ПОЛКОВОДЦІ

Війська Запорозького

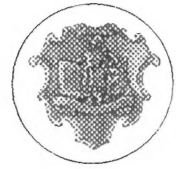

Серія
"Козацька
спадщина"

ПОЛКОВОДЦІ
Війська Запорозького

До 350-ї річниці початку національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Іван БОГУН
Кіндрат БУРЛЯЙ
Іван ВИГОВСЬКИЙ
Йосип ГЛУХ
Євстафій ГОГОЛЬ
Григорій ГУЛЯНИЦЬКИЙ
Петро ДОРОШЕНКО
Антон ЖДАНОВИЧ
Михайло ЗЕЛЕНСЬКИЙ
Василь ЗОЛОТАРЕНКО
Максим КРИВОНІС
Михайло (Станіслав) КРИЧЕВСЬКИЙ
Іван КУНЦЕВИЧ-МИНЬКІВСЬКИЙ
Дем'ян ЛИСОВЕЦЬ
Лук'ян МОЗИРЯ
Силуян МУЖИЛОВСЬКИЙ
Мартин НЕБАБА
Данило НЕЧАЙ
Іван НЕЧАЙ
Тиміш НОСАЧ
Яків ОСТРЯНИН
Мартин ПУШКАР
Петро САГАЙДАЧНИЙ-КОНАШЕВИЧ
Іван СІРКО
Павло ТЕТЕРЯ
Тиміш ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Прокіп ШУМЕЙКО
Павло ЯНЕНКО-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Герасим ЯЦКЕВИЧ

Інститут історії України НАН України
Науково-дослідний інститут козацтва

ПОЛКОВОДЦІ Війська Запорозького

Історичні портрети

Книга 1

Видавничий дім "КМ Academia"
Київ
1998

ББК 63.3(4УКР)46–8
П51

Головна редколегія
серії:
академік НАН України *В. Смолій*
(голова),
д-р техн. наук *В. Богуслаєв*,
академік НАН України *Я. Ісаєвич*,
д-р істор. наук *Ю. Мицик*,
д-р філос. наук *В. Нічик*,
д-р істор. наук *В. Степанков*,
канд. істор. наук *Т. Чухліб*
(секретар)

*Видання
здійснено за фінансової
підтримки
Міжнародного фонду
«Відродження»
та Відкритого акціонерного
товариства
«Мотор-Січ»*

Редколегія:
В. Смолій (відповідальний редактор),
О. Гуржій (науковий редактор),
В. Щербак (науковий редактор),
Т. Чухліб (відповідальний секретар),
В. Матях

ISBN 966–518–011–8

© Інститут історії України НАН України, 1998
© Науково-дослідний інститут козацтва, 1998
© М'ясковська Н. В., Соловйов В. С., художнє оформлення, 1998
© Видавничий дім «КМ Academia», 1998

ПЕРЕДМОВА

Людина та історія... Навряд чи в гуманітарній сфері можна знайти ще якісь дві інші дефініції більш тісного взаємовпливу і взаємопереплетіння. Адже саме з появою на Земній кулі першого Homo sapiens, тобто істоти розумної, географічна еволюція планети починає розглядатися в тісному взаємозв'язку з історичним поступом людської цивілізації. Оволодівши першими знаряддями праці, спорудивши перше житло, зробивши перше культове жертвоприношення, людина впевнено почала крокувати шляхом підкорення собі оточуючого світу, створення засад матеріального добробуту і духовного поступу суспільства. Водночас саме людина виявилася ініціатором і чинником зародження суспільних руйнівних процесів. З іншого боку, калейдоскоп історичних подій та епох повсякчасно накладав на неї відповідний карб, видозмінюючи її світогляд й спосіб життя, втискуючи її в певні стереотипи поведінки та мислення. Історія поклала на людину важку відповідальність, зробивши її своїм репрезентантом у Всесвіті, через призму діяльності якого (зауважимо: не суцільної маси, а окремої людської особистості), зрозуміння вмотивованості його дій і вчинків можливо найповніше усвідомити характер та відтворити будь-які зміни екологічної, економічної, політичної, суспільної чи культурної ситуації, що відбувалися в той чи інший період в тому чи іншому регіоні світу,тобто всього того, що ми називаємо поступом історії.

На жаль, досить тривалий період (довжиною в кілька десятиліть) вітчизняна історіографія, надаючи перевагу тій проблематиці, яка легше підпорядковувалася насаджуваним в науці постулатам пануючого світовчення, фактично ігнорувала людину як творця і продукт історичного процесу. Тим більше приємно відзначити, що останніми роками в українській історичній науці все міцніше утверджується тенденція щодо повернення на авансцену історії людської особистості. Увазі читачів вже представлені нариси про видатних політичних, суспільних та культурних діячів, проводирів народних рухів доби Київської Русі, українського середньовіччя та нового часу.

Поряд з цим створюються великі життєписи найбільш яскравих постатей в національній історії.

Традицію повернення в українську історіографію жанру історичної біографії продовжує монографія, присвячена героям Визвольної війни українського народу середини XVII ст., сподвижникам і соратникам Великого Гетьмана. В книзі представлено 29 нарисів про полководців Війська Запорозького, які пліч-о-пліч з Богданом Хмельницьким силою свого військового мистецтва виборювали і відстоювали незалежність України.

Іван Богун, Йосип Глух, Михайло Кричевський, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Данило Нечай, Яків Острянин, Іван Сірко, Мартин Пушкар, Прокіп Шумейко та багато інших... Декому з них вже присвячувалися окремі дослідження, про декого лише згадувалося в історичних творах, імена інших до сьогодні були відомі лише невеликому колу фахівців-істориків. Доля розпорядилася таким чином, що з величезної маси людей, втягнених у кривавий вир воєнних років, саме цим особам довелося не тільки винести на своїх плечах весь тягар лихоліття, але своїм розумом, полководницькими здібностями активно впливати на перебіг подій. Вони виявили себе не тільки у сфері військової діяльності. Час від часу їм доводилося ставати то гнучкими політиками, то виваженими адміністраторами чи обережними дипломатами, слідуючи, але й подеколи вступаючи в протиріччя з стратегічною лінією Богдана Хмельницького. Вони різнилися за своїм соціальним походженням, вдачею та уподобаннями. По різному складалися їх життєві долі. Але головне, що їх об'єднувало, — це безмежна любов до рідної землі, відданість вірі пращурів.

На підставі новознайдених джерел, ретельного переосмислення подій і значення Визвольної війни в історії українського народу авторський колектив намагався відтворити рельєфні, позбавлені суб'єктивістських оцінок образи полководців, що жили і діяли в умовах героїчної епохи, яка стала переломною не тільки для долі України, а й подальшого політичного розвитку всього європейського континенту. Редколегія добре усвідомлює, що охопленими у книзі персоналіями далеко не обмежується коло сподвижників українського гетьмана. Запропонованими нарисами зроблено лише перший крок на шляху відтворення засобами історичного портрета багатогранної історії Української держави, фундатором і творцем якої виступив Богдан Хмельницький.

В. СМОЛІЙ

ІВАН БОГУН

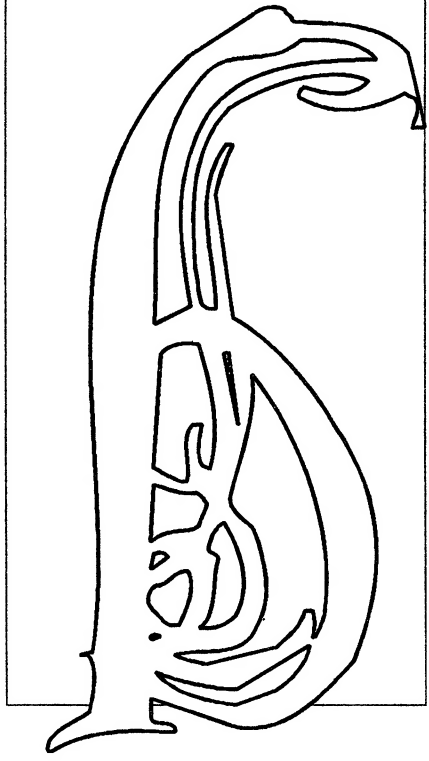

Це ім'я овіяне невмирущою славою, й пов'язані з ним численні легенди людська добра пам'ять зберегла у віках. Козацький ватажок Іван Богун став героєм багатьох історичних пісень, дум, народних переказів.

Ким же він був насправді? На жаль, з приводу цього історія залишила дуже багато так званих «білих плям». Так, у відомих нам документальних матеріалах XVII ст. відсутні більш-менш вірогідні дані про рід, рік та місце народження цього неординарного діяча. Значна частина вітчизняних істориків переконана в шляхетському походженні І. Богуна. Іван Крип'якевич назвав його серед полковників-шляхтичів Теодоровича, Я. Гоголя (Яновського), Д. Нечая, С. Морозенка (Мрозовицького), М. Кричевського. Володимир Голобуцький наголосив на тому, що І. Богун народився у сім'ї дрібного українського шляхтича. Одна з останніх дослідників біографії славнозвісного воєначальника Т. Яковлєва переконана в тому, що він був «благородний шляхтич і лицар-козак», який походив із старовинного православного роду Федоровичів. Авторка прийшла до такого висновку на підставі ототожнення постаті І. Богуна з полковником І. Федоровичем, котрий, згідно з джерелами, діяв приблизно в той же період, що й перший. Слідом за В. Липинським вона схиляється до думки про можливість того, що шляхтич Федір Богун, згадуваний у 20-х роках XVII ст., міг бути батьком Івана. Однак ні офіційні (урядові) документи, ні козацько-старшинські літописи чи польські хроніки не фіксують їх родинні зв'язки, навіть не згадують заслуги Ф. Богуна перед Б. Хмельницьким, а цього, на нашу думку, варто було б очікувати згідно з традицією, як у при-

кладах про родичів Нечаїв, Виговських, Золотаренків, Самойловичів та багатьох інших сімей впливових старшин. Адже Іван Богун, починаючи приблизно з 1651 р., став чи не найлегендарнішою особою періоду Визвольної війни, поступаючись хіба самому Хмелю.

Дослідник молодих років Богуна Б. Флоря переконаний, що найбільш рання звістка про нього датується 1641 р. і що вона пов'язана з так званим «Азовським сидінням», коли донські козаки разом з «низовиками» героїчно обороняли Азов від турецьких військ (1637–1642). Саме тоді султан Османської імперії Ібрагім І послав під це місто близько 240 тис. чол. війська та 200 бойових кораблів. Козаки відбили 24 атаки і примусили ворога з великими втратами (до 70 тис. чол.) відступити. Одним із загонів, на думку Б. Флорі, що протистояв кримським татарам на Боровському перевозі через Північний Донець, керував «атаман Иванеп», тобто Богун. Останній діяв там і в наступному, 1642 р. Далі наводяться унікальні свідчення сучасників-«черканеш» Степана (Стеньки), який служив у прикордонному місті Валуйках, та Тимофія Остаф'єва, котрий перебував на російській військовій службі. За їх даними, І. Богун на початку 40-х років служив польському королю й отримував звичайну для реєстровця платню. 20 травня 1643 р. джерела зафіксували військову сутичку між російським загоном на чолі з В. Струковим, посланим «для поиску над крымскими татары» з Воронежа на Дон, і кінними «черкасами» в кількості 200 чол. з «старейшиною» І. Богуном та Федьком у районі Козацького перевозу. Після того запорожці перейшли Північний Донець, побували на р. Міус, звідти відправилися у «Литву». В 1644–1645 рр. Богун повернувся на береги Північного Донця, після того взяв участь у походах проти татар.

З приводу дати початку полковництва І. Богуна не маємо поки що жодного офіційного документа. У радянській історіографії панувала думка, що його призначення на цю посаду сталося в 1650 р. Проте М. П. Візир у поширеній з кінця

60-х років енциклопедії з історії України зазначив: на чолі Кальницького (з 1653 р. — Вінницького) полку були Остап Вінницький (1648–1649), І. Федоренко (1649–1651), І. Богун (1651–1658), І. Сірко (1658–1660), В. Лобойко (1660–1667). На противагу такому твердженню В. О. Шевчук у коментарях до т. І «Літопису» Самійла Величка наполягає на тому, що «Богун Іван був полковником кальницьким з лютого 1649 р., мав ще титул подільського полковника». Причому він слідом за літописцем розрізняє Богуна й Федоренка. А Т. Яковлєва, посилаючись на працю Кушевича і свідчення львівських домініканців, фактично прийшла до висновку: «І. Богуна-Федоренка» призначено полковником до наступу військ Б. Хмельницького на Львів. Тоді стає незрозумілим таке. Чому в «Реєстрі Війська Запорозького 1649 року» І. Богун виступає як козак Чигиринського полку, а І. Федоренко як кальницький полковник. С. Величко називає прізвища таких полковників за Б. Хмельницького: *Богун,* Антон, Остап, Кривоніс, Полкожух, Тиша, Головацький, Немирич, *Федоренко* та ін.

Немає чіткості з цього питання й у тогочасних джерелах. Часом вони, навпаки, ще більше заплутують дослідників. Зокрема, в них Богуна названо полковником «браславським» (тотожні: «брацлавський», «бреславський», «бряславський»), «кальницьким», «вінницьким», «подільським», «паволоцьким», «чернігівським» і навіть «брянським» (двома останніми явно помилково). В одному з документів 1650 р., підготовлених царськими сановниками Васильєвим та Яковлєвим, він визначається одночасно (на одному аркуші) й як полковник кальницький, і як чернігівський. Хоча точно відомо, що тоді ранг чернігівського полковника займав Мартин Небаба (1648–1651).

Все це дало привід для дискусій: чи був полковник І. Богун один чи їх існувало два або навіть три. Наприклад, в історіографії на початку 90-х рр. XIX ст. стверджувалася думка про існування двох окремих І. Богунів — «вінницького» і «паволоцького». Останній вважався спочатку прибічником

І. Виговського (1658 р.), а згодом — найдіяльнішим членом «московської партії». Як на наш погляд, то вся політична й військова діяльність усіх «Богунів» «вкладається» в одну особу. Крім того, не можемо без сумнівів прийняти думку про ідентичність полковників Богуна та Федоренка, яку відстоює Т. Яковлєва, спираючись на такі авторитети, як В. Липинський, М. Грушевський, І. Крип'якевич, С. Томашівський, О. Пріцак, Ю. Мицик й інші. Зауважимо: не всі вони спеціально займалися вивченням біографії обох воєначальників. Працю ж М. Петровського, безпосередньо присвячену цьому питанню, авторка чомусь взагалі обминула увагою. А щодо М. Грушевського Т. Яковлєва дещо категорична. Бо дійсно, коли спочатку у статті «К истории Переяславской рады 1654 года» він прийняв «здогад» Липинського, то пізніше, ознайомившись з думками М. Петровського, зауважив: «Тому що М. Н. Петровський працює тепер відкритим, до часу, коли з сею біографією в руках можна буде зважити всі аргументи за і против тотожности Ів. Богуна й Ів. Федоренка, і відповідно справляю се місце».

Джерела 1653 р. доводять: на початку грудня того року (принаймні з 1 по 7 число) полковник І. Богун з військом брав участь у боях під Жванцем. Тоді ж полковник І. Федоренко перебував на Слобожанщині, у Путивлі та разом з російським посольством на чолі з В. В. Бутурліним вирішував питання щодо об'єднання України з Росією. У повідомленні про це читаємо: «Декабря в 3 день приехали в Путивль к боярину к Василью Васильевичу Бутурлину с товарыщи от гетмана Богдана Хмелницкого полковник калницкой Иван Федоренко, а с ним тритцать человек черкас. И боярин Василей Васильевич с товарыщи велели его поставить в Путивле на посацких дворех, и послали им корм и питье и конский корм». Надалі Федоренко мав супроводжувати російське посольство до Переяслава.

Також відомо, що 8 січня 1654 р. на Переяславській раді цареві присягав І. Федоренко, зазначений як колишній каль-

ницький полковник, а І. Богун такої присяги на вірність йому тоді не склав, і достеменно невідомо, чи зробив це пізніше. Свідок тих подій, посланець польського короля до І. Богуна грек І. Тафлара потрапив до Москви, звідки 12 вересня 1654 р. повідомив: «...*Богун в то время государю еще креста не целовал*, а с гетманом корунным с Потоцким был в дружбе, и хотел от казаков отстати и служити королю». Про те, що Богун не присягав від 8 січня до 12 квітня 1654 р., маємо свідчення першої особи Російської держави. Цар Олексій Михайлович писав до Б. Хмельницького з приводу передачі Богуном гетьману листа від коронного гетьмана С. Потоцького: «...Ивана Богуна, за его верность, что он того прелестнаго листа у себя не задержал, прислал к тебе вскоре, чиним похвалы годного, и нашу государскую грамоту, с нашим царского величества милостевым словом, послать ему за то велели. А что он полковник Иван с тобою гетманом и с инными своими товарыщи с полковники при нашем царского величества ближнем боярине и дворецком и намеснике тверском, при Василье Васильевиче Бутурлине с товарыщи у веры не был, — и тебе б гетману Богдану Хмелницкому велети его Ивана к вере привести на том на всем, на чом вы нам, великому государю, гетман и все войско запорожское по Христове непорочной заповеди веру учинили...».

Як видно з вищенаведених фактів, І. Богун й І. Федоренко — це не одна особа. Цілком можна припустити, що другий був спочатку полковником, а потім наказним кальницьким полковником під час відсутності першого.

М. Петровський висунув також інші докази проти ідентичності цих двох діячів. Так, у 20-х числах січня 1658 р. Федоренко вирушив до польського короля з метою переговорів. У той самий час Богун за наказом І. Виговського займався придушенням антигетьманського повстання на чолі з М. Пушкарем біля Полтави. І. Виговський, сповіщає цареві М. Пушкар 8 лютого 1658 р., «...генваря в 25 день из-за

Дуная грошевой люд затягши, волохов, сербов, и янчари и казаков охотников, взявши и при тех наемных людях старших Ивана Богуна, бывшего полковника брясловского, и Ивана Сербина, полковника (брацлавського у 1658, 1663–1665 рр. — *Авт.*), над теми людми иноземскими и Ятцка Черкаса, обывателя голтвянского, своих помощников, прислал был до города Опошенень на Ворскло реку». А «верстаной казак» М. Антонов доповідав путивльському воєводі М. Зюзіну, що «генваря ж, де, в 26 день прибежал в Миргородок к полковнику Григорию Лесницькому из-под Полтавы о полковников, от Багуна и от Ивана Сербина, вестовщик и сказал, де, полковнику Григорью Лесницкому, что, де, гетман посылал из Гадича полковников Багуна та Ивана Сербина, а с ними служилых людей полторы тысячи с Багуном черкас, а с Иваном Сербянином сербян под Полтаву на залоги для тово, что, де, полтавской полковник Мартын Пушкар гетману быть во всем непослушон и угрожает войною».

І. Богун зайняв найвищий ранг у полку в період між складанням «Реєстру Війська Запорозького», яке здійснювалось восени 1649 р., й початком серпня наступного року. Для України то був дуже складний і тривожний час. Після битви під м. Зборовом у серпні 1649 р. та підписання там угоди між українським гетьманом і польським королем Яном II Казимиром кількість реєстрових козаків офіційно обмежувалася до 40 тис., селяни — учасники повстання одержали прерогативу займати всі уряди в Київському, Чернігівському й Брацлавському воєводствах, передбачалося також звільнення території Правобережжя і Лівобережжя від збройних сил Польщі. Влада тут фактично перейшла до Війська Запорозького, репрезентованого Б. Хмельницьким та козацькими старшинами. 1650 р. став роком активних переговорів українського гетьмана, польського короля, кримського хана, російського уряду про подальшу долю України. Тоді Богун часто-густо перебував поряд з Хмелем і мав уже певний вплив не лише на нього, а й

деякою мірою визначав політику у країні. Про це, зокрема, йдеться в листі сенатора і київського воєводи Адама Киселя (1580–1653) польському королю з приводу переговорів його з Хмельницьким: У ньому зазначалося: «Уже казалось все шло на лад, вдруг в одно мгновенье что-то новое; разные перемены, тяжелые и вредные случайности и вмешательства, которых разум не может предотвратить и постичь. Потому письмо мое к в. к. м. я должен начать с того, что там и высланный ко мне староста черкасский,мой родной брат, застал все в спокойствии; все испортил потом один бунтовщик, *какой-то полковник Богун,* и моей близости к запорожскому гетману так помешал, что я едва мог снова ее возобновить».

У наведеному нами уривку звертає на себе увагу вираз, який ми виділили. В ньому виявилася чи то зневага високого урядовця Речі Посполитої до представника козацької старшини, чи то просте незнання ним тільки-но призначеного полковника. Якби Богун був полковником із самого початку війни, принаймі з жовтня 1648 р., то Кисіль, гадаємо, на той час, коли писався лист, повинен був знати його як одного з найбільш відомих керівних осіб у Війську Запорозькому.

В тому ж році відбулася козацька рада в Чигирині. На ній були присутні посли: від російського царя — князь Василь Бутурлін, польського короля — канцлер Любомирський та Адам Кисіль, турецького султана — Осман-ага й сілістрійський паша Узук-Алі (Узух-Алі). Кожний з них від імені свого сюзерена пропонував Б. Хмельницькому «покровительство». В оточенні гетьмана думки з цього приводу розділилися. Сам же керманич з деякими своїми «старими» прибічниками схилявся до протекції московської. Богун з «молодими» («нововписаними») козаками нібито виступив проти такого рішення, пояснюючи це тим, що у Московській державі панує невільництво і кріпацтво.

Великої слави як воїну й популярності в народі приніс Богунові 1651 р. На самому початку того року шляхетські

війська здійснили новий наступ на гетьманську армію. У січні кілька російських розвідників сповістили путивльських воєвод С. Прозоровського та І. Чемоданова: «Писали, де, при них в Чигирин к гетману из Умани города полковник Багун, да з Бряславля полковник Нечай, да с Нежина полковник же Шумейка, что польские, де, и литовские люди наступают на их черкасские городы и их, черкас, теснят. И у гетмана, де, в Чигирине была с полковники и с черкасы рада, а на раде приговорили, что итить им против поляков и литовского гетмана Родивила (Радзівілла. — *Авт.*)». Цікаво відзначити, що на той час І. Богун підписувався вже як «полковник Войска его королевской милости Запорожского» (Кальник, 10 січня).

В лютому польний гетьман М. Калиновський несподівано вирушив з Кам'янця-Подільського, де стояв обозом, на Брацлавщину. З 9 по 13 число точився кривавий бій під м. Красне, де перебував бойовий осередок полковника Д. Нечая. У радянській історіографії ці події описані однозначно — героїчно. Ми ж дозволимо собі навести трактування їх літописцем Григорієм Грабянкою. «Козаки саме святкували м'ясопуст, і Нечай напився, — читаємо в його історичному творі. — Коли ляхи набрели на загін і почали рубати людей, Нечай скочив, спробував організувати опір ворогу, але був поранений в плече, одійшов у замок і там помер. Три дні тримало фортецю військо козацьке і таки відступило, а ляхи сплюндрували її вогнем і мечем. Це було перше нещастя козаків, зумовлене п'янкою». Після того польській шляхті вдалося захопити козацькі застави у містах Черняхівка, Мурахва, Шаргородок, Стіна та Ямпіль, в яких було вбито багато безвинних людей. У той час Хмельницький наказав Богунові з військом прямувати до Вінниці й там зупинити М. Калиновського. Тепер польний гетьман «нашел в противнике своем не пьяного Нечая, но хитраго и искуснаго полководца», — писав відомий історик України Д. М. Бантиш-Каменський. На зміну одного полковника іншим звернув увагу секретар французького посольства

у Польщі в 1648–1654 рр. П'єр Шевальє, який назвав Богуна «козацьким отаманом».

На що ж сподівався М. Калиновський напередодні бою із загонами Богуна. «Призвав п. бога на помощь, — читаємо у його листі від 4 березня до краківського каштеляна М. Потоцького, — я в ближайшие дни попытаю счастья в бою с ними, хотя они имеют при себе буджацкую орду*. Полностью надеясь на святых покровителей наших, (полагаю), что не силами нашими, а гневом божьим враги будут отвращены от нашей измученной отчизны и голова зазнавшихся бунтовщиков будет по заслугам размозжена вместе с остальными членами тела и они покорятся королю м. п. нашему, который замещает бога на земле».

Проте цим сподіванням не судилося збутися. Бо, як вважав майже сучасник тих подій, шляхтич, йому протистояла особа досвідчена «в усіх воєнних випадковостях і — що рідко сполучається в одній людині» — розумна й удачлива. Богун укріпив не лише місто та свій табір, а й сусідній монастир на випадок, якщо ворог переможе і йому необхідно буде перечекати під захистом надійних стін. С. Лянцкоронський, який керував передовими кінними частинами Калиновського, запалений успіхом у попередніх сутичках з козаками, кинувся в бій коло с. Садківці під Вінницею й порівняно легко розігнав кінний загін Богуна. Останній зробив вигляд, що відступає. Поляки кинулися за ним навздогін через р. Південний Буг, вкриту кригою. А напередодні козаки, точно розрахувавши, в якому напрямі будуть за ними слідувати вороги, попрорублювали великі ополонки та закидали їх соломою. За одну ніч ополонки затягнуло тонким льодом. Коли польські кіннотники вискочили на кригу, більшість з них опинилася у водяній

* Мається на увазі ногайська орда, яка підкорялася турецькому султану та його васалу — кримському ханові.

безодні, з іншими ж «розібралися» богунівці. Сам Лянцкоронський ледве врятувався від такої «бані».

Незабаром під Вінницю прибула головна частина війська Калиновського й оточила добре захищений монастир, де укрився Богун. Безпосередньо його обороною вміло керував галичанин Семен Височан. Якось уночі полковник виїхав у розвідку, щоб довідатися, чи не йде допомога, і натрапив на польську сторожу. Незнання пароля ледве не коштувало йому та іншим розвідникам життя. «Особлива небезпека загрожувала Богунові, — писав В. Коховський, — його впізнали по блиску кольчуги, яка висвічувала при місячному світлі, і кожний палкий поляк намагався захопити його в полон. Уже Рогальський, прапороносець Калиновського, наздогнав і держаком прапора вдарив його, що припав до спини коня; уже другий з чатарів схопив його рукою, але кінь його знесилився, а в Рогальського почав битись і скинув їздця. Наче сама доля вирвала в них із рук здобич: обидва відмовились від марних намагань. Справа не скінчилася на цьому: інші настигали втікача, але в одному місці ріка була вільна від льоду; він кинувся в воду; його закрутив вир, били уламки льоду, він задубів, але виплив із цього Сирта завдяки незрівнянним властивостям свого коня». Після цього він повернувся у монастир.

Саме з боїв під Вінницею починається історична дума «Іван Богун». Людська пам'ять зафіксувала й оцінила перебіг цих подій як одну з найславетніших сторінок біографії визначного полководця:

«У Вінниці на границі,
Під могилою над Бугом-рікою
Там стояв Іван Богун вінницький
Під обителлю-монастирем кальницьким.
Під кальницькою обителлю
Богун стояв,
Із турками-пашами,
Крулевськими ляхами,

Камлицькими князями
Богун воював!
Силу він ляхів-турків стріляв
І шабельками рубав,
На аркан забирав,
В річку Буг їх утопляв».

Все ж таки остаточна перемога над шляхетським військом під Вінницею стала можлива при підтримці інших полків, надісланих гетьманом на допомогу Богуну: Чигиринського на чолі з Крисенком, Миргородського — з М. Гладким, Полтавського — з М. Пушкарем, Прилуцького — з І. Хорошим, Лубенського — з Тимошенком. Тоді-то:

«Все козацтво
І воїцтво
У ряди ставало,
на всі голоси кричало,
Промовляло,
А кобзарі грали,
В струни дотинали
та Богдана із Богуном
Піснями хваляли!»

Хотілося б окремо відзначити майстерність ведення боїв козаками під Вінницею. Час від часу вони переходили від однієї лінії укріплень до іншої при постійній підтримці артилерії. Участь у цих боях й особистий героїзм висунули І. Богуна на одне з перших місць серед керівників Визвольної війни середини XVII ст.

Подальші події ще більш загострили стосунки між сторонами, що протиборствували. Крім того, як зазначила Т. Яковлєва, особисті непорозуміння між Б. Хмельницьким та І. Богуном призвели до того, що несподівано після перемоги під Вінницею командування військами, які переслідували поляків, покладено було «на бездарного Демка». Дійсно, у кінці квітня за наказом гетьмана України козацькі частини, очолювані

осавулом Демком Лисовцем, вирушили до міцної фортеці — Кам'янця-Подільського, що перебувала в руках Калиновського. До складу війська Лисовця входив також полк Богуна. Почувши про наближення козаків, польський магнат 27 квітня почав відводити свою армію від Кам'янця, а 29 квітня там був уже Лисовець з військом. «Під Кам'янцем, — писав Г. Грабянка, — Богун поляків уже не застав і відрядив за ними в погоню загін Демка». Поблизу Купчинців «ляхи» останнього повністю розбили, наклав там головою й полковник канівський. Підбадьорені перемогою, шляхтичі повернули назад до Бугу, але на марші на них напали татари, а Хмельницький почав обходити з тилу. Вони змушені були відступити.

За тих обставин конфлікт між гетьманом та Богуном набув свого піку. Полонений поляками 4 травня козак Полтавського полку Грицько Заяць засвідчив, що внаслідок цього Богун, «выйдя из Монастир(иша), сбежал от войска, а дружину его Хмельницкий приказал заковать».

Проте, вже на початку червня ми бачимо Богуна знову серед війська. Він виконує безпосередні доручення гетьмана. Так, галицький стольник Анджей Мясковський у листі королевичу Каролю з-під табору під Сокалем від 5 червня сповіщав: «Несомненно также, что первого июня Хмельницкий *послал для начала* против войска е. к. м. полковника Богуна с 20 тысячами отборных людей и 2 тысячи татар. Поэтому и е. к. м. и е. к. п. краковский (каштелян. — *Авт.*) прилагают все усилия, чтобы их где-то в дороге перехватить. Но они засели где-то в топоровских лесах, хотят неожиданно либо отбить лошадей, либо ударить на людей, направляющихся в лагерь».

У другій декаді червня в черговий раз розпочалися рішучі бої на території Волині між арміями короля Яна II Казимира (150 тис. чол.) і Б. Хмельницького (100 тис. чол.) з його союзником кримським ханом Іслам-Гіреєм III, який очолив татарську кінноту. Причому цікаво відзначити, що напередодні у польському таборі спеціально поширювалися чутки про

нібито обезглавлення козаками Богуна й призначення замість нього менш талановитого кропивнянського (ічнянського) полковника Філона Джалалія (Джелалія). Збройні сили Речі Посполитої зосередилися в районі містечка Берестечко, а козацько-селянські полки — на західному березі р. Пляшівки, трохи вище с. Солоневе. Татарське військо у кількості 50 тис. чол. стояло окремим табором. 18 червня відбулися перші сутички. На другий день певна перевага виявилася на боці української сторони. 20 червня під час запеклого бою не витримав натиску супротивника лівий фланг армії гетьмана, де стояла татарська кіннота. Вона в паніці залишила союзників та втекла з поля бою. Б. Хмельницький спробував особисто зупинити хана, але тільки потрапив на кілька тижнів до нього у полон. Козацько-селянські загони, оточені з трьох боків поляками, а з четвертого — непрохідним болотом і р. Пляшівкою, опинилися в критичній ситуації. Почалася 10-денна облога, під час якої відбувалися майже безперервні бої. Великих втрат завдавала польська важка артилерія. До того ж у оточених не стало міцного централізованого керівництва. Філон Джалалій, Адам Хмелецький, Матвій Гладкий змінювали один одного на чолі війська, поки наказним гетьманом не було обрано І. Богуна. Він вирішив вивести людей з оточення через болото. З цією метою Богун наказав гатити своєрідні переправи з возів, хмизу, навіть сідел та кожухів. Йому вдалося відтіснити частини Лянцкоронського, котрі перебували за болотом і річкою. Проте під час відступу серед глухої ночі чутка, що тікає лише старшина, спричинила паніку в таборі. Нею відразу скористався ворог та вдарив по обложених. Загинуло чи розбіглося багато люду, були втрачені гармати, але у своїй основі козацьке військо вдалося врятувати, завдяки, як вважали деякі сучасники тих подій, умілим діям Богуна.

Від Берестечка польська армія, керована коронним гетьманом М. Потоцьким, вирушила на Київщину. Їй назустріч і на допомогу з тилу на Київ поспішала армія

Я. Радзівілла. Хмельницькому на той час уже вдалося звільнитися з полону, й він розпочав підготовку до нових боїв з ворогом. Тоді до нього приєднався і Богун, залишивши військові справи на Брацлавщині та зібравши «своїх людей» під Правковими лісами. Проте тимчасові тяжкі невдачі й відсутність належної кількості збройних сил змусили українського гетьмана піти на підписання з шляхетським урядом мирної угоди в Білій Церкві 18 (28) вересня 1651 р. За нею на території України відновлювалася влада магнатів, землевласникам поверталися всі їх маєтності, відібрані у ході війни. Козацький реєстр скорочувався з 40 тис. чол. до 20 тис., а козаки Брацлавського і Чернігівського воєводств мали бути переселені в межі королівських маєтків Київського воєводства. Головному керівнику повстання категорично заборонялося мати самостійні дипломатичні відносини з іноземними державами, у першу чергу передбачався розрив його спілки з кримським ханом. Білоцерківська угода не знайшла більш-менш рішучої підтримки народних мас України. «Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив, що з ляхами, із мостовитими (панами), у Білій Церкві замирив» — саме так ставилося питання в одній з народних дум.

Як свідчать польські джерела, І. Богун на чолі 15-тисячного загону у той період, принаймні напередодні підписання угоди, знаходився в Білій Церкві. Проте його підпис під договором відсутній. Очевидно, через те, що останній зводив фактично нанівець попередні суспільно-політичні й економічні здобутки повсталого люду. Відтоді знову активізується опозиційна діяльність полковника проти гетьманської політики. Він дещо віддаляється від Хмельницького. Про те, що І. Богун вирішив виступити проти останнього навіть зі зброєю в руках, довідуємося із статейного списку російських послів О. Прончищева та А. Іванова у Варшаву з приводу переговорів з представниками польського уряду щодо України (січень — квітень 1652 р.).

Там же роз'яснюються і причини виступу: «...В Брясловском воеводстве черкаской полковник Богун збирает войско. А другой полковник, Полтора Кожух, войско ж збирает за Днепром. *И хотят битца с Хмельнитцким* за то, что, де, Хмельнитцкой помирился с поляками под Белою Церквью не против прежнего Зборовского миру, а учинил мир на том, что быть рейстровым казаком только 20 000. И в рейстр де Хмельнитцкой написал казаков выбором, которые ему годны, а казаков де за рейстром останетца тысяч со сто, и те, де, казаки попрежнему у пашни быть не хотят, а говорят, что они вместе все за християнскую веру стояли, кровь проливали. И писали, де, те полковники к крымскому хану, чтоб к ним прислал на помочь людей. И крымской, де, им отказал...» На великий подив, гетьман за такі протиправні дії не застосував каральних санкцій щодо Богуна, хоча саме так він учинив у травні того ж року з миргородським полковником М. Гладким та багатьма іншими старшинами й козаками за заколот проти своєї верховної влади: наказав їх стратити.

22–23 травня 1652 р. військо гетьмана України вщент розбило польську армію М. Калиновського під Батогом (Поділля). В бою брав участь і Богун на чолі козацької кінноти, яка особливо відзначилася своєю активністю та умінням маневрувати. М. Калиновський, його син — коронний обозний, командир німецьких найманців З. Пшиємський, кілька старост й урядовців Речі Посполитої загинули. Внаслідок Батозької битви були скасовані тяжкі умови Білоцерківського договору, а Подніпров'я визволене з-під влади магнатів.

Саме на цей регіон у березні 1653 р. спрямував новий напад Ян II Казимир, доручивши його здійснити одному з найкращих своїх полководців — Стефану Чарнецькому. В. Коховський охарактеризував його так: «Чарнецький був у воєнній умілості дуже досвідчений, а найбільше вславився невтомністю і швидкістю дій; він використовував усяку нагоду, мав через це щастя на війні і тому користувався народною любов'ю (в

поляків. — *Авт.*), яка супроводить це щастя». Мета походу полягала в тому, щоб шляхом кривавих розправ та терору настрахати місцеве населення, ослабити й деморалізувати українське військо. Проти нього Хмельницький вирішив виставити І. Богуна, щоправда, із значно меншими силами. Коли польсько-шляхетська армія захопила міста Липовець, Погребище, Прилуки, Самгородок, Богун удаваними відступами спробував заманити Чарнецького під Монастирище — укріплене місто, навколо якого були вали ірви. 21 березня вороже військо обложило місто й почало штурм укріплень. Ось як яскраво подальші події описав усе той же В. Коховський: «Війська (поляків. — *Авт.*) вдерлись у міські пригороди, викликаючи жах брязкотом зброї, звуками труб і криками челяді. Від цього шуму, що розлягався кругом, страх подвоювався, і все свідчило про наступ великого війська. Уже захопили вал, уже сотник Дрозденко був убитий, уже повидирали кілля; всі сподівались, що місто ось-ось буде захоплене, як раптом несподіваний випадок скував запал обложників. Чарнецький, даючи накази, носився серед свистячих куль, без шапки й без шолома; стріла уразила його, пройшовши через обидві щоки, майже смертельно. Піднебіння струснулося від жорстокого удару, кров, що ринула в порожнину рота, перешкоджала не тільки говорити, а й дихати. Друзі зняли його напівживого з коня і підтримували. Закинувши голову назад, він, оскільки міг, випльовував кров, що душила його, і спитав присутніх, чи захопили наші місто.. Коли йому відповіли, що місто ще стоїть, а війська стурбовані його лихом, то від душевного хвилювання кров ринула в нього ще дужче».

У той самий час Богун безстрашно бився поряд з своїми добірними вершниками, до кінця бою постійно йшов назустріч небезпеці, а щоб ще більше налякати ворога, голосно вигукував за давнім скіфським звичаєм.

Щоправда, Самійло Величко подає дещо іншу інтерпретацію тих подій, яку ми наводимо тут заради об'єктивності.

Хоча більшість джерел й історичні твори сучасників підтверджують першу оцінку. За літописцем же, І. Богун нібито не дочекався завершення бою. Він, відчувши для себе небезпеку, залишив у порохових димах та мушкетних пострілах своє військо, вибрався з Монастириш і подався до Хмельницького. А Богунове військо без свого керівника билося до переможного кінця, поклавши тисячі жовнірів Чарнецького. Надалі «усмерть перелякане польське військо не тільки припинило свій штурм, але, наче ошпарене, покинувши свої вози з усіма достатками й великою здобиччю, побігло від Монастириш назад до Ковеля, ... побачило й пізнало... свою велику шкоду й сором...» Що ж до твердження Величка про нібито відступ Богуна під час бою, то насправді мала місце хитрість останнього в тактиці його ведення. У ході сутички з ворогом полковник, уміло скориставшись замішанням серед шляхетського війська, вивів кілька сот найкращих своїх кіннотників за межі міста. А потім, як про це пише Г. Грабянка, нарядив їх у татарську одежу та з гуком (на зразок ординського) зайшов до поляків з тилу — з боку поля. Ті в свою чергу подумали, що козакам на допомогу поспіли татари, і в паніці відступили від Монастириш «й з України повтікали».

1653 р. став поворотним етапом у ході Визвольної війни. Протягом усього року І. Богун продовжував брати найактивнішу участь у боротьбі проти гніту можновладців Речі Посполитої. Він з'являвся то тут, то там, часто-густо вирішуючи долю бою. Зокрема, навесні він разом з Тимошем Хмельницьким і керованим ним 12-тисячним козацьким військом за наказом українського гетьмана здійснив похід у Молдавію. Під час останнього було розгромлено армію ставленика Волощини й Семиграддя — Георгіци. Причому вороже військо налічувало майже вдвічі більше воїнів, ніж у Т. Хмельницького, але семиградський генерал «очень сконфузился и позорно удрал». До речі, слід зазначити: саме ім'я Богуна наводило на супро-

тивників жах, і ті нерідко не наважувалися вступати в бій з військами останнього, навіть маючи перевагу у збройних силах.

Після трагічної смерті Тимоша при захисті фортеці у Сучаві 5 (15) вересня І. Богун повертається в Україну для продовження боротьби під проводом Б. Хмельницького.

У кінці 1653 р. полковник на чолі козацьких загонів завдав кілька ударів татарській кінноті, яка поверталася у Крим через Україну з великим ясиром. Тоді було звільнено чимало українських невільників.

На початку весни наступного року добірні військові частини Речі Посполитої здійснили спробу у черговий раз захопити Брацлавщину та полонити Богуна, але той був напоготові й відкинув поляків назад. Наприкінці 1654 — на початку 1655 р. він діяв уже проти великої польсько-татарської армії на чолі з Потоцьким на території Уманщини. Безпосередньо в Умані він наказав залити водою вали навколо фортеці, завдяки чому і без того могутню споруду перетворив на неприступну. Після нетривалої й невдалої облоги Умані татари та поляки залишили її й вирушили назустріч українсько-російській армії Б. Хмельницького і В. Шереметєва, яка поспішала на допомогу Богунові. Спочатку вдача була на боці татар та поляків, яким 19 січня біля Охматова вдалося пробитися до табору гетьмана й російського воєначальника і навіть захопити там кілька гармат. Врятував становище І. Богун з козаками, котрі непомітно залишили фортецю та з тилу вдарили на супротивника. Метушня, яку вони викликали, втрутившись у бій, дозволила Хмельницькому і Шереметєву вибити ворога з табору й згодом пробитися через армію Потоцького.

Варто також зазначити, що на той час «ейфорія» від подій у Переяславі в січні 1654 р. у багатьох старшин та самого гетьмана поступово проходила. Причиною тому була явна великодержавницька політика російського царя. Проте Б. Хмельницький продовжував уперто дотримуватись положень «Березневих статей». Це й зумовило зміцнення в останні роки

його гетьманування опозиції на чолі з І. Богуном, який прагнув не булави, а лише відвернути гетьмана від Москви.

Смерть Б. Хмельницького 27 липня 1657 р. ще більше ускладнила ситуацію у країні. Спочатку І. Богун підтримував спроби Ю. Хмельницького й І. Виговського вести незалежну від Москви внутрішню та зовнішню політику, але коли ті намагалися остаточно розірвати стосунки з Росією і перейти на бік Польщі чи Туреччини, він виступав проти них. Так, він відмовився підписувати Гадяцький трактат, укладений гетьманом І. Виговським з польським урядом 6 вересня 1658 р., за яким Україна мала знову повернутися до складу Речі Посполитої. Разом із славетним запорозьким кошовим Іваном Сірком він відкрито виступає проти Виговського й організовує в 1659 р. повстання проти нього на Лівобережжі та Правобережжі. У 1660 р. Богун виступає також проти положень Слободищенського трактату, який був укладений між Ю. Хмельницьким і польським урядом та передбачав залежність України від Польщі.

Така діяльність І. Богуна, зрозуміло, була не до вподоби королівській владі. Їй вдалося схопити його в 1662 р. й відправити до в'язниці Мальборг (Марієнборг). Проте наступного року Ян II Казимир, виступаючи у похід на Лівобережну Україну та розраховуючи на авторитет і військовий талант Богуна, звільнив полковника й призначив його командиром козацьких загонів у складі війська правобережного гетьмана П. Тетері. Однак на початку 1664 р. І. Богун, звинувачений у спробі перейти на бік ворогів короля, був по-зрадницькому вбитий шляхтою 17 лютого під Новгородом-Сіверським.

Як бачимо, в біографії Івана Богуна є багато невідомого, неузгоджених між собою фактів. Усе це, безперечно, вимагає нових наукових пошуків, більш об'єктивних оцінок, грунтовних студій про визначного військового і політичного діяча періоду Визвольної війни. А завершити характеристику цієї особи нам хотілося б словами вже згадуваного С. К. Кушевича, на думку якого Іван Богун — це «одна з найчистіших постатей в козацькій історії».

КІНДРАТ БУРЛЯЙ

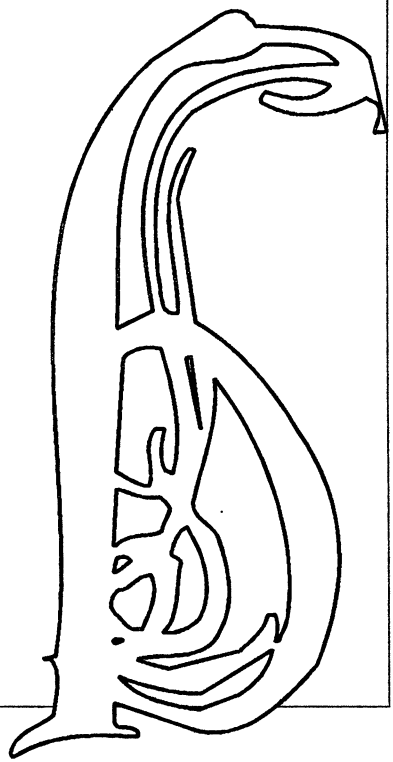

У численній генерації талановитих державних діячів та полководців, яких піднесла на гребінь суспільно-політичного життя в Україні Національно-визвольна війна середини XVII ст., й які уособлювали собою її багатогранну і суперечливу сутність, особливе місце належить найближчим соратникам Богдана Хмельницького, що стояли біля джерел великої справи та вірою і правдою служили гетьманові на тернистому шляху розбудови української козацької державності. З часом первісна когорта, як це звичайно буває у подібних явищах, поступово дрібнішає й втрачає свої панівні позиції в оточенні гетьмана, але поза тим саме її діяльність по вмуровуванню підвалин будівлі визначила магістральний напрямок процесу. До діячів останньої категорії слід віднести і Кіндрата Бурляя, котрий від початку був одним з найдовіреніших прибічників Б. Хмельницького, призначався на високий уряд полковника та принаймні двічі виконував дуже відповідальні дипломатичні доручення.

Стосунки Б. Хмельницького з К. Бурляєм своїми коріннями сягають середини 30-х рр. XVII ст., а то й більш ранніх часів. Джерела не подають щодо цього докладних звісток. Але точно відомо, що з осені 1638 р. доля обох — на ієрархічно суміжних адміністративних посадах у Чигиринському козацькому полку, в зв'язку з чим логічно було б припустити походження К. Бурляя з Чигиринщини або найближчої до неї округи. Після ухвалення Ординації 1638 р. під час опису реєстровиків на козацькі уряди К. Бурляй отримує посаду отамана при одному із сотників полку. Ймовірно, враховуючи майбутню близькість К. Бурляя з Б. Хмельницьким, Кіндрат міг стати отаманом саме в нього. З іншого боку, невідомо, чи брав

участь К. Бурляй, як, до речі, й сам Б. Хмельницький, у повстанні 1637–1638 рр. Не до кінця зрозуміло також, чи був К. Бурляй у реєстрі раніше. Можна лише зауважити вірогідність цього. Втім, стосовно життєдіяльності К. Бурляя до повстання введені до наукового вжитку джерела взагалі зберігають майже цілковиту мовчанку. Поодиноким свідченням, яке дещо проливає світло на проблему, є запис В. Коховського, що К. Бурляй — «славний на Чорному морі з турками бойовик». І тут-таки: «Цей, впавши до Азії через Чорне море, портове місто Сіноп здобув і багато там нашкодив туркам». Наведеним твердженням досить часто оперують дослідники, відзначаючи поважний «козацький стаж» К. Бурляя на момент Національно-визвольної війни та його військові таланти. О. Апанович припускає, що йдеться про козацький похід на Сіноп 1624 р. Водночас віднайдені останнім часом московські джерела, засвідчуючи участь К. Бурляя в морському поході після повстання 1637–1638 р., додають до його образу кілька рельєфних штрихів і підкріплюють загальну спрямованість відомостей В. Коховського.

Тяжкі наслідки останнього перед Національно-визвольною війною збройного протиборства з Польщею, як відомо, підштовхнули українське козацтво до масового переселення на простори майбутньої Слобожанщини, до остаточного перенесення акценту з традиційних морських походів через Дніпровський лиман на військові операції з теренів Дону, а також до інтенсифікації розбійницького промислу на слабо залюднених землях поміж московським прикордонням та Доном. Саме діяльність на окреслених напрямах стає по суті єдиною віддушиною для пригнобленого вдома з усіх боків козацтва. Московські джерела переповнені звістками про розбійництво запорожців (1642–1647), їх міграцію (1638–1646). Водночас вони фіксують черговий спалах спільних бойових дій українських і донських козаків. За винятком двох, усі відомі на сьогодні походи запорожців на море за 1639–1647 рр. здійс-

нювалися з території Дону й разом з донцями. Перебування Азова у козацьких руках з червня 1637 р. по травень 1642 р., до чого запорожці доклали неабияких зусиль, робило вихід до моря вільним. Українське козацтво, що вже із середини XVI ст. розглядає Дон як запасний шлях до моря, тепер повністю зосереджується на використанні сприятливої нагоди. Азов стає опорним пунктом для здійснення акцій проти мусульманських сусідів.

В зв'язку зі спільними походами постає у джерелах і К. Бурляй. Власне, він іде протореним шляхом. З Доном були тісно пов'язані такі непересічні постаті як отаман Шило, І. Сулима, Т. Трясило. Безпосередньо перед К. Бурляєм морський похід донських козаків очолював один з ватажків повстання 1637–1638 рр. Д. Гуня (1640). У 1642 р. спільним походом керував колишній реєстровий полковник, учасник цього ж повстання Іван Боярин. Генерацію майбутніх соратників Б. Хмельницького, окрім самого К. Бурляя, репрезентував І. Богун. Розбійництвом на прикордонні займався й С. Забуський.

Коли К. Бурляй з'явився на Дону, достеменно невідомо. Але в липні 1640 р. він слідом за Д. Гунею очолив черговий морський похід донських козаків, що саме по собі аргументовано свідчить про визнання сучасниками його військових здібностей. Доволі детальні відомості про цю акцію повідомляли до Москви валуйський воєвода Федір Голенищев-Кутузов та його воронезький колега Мирон Вельямінов. У свою чергу вони спирались на свідчення вихідців з Азова — відповідно донського козака Андрія Федорова і сина боярського Тимолу Каширинова.

Похід розвивався за сценарієм, котрий нагадував перебіг походу, що ним керував Д. Гуня. Двадцять шість чи сім козацьких човнів (з Д. Гунею було двадцять три) вибралися з Азова й безперешкодно дійшли до Керчі. А там на них чекала турецька флотилія, напевне, та сама, яка перед цим перего-

родила шлях Д. Гуні. Не в змозі пробитись до Чорного моря, а також через зрозуміле небажання братися до бою зі значно численнішим противником К. Бурляй вирішує відступити обхідним маршрутом «по черкесской стороне подед берег к черкесскому берегу к Темрюку». Але поблизу Темрюка козаків наздогнали тринадцять передових катарг. Розгорівся бій, котрий тривав з полудня до вечора. Опісля, в нічній темряві, козаки спробували непомітно зникнути. Проте на ранок виявилося, що слідом за ними прямувало п'ятдесят шість катарг. Перспектива нової сутички, звісно, не віщувала козакам нічого втішного, й К. Бурляй вдається до хитрого маневру, спрямовуючи козацьку флотилію до гирла річки Чорна Протока. Далі флотилія рухається цією річкою. Яничари відповідно припиняють погоню. Через два дні втікачі, залишивши човни, вирушають пішки ногайським степом до Азова. За дев'ять днів, 25 липня, вони дісталися фортеці.

У подальшому слід К. Бурляя губиться на довгих сім років. А в 1647 р. він разом з іншими найближчими однодумцями тоді ще чигиринського сотника Б. Хмельницького готує повстання, яке планувалося розпочати в листопаді під час походу О. Конецпольського на татар. Але втілити цей задум у життя не вдалося. Невдовзі бачимо К. Бурляя в епізоді визволення Б. Хмельницького з-під арешту, котрий за наказом О. Конецпольського був накладений С. Кричевським. Спільно з Ф. Вешняком і Токайчуком К. Бурляй доклав зусиль до того, щоб схилити С. Кричевського до відміни арешту. З того часу доля К. Бурляя остаточно поєднується зі справами майбутнього «володаря України».

Слід погодитися з твердженнями Крип'якевича, що К. Бурляй входив до числа тих 300 чи 500 чоловік, які відправилися на Запоріжжя разом з Б. Хмельницьким. До такого висновку спонукають наступні міркування. По-перше, отаман так би мовити «засвітився» перед польською адміністрацією у своїй нелояльності через безпосередню причетність до визволення

Б. Хмельницького; тому перебувати на волості далі з огляду на тодішні вибухові обставини означало накликати на себе реальну небезпеку (млява реакція на цю акцію М. Потоцького, Я. Шемберка та О. Конецпольського стала для козаків несподіваною). По-друге, зважаючи на кількість вихідців, навряд чи поза їх колом міг опинитися хто-небудь з найближчого оточення Б. Хмельницького: принаймні таких випадків джерела не фіксують.

Відтак К. Бурляй перебуває у вирі подій і входить до мозкового центру антипольського руху й, окрім всього, користуючись особливою довірою, належить до кола тих, на кого міг твердо обіпертися гетьман. Недарма ж останній використовує його в найвідповідальнішій акції — врегулюванні стосунків з татарами. Достатньою мірою орієнтуючись в особливостях внутрішніх відносин у Кримському ханстві, враховуючи практику вторгнень кримчаків на українські землі, автономність ногайської політики, зрештою показовий досвід першого козацько-татарського союзу 1624–1629 рр., Б. Хмельницький добре розумів необхідність підтримувати стосунки з татарами — властиво з Бахчисараєм та окремо з Ногайською ордою. В світлі пізніших заходів гетьмана на кримсько-ногайському напрямку скупа інформація щодо лютневих переговорів українських послів з перекопським мурзою Тугай-беєм виглядає переконливою для відповідних суджень. А К. Бурляй якраз очолював посольство до мурзи. Переговори закінчились успіхом. Тугай-бей у квітні вирушить в Україну.

Бурхливі події весни 1648 р. К. Бурляй зустрічає пліч-о-пліч з Б. Хмельницьким й, активно долучаючись до розбудови козацької державності, дістає уряд гадяцького полковника. На цій посаді він заступає першого полковника Ярему Хмеленка, перебування котрого на чолі Гадяцького полку було непевним. Останній взагалі зникає з горизонту, очевидно, гине. Г. Грабянка називає К. Бурляя поміж полковниками, котрим найбільше довіряє Б. Хмельницький.

На уряді у Гадячі К. Бурляй пробув, мабуть, впритул до ліквідації полку як військово-територіальної одиниці (приблизно осінь 1649 р.). Козацький реєстр 1649 р. вже не фіксує присутність колишнього полковника в місті.

Нахил К. Бурляя до військової справи, вміння тонко орієнтуватись в оперативно-тактичній обстановці та чітко виконувати накази командувача, а також особиста хоробрість повною мірою проявилися під час битви під Збаражем (1649). Як зазначає В. Коховський, у перший день штурму козаки К. Бурляя завдали удару по слабшій ланці оборони ворога. Вони зайшли від ставу, де фортифікаційні споруди ще не були завершені, й напали на угорську піхоту. Зім'ятий ворог відступив, і К. Бурляй, захопивши вал, мав розвинути успіх далі. Але ситуацію для польського війська врятувало свіже підкріплення, якому вдалося стримати козаків та завдати їм чималих втрат. Полковник С. Мрозовський, що підійшов на допомогу, застав підрозділ К. Бурляя вже відступаючим і не зумів виправити становище. Останній, за версією В. Коховського, був убитий.

На загибелі гадяцького полковника, некритично сприйнявши свідчення наведеного автора, наголошував М. Максимович. У 70-ті рр. нашого століття помилковий погляд всупереч введеним до обігу джерелам та сталій історіографічній традиції відроджено Ю. Гаєцьким. Тим часом у Реєстрі 1649 р. К. Бурляй вписаний до Медведівської сотні Чигиринського полку, а в 1653 й 1655 рр. вирушає у складі посольств до Москви і Швеції. А відтак, очевидно, недалекою від істини є думка О. Апанович про те, що він відбувся під Збаражем тяжким пораненням.

Надалі К. Бурляй перебуває в Медведівській сотні. Через шість років знаходимо його там на уряді сотника. Водночас випадіння з лав полкової старшини у даному разі зовсім не означало відсторонення від найближчого оточення гетьмана. К. Бурляй залишається впливовим соратником Б. Хмельниць-

кого, про що свідчить залучення його до двох важливих дипломатичних місій.

23 березня 1653 р. з Чигирина вирушає посольство К. Бурляя й С. Мужиловського з подвійним завданням — встановити зв'язок зі Швецією та залагодити українську справу в Москві. Посольство споряджалося у нелегких обставинах. В Україні лавиноподібно наростала психологічна втома від тривалої, виснажливої війни і неясності подальшої перспективи. Глухе незадоволення погрожувало знову вилитися у відкритий спротив, що й станеться 10 червня у війську. Ускладнилася і зовнішньополітична ситуація. До традиційної хисткості у відносинах з Кримом додалася напруга на молдавсько-трансільванському фланзі, підсилена тактичними прорахунками гетьмана. Водночас Польща готувалася до вирішального удару. В таких умовах необхідність якнайшвидшого влиття свіжого морального струменя та отримання збройної допомоги від нового союзника наростала з особливою невблаганністю. І виходячи з тодішніх реалій, а надто з асоціацій, які викликали у широких верствах українського суспільства сусідні держави, перш за все найімовірніші протектори — Туреччина й Москва, саме відкрита підтримка останньої могла стати тим фактором, який би різко покращив морально-психологічний клімат в Україні, не кажучи вже про спричинення крутої зміни військово-політичної ситуації навколо Визвольної війни загалом. Відтак цілком виправдано, як тільки Польща поновлює бойові дії, Б. Хмельницький засилає чергове посольство до Москви, на яке покладалися великі надії.

З іншого боку, виразне в той час прагнення султана до втягнення України під своє крило та поголоски про перехоплення у Польщі шведського посольства, що рухалося до Чигирина, спонукають гетьмана використати ці чинники для захисту українських інтересів не тільки в Османській імперії та Швеції, а й Москві. Про це свідчить густе плетиво його зовнішньополітичних кроків і, зокрема, посольство К. Бурляя

та С. Мужиловського. З усього видно: за задумом Б. Хмельницького, українсько-турецьке й українсько-шведське зближення, окрім впливового самостійного значення, мали підштовхнути незацікавлену в ослабленні своїх позицій в Україні Москву до рішучих дій. І перед К. Бурляєм та С. Мужиловським ставиться відповідне нелегке дипломатичне завдання. А той факт, що поруч з визначним дипломатом, освіченим шляхтичем вибір у такий відповідальний момент падає на К. Бурляя свідчить про певні інтелектуальні здібності, апробований під час посольства до Криму дипломатичний хист і,зрештою,особисту прихильність ідеї укладення військово-політичного союзу з Москвою. Щоправда,В. Липинський стверджує, що К. Бурляй був приставлений до С. Мужиловського з метою здійснення козацького «військового контролю». Проте навряд чи це так. Адже в практиці формування Б. Хмельницьким керівного складу посольств не спостерігається дотримування пропорції «шляхтич — козак» навіть у тенденції. До того ж саме С. Мужиловський не потребував контролю, бо розглядався в Чигирині як надійний дипломат, що неодноразово виконував доручення гетьмана (у Москві, Литві, Туреччині та Криму). Здійснював він загальне керівництво переговорним процесом також у випадку, що розглядається.

Посольство К. Бурляя і С. Мужиловського готувалося досить ретельно. Б. Хмельницький намагався створити в Москві атмосферу найбільшого сприяння. Збереглися його листи до ближніх бояр І. Морозова, І. Милославського, Г. Пушкіна. Він також підготував для послів оптимальні відповіді на можливі запитання. Так, засвідчуючи перед царем бажання гетьмана й усього Війська Запорозького перейти під «високу царську руку», посли підкреслюють необхідність надання з боку Москви негайної збройної допомоги проти Польщі. Водночас наголошують на прагненні Туреччини та Криму прийняти Україну у підданство, але не забувають при цьому додати, що козаки під турка чи татарина «итит не хотят». Аналогічну мету пе-

реслідувало прохання щодо вільного пропуску до Швеції, яке мусило, по-перше, насторожити Москву; по-друге, дати їй ясно зрозуміти про нові обрії гетьманської дипломатії. Сильним ходом було акцентування уваги на прагненні не завдавати в стосунках зі Стокгольмом шкоди інтересам Москви. Посли пропонували заслати з ними «в Свею от себя кого он, государь, зволит, чтоб тому посланному о тех делех... было известно».

Разом з тим документальні джерела, що відклалися внаслідок перебування посольства у Москві й супроводу К. Бурляєм та С. Мужиловським московських послів до Чигирина, не дають підстав для висновку про те, що «Бурляй як посол у Москві проявив себе палким прихильником возз'єднання України з Росією». Ніяких особистих реверансів у бік Москви ні за К. Бурляєм, ні за С. Мужиловським не спостерігається. Вони лише дотримувалися гетьманських інструкцій. Усі заяви були витримані в дипломатичному дусі. Не помітно з їх боку й спроб виконувати московські доручення. Принагідно тут зауважити також сумнівність віднесення К. Бурляя І. Крип'якевичем до промосковської партії в оточенні Б. Хмельницького.

Реакція Москви була стриманою, але переломною для української справи. Цар обмовився про поцінування «служби» гетьмана і його готовності визнати зверхність Москви. Прийняти ж Україну під свою протекцію й оголосити війну Польщі не поспішив, традиційно покликавшись на Полянівське перемир'я. Однак вагомий тактичний успіх посольства полягав у тому, що воно остаточно схилило Олексія Михайловича до здійснення тиску на Варшаву з метою добитися польсько-українського замирення на умовах Зборівського договору. 24 квітня, а саме через два дні після офіційного прийому К. Бурляя і С. Мужиловського, споряджається з відповідним наказом посольство до Польщі. Отже, Москва розпочала рух у бік відвертої підтримки України.

В цьому сенсі певний вплив мали вміло розіграні турецька та шведська карти. Московські дипломати вимушено говорили

відкритим текстом про свою незацікавленість у шведсько-українському зближенні й можливому посередництві Стокгольма щодо відносин з Польщею. Відмова пропустити посольство до Швеції мотивувалася тим, що вже «посланы от государя к королю послы... и толко у государевых великих послов о миру згода будет, ино им в Свею не по что ехать» . Позитивне для України навантаження несла також наступна фраза: «А будет згоды не будет, ино в то время и в Свею перепустят». Москву насторожив і стан українсько-турецьких відносин, що вилилось у занепокоєння, яке чітко простежується за наказами послам до Польщі та України. Обидва посольства мали вивідувати «турецькі вісті» щонайретельніше. Власне, ухвала про відправлення до Чигирина чергових московських послів має бути теж віднесена до безсумнівних заслуг українських дипломатів.

Місія К. Бурляя й С. Мужиловського, таким чином, дістає продовження. Супроводжуючи царських послів А. Матвєєва та І. Фоміна, вони не припиняють захищати українські інтереси. Зокрема, С. Мужиловський ущипливо звинуватив Москву у тому, що справжня причина відмови пропустити посольство до Швеції полягала в обізнаності царя про напругу, що саме виникла між Україною і придунайськими князівствами. Кількома днями пізніше він разом з К. Бурляєм, завуальовуючи справжній стан українсько-турецьких відносин, говорив про ймовірність війни, в якій союзником козаків виступатиме кримський хан, але основна надія покладається на царя.

Ще раз К. Бурляй з'являється на дипломатичній ниві у 1655 р. й знову в зв'язку з шведською проблемою, котра тепер у нових військово-політичних умовах набуває для України першорядної ваги. Прикметно, що Б. Хмельницький саме К. Бурляю доручає бути своїм повноважним послом та супроводжувати до Швеції мандрівного абата Данила, який перейшов тоді на українську дипломатичну службу. Але на заваді знову стала Москва, вдруге не пропустивши українське посольство до Стокгольма. Вона відверто не бажала шведсько-

українського зближення, слушно вбачаючи в ньому серйозну загрозу своїм анексіоністським планам щодо України. Цар закидає Б. Хмельницькому «непристойність» підтримування стосунків зі Швецією.

Спроба супроводу абата Данила — останній епізод, у якому відомі на сьогодні джерела згадують К. Бурляя. Подальша доля цього одного з найперших і найближчих соратників Б. Хмельницького невідома. Його слід зарахувати якщо не до когорти діячів першої величини, то, безперечно, до числа осіб, на яких випав основний тягар практичної організації національно-визвольного руху в Україні.

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

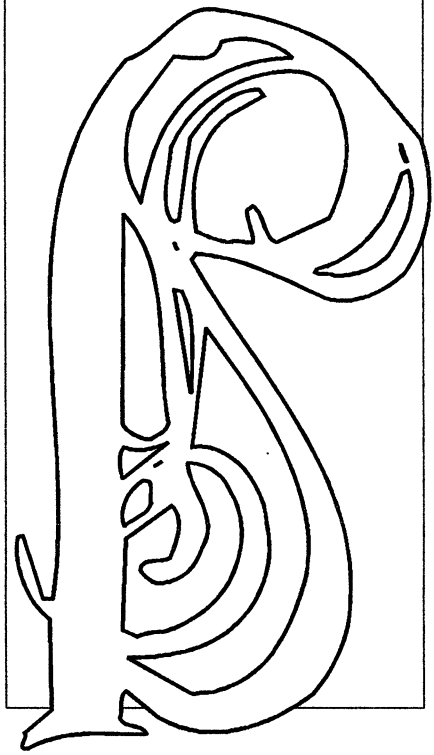

Сподвижник Богдана Хмельницького, гетьман України в 1657–1659 рр. Іван Виговський народився на початку XVII ст. на Київщині. Він походив з старовинної української православної шляхти, родове гніздо якої було у Вигові, що на Овруччині в Київському воєводстві. Дане відгалуження роду називалося Лучичі-Виговські, оскільки було пов'язане ще й з Лучичами. Виговські були пов'язані також з іншими родами, насамперед знаменитими Глинськими. Серед останніх досить назвати Михайла Глинського (помер у 1534 р.) — князя, котрий на початку XVI ст. підняв повстання української та білоруської шляхти проти польсько-литовської католицької експансії. Його племінниця Олена Глинська була дружиною великого князя московського Василя III й матір'ю першого московського царя Івана IV. Щоправда, в останніх генеалогічних дослідженнях заперечується зв'язок Виговських з Глинськими і висувається гіпотеза про походження роду від Болсуна (Чорногуба) або Коркошка — вихідців з орди, що потрапили в Україну у часи князя Володимира Ольгердовича або великого князя Вітовта (кінець XIV — перша третина XV ст.) й започаткували роди Болсуновських, Давидовичів-Виговських, Лучичів-Виговських та ін.

Батько майбутнього гетьмана Остап (Остафій) Виговський — син Івана* Виговського, який мав герб Абданк**, служив у київського митрополита Петра Могили — видат-

---

* За іншими даними — Гната.

** Тривалий час вважалося, що герб «Абданк» є також гербом Богдана Хмельницького. Як свідчать останні дослідження І. Сварника, гербом Хмельницького був герб «Сирокомля», подібний до «Абданку».

ного церковного і культурного діяча України та Молдавії. Джерела вказують, що О. Виговський мав у своїй власності містечко Гоголів на землях сучасної Полтавщини, де, можливо, й народився майбутній генеральний писар і гетьман. Остап Виговський підтримував міцні зв'язки з Адамом Киселем, котрий активно боровся в першій половині XVII ст. проти дискримінації православної церкви. Пізніше, в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. О. Виговський осяде в Києві, де стане намісником Київського замку. Він мав чотирьох дорослих синів (Іван, Данило, Костянтин, Федір) та двох дочок.

Біографія Данила заслуговує на окреме дослідження. Ще на початку 50-х років XVII ст. він одружився з дочкою Богдана Хмельницького Катериною й тим ще тісніше зв'язав між собою два славних українських роди. Будучи хоробрим і талановитим воєначальником, він у 1655 р. займав ранг бихівського полковника та наказного гетьмана (саме тоді українські війська під проводом Данила Виговського взяли Люблін). Загинув 1659 р., потрапивши в полон до російських військ. Його піддали жорстоким тортурам (залили розпеченим свинцем очі), й він прийняв мученицьку смерть. Щоправда, деякі джерела свідчать, що Данило помер від ран на шляху до сибірського заслання.

Костянтин служив спочатку у Киселя, а потім перейшов на бік повстанців, обіймав посади пінського і туровського полковника та генерального обозного. Після загибелі брата Івана Костянтин, очевидно, постригся у ченці.

Федір Виговський відзначився як дипломат Б. Хмельницького, був, зокрема, послом до Москви, брав участь у прийомі посольства від царя Олексія І. «Поменник» (1667 р.) київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря називає в роду І. Виговського імена «Евстафія, Иоана, Елены, Даниила, Кондрата, Татіану». Тут мається

на увазі Остап Виговський — батько гетьмана, сам гетьман, його дружина Олена й брат Данило.

Тетяна — це сестра гетьмана, яка вийшла заміж за шляхтича Івана Боглевського (Боклевського) — власника Глинського та Княжої Луки, можливо, предка художника Боклевського, відомого ілюстратора «Мертвих душ» М. Гоголя. Вона, ймовірно, померла до 1658 р.

Хто такий Кіндрат — сказати важко. Можливо, це один з двоюрідних братів І. Виговського. Дослідники згадують ще одну сестру гетьмана, яка вийшла заміж за Павла Тетерю ще до Національно-визвольної війни. Двоюрідний брат І. Виговського — Самійло був його соратником, двоюрідний дядько Василь — овруцьким полковником. Можливо, родичем був і Криштофор Виговський — один з керівників повстання на Поліссі. Дехто з дальшої рідні (двоюрідний брат Юрій, двоюрідний племінник Ілля) служили на боці Речі Посполитої й лише після Гадяцького трактату перейшли, як і Василь Виговський, під українські прапори. Після поразки І. Виговського й ліквідації Москвою української незалежності до Сибіру було відправлено Данила, Василя, Самійла, Юрія та Іллю.

Про молоді літа майбутнього гетьмана майже нічого невідомо. Він дістав добру освіту, ймовірно в Києво-Братському колегіумі, чудово володів крім рідної української мови ще й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську мову, був вмілим каліграфом. Згідно із Самійлом Величком Виговський був «вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах». Не випадково він пізніше виступав як покровитель вище згаданого колегіуму, підкреслював своє знайомство з Феодосієм Софоновичем — ректором Києво-Могилянського колегіуму в 1653–1655 рр., ігуменом Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1655–1672 рр., письменником, теологом та істориком. Не було випадковістю й те, що в ході розвитку українсько-російських відносин саме Виговському на його прохання патріарх

Никон надсилав книги, а також священні сосуди і ризи. З листа Виговського до Никона від 22.08.1653 р. довідуємося, що останні були йому потрібні для Свято-Троїцької церкви у Чигиринському монастирі, яку генеральний писар збудував своїм коштом*.

Свою військову кар'єру Виговський розпочав «товаришем» у кварцяному війську Речі Посполитої, з якого складався кістяк польської армії. В роки правління короля Владислава IV (1632–1648 рр.) Виговський відзначився у боротьбі проти «неприятеля святого Хреста Господня», тобто — турецько-ногайсько-татарської агресії. В 1638 р. він став писарем при Яцеку Шемберкові — комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким у 1638–1648 рр. Очевидно, тоді ж Виговський познайомився та увійшов у тісніші контакти з Б. Хмельницьким — тодішнім генеральним писарем Війська Запорозького. Принаймні вони зустрічалися під час переговорів на Масловому Ставу. Приблизно наприкінці 20-х рр. XVII ст. Виговський бере свій перший шлюб, про який, на жаль, майже нічого невідомо. Від нього він мав дочку Мар'яну, котра була одружена з українським православним шляхтичем Михайлом Гунашевським — автором відомого Львівського літопису, який служив у Генеральній канцелярії в роки Національно-визвольної війни, виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького, пізніше став київським протопопом (1657 р.), потім (у 1667–1672 рр.) — перемишльським кафедральним пресвітером. Овдовівши, Виговський взяв другий шлюб 1656 р. з Оленою Стеткевич — дочкою українсько-білоруського шляхтича, новогрудського каштелянина Богдана Стеткевича — одного з покровителів Києво-Могилянського колегіуму, фундатора Кутеїнського православного монастиря, який мав маєтності в Білорусії (Оршанський повіт). Через свого тестя Виговський

* Тут і далі датування подій подане за новим стилем.

увійшов у родинні зв'язки з рядом відомих українських і білоруських князівських та шляхетських родів, наприклад, з князями Соломирецькими.

Початок Національно-визвольної війни поставив перед Виговським, як і перед іншими українськими шляхтичами, дилему: з ким бути? Українська православна шляхта в своїй масі підтримувала національно-визвольні тенденції війни, але вороже ставилася до соціальних. Цю дилему кожен рід, кожен шляхтич вирішував по-своєму й прийняття остаточного рішення проходило нерідко болісно та неоднозначно. Одні шляхтичі безоглядно стали на бік свого народу (Богдан Хмельницький, Данило й Іван Нечаї, Іван Богун та ін.), другі одразу зайняли ворожу щодо нього позицію і стали до лав війська Речі Посполитої (М. Зацвіліховський — кум Б. Хмельницького, сумно відомий Д. Чаплинський, Бабуза, Дзик та ін.), треті перейшли до карателів після короткої (С. Забуський, Я. Ясноборський) чи досить тривалої служби у повстанців (полковники Михайло Криса, Іван Головацький), четверті ж проробили зворотну еволюцію, наприклад, Михайло-Станіслав Кричевський. До останніх належав й Іван Виговський.

Він був спочатку ротмістром кварцяного війська і в складі авангарду карателів, очолюваного Стефаном Потоцьким, брав участь у битві на Жовтих Водах. У вирішальний момент бою біля Княжих Байраків (16 травня 1648 р.) він бився хоробро, але потрапив у полон. Тричі він тікав, але невдало, й тоді його прикували до гармати. Бранця врятував Богдан Хмельницький, котрий викупив його в хана Іслам-Гірея III за коня. Тоді Виговський дав гетьману присягу вірно йому служити і додержав її. За життя Богдана Хмельницького не бачимо якихось серйозних розходжень між ними.

Виговський став спочатку особистим писарем гетьмана та, ймовірно, супроводжував його у переможному поході 1648 р. Під час облоги Львова Б. Хмельницький послав Виговського до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці, про що згадував

сам гетьман у своєму листі від 27.11.1648 р. Завдання цієї місії полягало в укладенні союзу. Це було перше українське посольство до Трансільванії, й у подальшому справа таки дійде до союзу з нею (1656 р.). Будучи спочатку особистим писарем гетьмана, Виговський швидко здобуває авторитет і робить блискучу кар'єру. В квітні 1649 р. бачимо вже двох генеральних писарів Війська Запорозького: Івана Креховецького та Івана Виговського, котрого за інерцією ще називають писарем «покоєвим гетьманським». Однак уже тоді Виговський відтісняє Креховецького на другий план. Так, переговори з московським послом Г. Унковським проводили тільки Хмельницький і Виговський.

Брав останній участь й у кампанії 1649 р. Тоді він став головним поряд з гетьманом упорядником «Реєстру Війська Запорозького 1649 — початку 1650 рр.» Цей же документ згадує про Виговського вже як про генерального писаря, а про Креховецького як про корсунського полкового писаря. Новий генеральний писар виступає навіть як співавтор деяких важливих універсалів Б. Хмельницького, нерідко сам пише їх з волі гетьмана.

За короткий час Виговський створив потужну та високоефективну Генеральну канцелярію. Ця установа була по суті Міністерством закордонних справ і одночасно — внутрішніх. Вона стала тим самим генератором, який згідно з волею гетьмана й ради Війська Запорозького приводив у рух численні привідні паси державної машини. Сюди надходила військово-політична інформація з усіх кінців України і зарубіжних держав, тут приймалися та звідси відправлялися численні посольства, ухвалялися важливі рішення, котрі поруч з військовими перемогами визначали долю України. Щоб створити таку потужну державну машину й керувати нею, потрібен був величезний талант адміністратора та політика. І хоча створювали її спочатку Хмельницький та Креховецький, але саме Виговський розбудував її й поставив

на рівень європейських канцелярій. Уряд генерального писаря зусиллями Виговського був піднесений до другого після гетьмана, і не випадково західні джерела називають з цього моменту генеральних писарів канцлерами.

Хоча склад та механізм функціонування Генеральної канцелярії й донині залишаються недостатньо вивченими, однак можна назвати тих, хто були найближчими співробітниками Виговського. Це М. Гунашевський, про якого вже говорилося, Силуян Мужиловський, шляхтич Соболь, білорус Ярмолович, П'ясецький, ймовірно, Федір Погорецький, Захар Шийкевич — майбутній генеральний писар Лівобережної Гетьманщини у 60-х і 80–90-х рр. XVII ст. Джерела вказують на те, що в Генеральній канцелярії працювали 12 шляхтичів, котрі перейшли на бік повстанців, але на ім'я називають лише одного (П'ясецький, про якого вже згадувалося вище). Залучали до виконання дипломатичних місій також іноземців, наприклад, грека Івана «Мануйлова» та серба Василя «Данилова». Залучав Виговський до таких місій і свого батька й братів, навіть слуг та челядників, як-от: Івана Стадника, Самійла, козака Дорошенка.

Існують підстави вважати, що саме Виговський відіграв одну з провідних ролей у формуванні розвідки й контррозвідки України. Ще на початку 1649 р. полковник Максим Нестеренко послав до Польщі з Переяслава 2000 розвідників. Проте пізніше керування цими справами переходить до Виговського. Не випадково агентом останнього був татарський товмач великого візира Сефер Кази-аги, котрий під час сепаратних польсько-кримських переговорів під Кам'янцем-Подільським у грудні 1653 р. передав генеральному писарю відомості про їхній зміст. Не випадково агентом Виговського в Стамбулі був серб Микола Маркович, посланий писарем до Туреччини наприкінці 1653 р. Таким же агентом був і грек Теодозій Томкевич — львівський купець та міщанин, котрий, до речі, брав участь й у дипломатичних контактах уряду

України з урядами Речі Посполитої та Швеції (1658 р.). Отже, завдяки саме Виговському було створено широку агентурну мережу, яка сповіщала гетьмана про все важливе, що діялося не тільки в Україні, але й у Польщі, Литві, Чехії, Моравії, Сілезії, Австрії, Османській імперії, Кримському ханстві, придунайських державах. Ця мережа української розвідки була настільки розвинутою, що навіть і через 25 років лунали скарги польських вельмож на те, що козаки (вже у часи Петра Дорошенка) знають про всі задуми короля. Вони пропонували «добре пошукати» агентів серед українців, що входили в оточення короля Яна III Собеського.

Зрозуміло, що без Виговського не обходилися найважливіші та найпотаємніші справи Гетьманщини. Досить сказати про епізод з самозванцем Тимофієм Анкудіновим (1650 р.), що викликав переполох у Москві й змусив її бути поступливішою щодо України.

Аналізуючи взаємовідносини Хмельницького і Виговського, ми дійшли висновку: гетьман та генеральний писар діяли, як правило, узгоджено, причому кожен мав свій «імідж» і проводив відповідну лінію в ході дипломатичних контактів. Виговському, звичайно, відводилася роль «буфера», провідника нібито м'якшої, ніж у Хмельницького, лінії. Це давало змогу краще виявити наміри протилежної сторони, навіть її агентуру. створювало додаткові можливості для дипломатичного маневру Б. Хмельницького.

Звичайно, не можна говорити про повну тотожність політичних позицій гетьмана й генерального писаря. Якщо перший був представником центру, то другий тяжів до поміркованих (М. Громика, Г. Гуляницький, Г. Лісницький, генеральний суддя С. Зарудний, генеральний обозний Т. Носач та ін.), котрі прагнули досягнути компромісу з Річчю Посполитою. Через це Виговського недолюблювали представники радикальної течії (М. Кривоніс, Д. Нечай, Л. Мозиря, М. Гладкий, С. Подобайло й ін.). За життя Б. Хмельницького на це можна було

не звертати особливої уваги, але коли Виговський сам став гетьманом — це йому дорого обійшлося.

Після кампаній 1648–1649 рр. Виговський брав участь у поході 1650 р., котрий завершився взяттям столиці Молдавського князівства — Ясс. За умовами капітуляції господар Василь Лупул мав віддати свою доньку Розанду заміж за старшого сина гетьмана — Тимофія. Відзначимо, що цей шлюб було взято в 1652 р., і весільний ескорт до Молдавії очолював саме Виговський. 1651 р. він брав участь у Берестецькій битві, причому саме його з Хмельницьким насильно забрав з поля бою хан. Вирвавшись з неволі, Виговський вжив енергійних заходів для мобілізації додаткових військ, громив під Паволоччю орду, яка поверталася до Криму, обтяжена ясиром. Рішучі дії Виговського змусили ординців прискорити відновлення союзу з Україною. Він відіграв важливу роль також в організації оборони Білої Церкви, та укладенні нового мирного договору (28.11.1651 р.), що правда, тяжчого в порівнянні із Зборівським.

У 1652 р. українська армія взяла переконливий реванш над поляками за поразку під Берестечком, і в цій битві брав участь також Виговський. У 1653 р. він відіграв активну роль у переможних боях під Жванцем, але зрада хана не дала й тут можливості остаточно розгромити ворога. Це спонукало уряд України до посилення контактів з Московською державою та до укладення з нею військово-політичного союзу. Тоді Виговський був одним з найпалкіших прихильників такого акту, котрий було укладено у 1654 р. Хоча російсько-український договір того року є недосконалим, незавершеним і короткотривалим, він призвів до виникнення своєрідної конфедерації двох незалежних держав. Поки договір був рівноправним, доти й успішно розвивалася боротьба проти Речі Посполитої. Досить сказати, що українська армія очистила від поляків майже всю Західну Україну. Російсько-українські війська дійшли до Любліна, Вільнюса та Риги, причому гене-

ральний писар бере участь у Дрожипільській битві, в поході під Львів (1655), у битві під Озерною (19–22 жовтня 1656 р.). Однак після цього Москва зрадила Україну й уклала сепаратне перемир'я з Річчю Посполитою у Вільні. Це виразно показало справжні наміри Москви, далекі від братства, та змусило Хмельницького шукати нових союзників, не загострюючи до часу відносин з царем Олексієм. Було укладено союз з Швецією, Трансільванією і Бранденбургом, внаслідок чого українські козаки брали участь разом із союзниками у взятті Варшави, Кракова, ряду інших польських міст. Річ Посполита опинилася на краю загибелі, й її хроністи з жахом згадували про літа «потопу» 1655–1657 рр. Чи варто нагадувати, що Виговський, який проводив енергійну дипломатичну діяльність, особливо, коли гетьман був тяжко хворий в останні два роки свого життя, якнайбільше прислужився до створення могутньої антипольської коаліції.

Однак фортуна відвернулася від керманичів Української держави. Погіршилася міжнародна ситуація, загострилися соціальні суперечності у середині українського суспільства. Москва дедалі менше прагнула перемоги над Польщею, намагаючись знищити незалежну Україну та перетворити її в свою колонію. У цей час помер Богдан Хмельницький (1657 р.), і це позбавило нашу Батьківщину загальновизнаного лідера.

В атмосфері гострих суперечностей та посилення московського тиску гетьманом України було врешті обрано Івана Виговського (Корсунська рада 21 жовтня 1657 р.). Але на цій раді не було представників Січі, що дало привід опозиції поставити під сумнів правомірність обрання Виговського гетьманом. І хоча нова рада розставила крапки над «і», опозиція не заспокоїлася.

В особі Виговського Українська держава мала досвідченого політика, вмілого адміністратора та дипломата, хороброго й талановитого воєначальника. І все ж він поступався Богдану Хмельницькому, хоча вмів гнучко проводити центристську

лінію, особливо у гострих соціальних питаннях. Щоправда, і перехід булави до Виговського припав на складний час, коли міжнародне та внутрішнє становище України погіршувалося буквально на очах.

В 1658 р. гетьман зіткнувся з потужною опозицією, яка всіляко підтримувалася Москвою. Спочатку йому вдалося розгромити опозиціонерів, на чолі яких стояли полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий отаман Іван Барабаш — один з найбільших політичних авантюристів за всю історію України. Побачивши крах першої опозиції, Москва все нахабніше втручається у внутрішні справи Української держави. Це призводить до російсько-української війни 1658–1659 рр., яка переплелася з громадянською війною в Україні. У такій ситуації Виговський круто міняє політику. Оскільки пакт 1654 р. вже перестав фактично діяти, бо сама Москва його грубо порушила ще в 1656 р., гетьман уклав з Річчю Посполитою відомий Гадяцький договір 1658 р. На його підставі Україна (під назвою Велике князівство Руське) мала дістати ті ж права, що й Велике князівство Литовське, і входити до Речі Посполитої як рівноправний член конфедерації з Короною Польською та ВКЛ. Однак Гадяцький договір, хоча й був ратифікований сеймом Речі Посполитої, однак залишився лише на папері, бо російсько-українська війна розгорілася з новою силою. У ході її Виговський здобув блискучу перемогу під Конотопом (9 липня 1659 р.), знищивши близько 40 тис. чол. російського війська і захопивши в полон близько 15 тис. Однак ця битва не призвела до перемоги у війні, бо в Україні піднялася нова хвиля виступів опозиції, яка зробила своїм лідером молодшого сина Богдана Хмельницького — Юрія. Хоча останній був ще зовсім молодим, але за його спиною стояли досвідчені полковники Іван Богун, Іван Сірко, Яким Сомко й ін. Війни на два фронти, та ще громадянської, Виговський не витримав і, не бажаючи подальшого кровопролиття, склав булаву. На його місце обрали Юрія Хмель-

ницького, котрий під тиском Москви підписав Переяславський договір 27(17).10.1659 р., що перетворював Україну в автономну одиницю у складі Російської імперії, причому ця автономія постійно скорочувалася.

Колишній гетьман відступив на Волинь, що перебувала тоді під контролем короля, й дістав з волі останнього Барське староство в Київському воєводстві, звання сенатора Речі Посполитої. Він осів у Барі на Поділлі, куди згодом вирвалася з Чигирина також дружина з малолітнім сином Остапом (нар. 1657 р.). Виговський побував у Львові, вписався до Львівського православного братства, не полишив і політику. Але в цей час починається Руїна: Гетьманщина розколюється на дві частини — Правобережну та Лівобережну. Ю. Хмельницький змушений був піти у відставку й постригся в ченці, а новим гетьманом (уже тільки Правобережної України) став Павло Тетеря. Останній у цей період виступає як активний прихильник Речі Посполитої, причому дуже вороже настроєний проти Виговського. Коли Ян Казимир вдерся до Сіверської України в 1654 р., то зустрів масовий опір українців, котрі добре пам'ятали польське гноблення до 1648 р. Похід зазнав поразки, причому агресивні дії Польщі викликали протест і опір навіть правобережних козаків та їхніх вождів. Саме через це було розстріляно полковника Івана Богуна. На Правобережжі розгорталося могутнє антипольське повстання, котре було спрямоване й проти гетьмана Тетері. У відповідь той разом із своїм кумом Себастіаном Маховським та деякими іншими польськими воєначальниками (Стефан Чарнецький й ін.) жорстоко придушував народні виступи. Коли було схоплено вождя повстання на Правобережжі Дмитра Сулимку, то деякі сліди привели до Виговського, який нібито симпатизував повстанцям і навіть був «мотором всіх нинішніх бунтів». Тому його було заарештовано й позбавлено всіх прав та привілеїв, котрі він мав у зв'язку з сенаторським титулом. Без всякого суду і слідства, навіть без королівського відома, колишнього гетьмана

було засуджено до розстрілу. Виговський гідно зустрів смерть. Коли 16 березня 1664 р. за ним прийшли, щоб повести на розстріл, він читав акафіст Пресвятій Богородиці. Вирок було виконано... Олена Стеткевич, дізнавшись про страту чоловіка, померла від розриву серця. Колишнього гетьмана та його дружину поховали, як свідчить Чернігівський літопис, у Великому Скиті, але є певні сумніви в достовірності цих свідчень пам'ятки. Доля нащадків Виговського фактично невідома. Але у Речі Посполитій другої половини XVII–XVIII ст. діяли численні Виговські, деякі з яких могли бути нащадками його сина Остапа. Це були сполонізовані шляхтичі, й важко судити, чи відчували вони себе хоча б трохи патріотами Української держави, як їхній великий предок.

ЙОСИП ГЛУХ

Життя та діяльність уманського полковника Йосипа Глуха до 1649 р. вкриті суцільним мороком. Можна лише припустити, що він походив з козацького роду, народився на Поділлі на початку XVII ст. В зв'язку з тим, що Глух добре знався на молдавських справах, можна припустити й те, що він бував у цій країні до Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Відзначимо, що в літературі Йосипа Глуха інколи називають Глухим, а його ім'я подають як «Остап». У першому випадку маємо типове для російських джерел неправильне написання українського прізвища, хоча не виключено, що прізвище «Глух» є насправді прізвиськом і відбиває певну фізичну ваду (в даному випадку туговухість). Щодо імені «Остап», то тут сталося певне непорозуміння серед істориків.

Коли вибухнула Національно-визвольна війна, Глух був, очевидно, одним з тих, хто стояв коло джерел Уманського полку. Тоді, влітку 1648 р., уманським полковником був Іван Ганжа, який відзначився при взятті Тульчина (Нестервара), потім — Меджибожа та деяких інших міст Правобережної України. Під Прилуками йому довелося зазнати поразки від князя Яреми Вишневецького. Мабуть, у цих військових акціях Уманського полку брав участь і Глух. За свідченням більшості джерел Ганжа загинув під час Пилявецької битви (23.11. 1648). Не виключено, однак, що він потрапив у полон або перейшов на бік ворога. В усякому разі Івана Ганжу бачимо серед козаків-ренегатів, які були нобілітовані на вальному сеймі Речі Посполитої 1649–1650 рр., а саме: 15–17 грудня 1649 р. Після Ганжі уманським полковником був Степан (Штепка, Стапка, Штепа), але досить недовго (з вересня 1648 р.

до 24 березня 1649 р.). Приблизно тоді ж (20 квітня 1649 р.) Богдан Хмельницький послав до правителів Кримського ханства, зокрема — до калги-султана, прохання, щоб ординці йшли до Умані, де він буде чекати на них з потужним військом. Очевидно, під час підготовки до кампанії 1649 р. уманським полковником став Йосип Глух. Останній керував полком у славнозвісній Зборівській битві й, мабуть, під час облоги Збаража. Наказним уманським полковником був тоді Степан Байбуза. В самій Умані під час боїв під Збаражем і Зборовом стояла залога з 6 тис. козаків на чолі з чигиринським наказним полковником Федором Коробкою та 15 тис. ординців, очолювані чотирма мурзами.

Після укладення Зборівського миру (18 серпня 1649 р.) гетьман віддав наказ створювати новий реєстр Війська Запорозького на 40 тис. козаків. Цікаво, що Хмельницький планував скликати раду полковників в Умані й там упорядкувати реєстр. Коли останній було остаточно впорядковано та відправлено королеві Яну Казимиру, то серед інших козаків у ньому значився і Йосип Глух як полковник Уманського полку. Йому підлягало 2 976 реєстровців у 12 сотнях. З 16 полків Гетьманщини Уманський полк за чисельністю реєстровців займав сьоме місце.

Влітку 1650 р. Хмельницький розпочав підготовку до першого молдавського походу. 12 липня він наказав, зокрема, білоцерківському полковнику Михайлу Громиці виступати Уманським шляхом. Отже, Умань вже тоді мала особливе значення з огляду на фактично прикордонне її положення. Під час молдавського походу Уманський полк на чолі з Глухом відіграв важливу роль. У вересні 1650 р. українська армія оволоділа Яссами — столицею Молдавії, й господар Василь Лупул мусив укласти мир на вигідних для України умовах. 27 вересня гетьман повернувся до Ямполя, а 2 жовтня став у Брацлаві. Тут на нього чекали ряд представників уряду Речі Посполитої та пануючої

верхівки цієї держави. Гетьман мусив задовольнити ряд їхніх вимог, зокрема, допомогти звільнити польного гетьмана коронного М. Калиновського з кримської неволі. Частину викупу останній хотів сплатити за рахунок податків із своїх колишніх підданих з маєтностей на Уманщині й Чернігівщині. Хмельницький мусив піти на поступки. З жовтня 1650 р. в Брацлаві він наказ Глуху, щоб той допоміг зібрати ці податки.

Зборівський мир не був довготривалим. Уже на початку 1651 р. Україна і Річ Посполита стали готуватися до нового раунду боротьби. На самому кордоні стали Брацлавський полк Данила Нечая, за ним — Уманський полк Йосипа Глуха та Кальницький (Вінницький) полк Івана Богуна. В ніч на 18 лютого Калиновський зненацька вдарив на Красне, де стояв Нечай, і завдав поразки Брацлавському полку. Сам Нечай поліг у бою. Карателі після цього швидко захопили такі міста, як Мурафа, Шаргород, Чернівці, Стіна, Ямпіль й ін., та обложили Богуна у Вінницькому монастирі. 18 березня авангард карателів, яким командував син Калиновського, вирушив до Кальника, але під Липівцями був розбитий Уманським полком Глуха. 20 березня останній з'явився в околицях Вінниці й викликав цим швидким маневром паніку у війську Калиновського. Якби не рішучість коронного обозного Лянцкоронського під час бою біля мосту через Південний Буг, могла загинути вся польська піхота. Але Калиновський все ж таки мусив тікати з Вінниці, покинувши поранених та обоз. Не випадково Лизогубівський літопис підкреслив успіх Глуха, який «ляхов без битвы прогнал и обоз их разграбил». Щоправда, Софонович схильний вбачати тут заслугу генерального осавула Демка Лисовця (Лисянського), однак успішні дії останнього не виключають ролі Глуха. Внаслідок цих акцій Богун вийшов із своїм полком з облоги й разом з Глухом очистив значну частину Поділля від ворогів. Калиновський утік із своїм військом до Бара, а потім укрився у Кам'янці-Подільському.

1651 р. розпочалася підготовка до походу під Берестечко. Глух та Богун формували тоді поповнення в східній частині Брацлавщини. У самій Берестецькій битві Уманський полк, мабуть, не брав участі, виконуючи свої власні завдання. Коли ж зрадив кримський хан Іслам-Гірей III, і ординці при відступі почали набирати ясир на Поділлі, Глух вжив рішучих заходів. Він так сильно погромив ординців на Синіх Водах, що хан навіть відмовився вести переговори з Хмельницьким про відновлення союзу. Потім Уманський полк на чолі з Глухом брав, очевидно, участь у боях під Білою Церквою, які припинилися тільки з укладенням Білоцерківського миру (28.09.1651 р.).

27 травня 1652 р. Хмельницький вирушив до Умані, а потім до Молдавії, пославши в авангарді війська свого сина Тимофія. Останній спирався на 3 000 добровольців з Уманського, Чигиринського й Жаботинського полків. Уманцями командував наказний полковник Іван Грозенко. У реєстрі 1649 р. він значився як цибулевський сотник, а його родич (очевидно, брат) Лук'ян Грозенко був сотником бершадським. Гетьманич йшов до Молдавії, щоб одружитися з донькою молдавського господаря Василя Лупула — Розандою. Під Батогом йому перекрив шлях усе той же Калиновський, який явно недооцінив сили повстанської армії. За свідченням Софоновича, яке грунтується на Уманському літопису, Калиновський навіть звертався до козаків Уманського полку як до своїх підданих. Уманці своєчасно дали знати про це Хмельницькому. Внаслідок цього гетьман врахував готовність до бою Уманського полку Глуха та несподівано вдарив на ворога, котрий вважав, що буде мати справу тільки з гетьманичем. Катастрофічні для Польщі наслідки Батозької битви (1–2 червня 1652 р.) загальновідомі, але роль Уманського полку й особисто полковника Йосипа Глуха в розгромі ворожої армії явно недооцінюється. Далі Уманський полк дійшов до Кам'янця-Подільського і після нетривалої його облоги повернувся назад. Частина уманців

з Тимошем Хмельницьким побувала у Молдавії. 31 серпня 1652 р. в Яссах відбулося весілля гетьманича, а через 5 днів він вирушив із своїм військом у зворотну путь.

Навесні 1653 р. Річ Посполита зразу перейшла в наступ проти України. Наприкінці березня восьмитисячне військо на чолі з Стефаном Чарнецьким та Себастіаном Маховським вдерлося у східну Брацлавщину й захопило ряд міст. Головний удар було спрямовано на Умань і Уманщину. Глух тоді не сидів, склавши руки, й активно готувався до оборони. Зокрема, він послав у ворожий тил своїх розвідників. Один з них — Семен Марченко — потрапив у полон. Він визнав, що його послав сам Глух разом із Стефаном Дзядом, котрий добре говорив польською мовою. Полковник дав їм по золотому, а після повернення пообіцяв дати по парі волів. Напередодні Великодня Глух вислав великий загін добровольців з Уманського полку під Новий Костянтинів. Під містом стояло вже 15 тис. союзників-ординців, а одну тисячу з них розмістили в самій Умані.

Спільними зусиллями прикордонних українських полків ворожий наступ було зупинено. Вирішальне значення мав своєчасний підхід на допомогу Богуну Уманського полку, який повів у бій наказний полковник Іван Грозенко. Хоча внаслідок тяжкої битви Чарнецький спалив Монастирище (українське військо утримало тільки верхню частину міста із замком), і Грозенко поліг на полі бою, але все ж ворогам довелося відступати.

Сам Йосип Глух у цей час, очевидно, діяв на іншому напрямку. В березні 1653 р. загострилася ситуація у Молдавії. Василя Лупула позбавили престолу, а його місце зайняв Стефан Георгіца. Лупул втік з Ясс до Кам'янця-Подільського й звернувся за допомогою до Богдана Хмельницького. 19 квітня 1653 р. на допомогу тестю з В'язівки виступив гетьманич. У другому молдавському поході взяли участь Уманський полк на чолі з Глухом, Кальницький полк під командуванням Богуна,

Брацлавський полк на чолі з Тимошем Носачем та Корсунський полк (очевидно, під командуванням полковника Максима Нестеренка). Українське військо чисельністю в 8–12 тисяч козаків форсувало Прут і розбило об'єднані угорсько-молдавські сили Г. Стефана (понад 20 тис. чол.). Пізніше козаки вступили до Ясс, а на престол знову зійшов В. Лупул. Разом з Тимошем Хмельницьким вони вирішили розвинути успіх, але переоцінили при цьому свої сили. Їхнє об'єднане військо заглибилося у Валахію, де прийняло бій під Тірговіште з переважаючими силами Г. Стефана й волоського господаря Матвія Басараба. В критичний момент пішов дощ, який підмочив порох у козаків і позбавив їх переваги у вогнепальній зброї, потім Лупулу зрадила частина молдавського війська. Союзне військо розпорошилося. Тиміш Хмельницький та Лупул мусили тікати до Ясс. Однак головні сили українського війська залишилися під командуванням Богуна й Глуха, які діяли холоднокровно та вміло. Було швидко поставлено новий табір, і з нього дано відсіч ворогу. Потім козаки організовано відійшли до Ясс, а звідти вже разом з Тимошем Хмельницьким — в Україну.

Г. Стефан з допомогою польсько-трансільвансько-волоських військ оволодів Яссами й знову змістив Лупула (після 11 липня 1653 р.). Останній звернувся за допомогою до Глуха, але уманський полковник не ризикнув самостійно приймати відповідальне рішення та написав 15 липня про це Богдану Хмельницькому. Спочатку гетьман відмовив у допомозі, мотивуючи це тим, що Лупул звернувся не до нього безпосередньо, а до Глуха, але потім вирішив розпочати третій молдавський похід, на чолі якого поставив свого сина Тимоша*. З ним виступив козацький корпус під командуванням Івана Богуна. Цей похід скінчився невдачею. Під час оборони

* Як твердить молдавський літописець Мирон Костін, Тиміш Хмельницький послав перед собою на допомогу Лупулу 200 козаків на чолі з Глухом.

Сучави Тиміш Хмельницький загинув (12.09.1653 р.), а козаки мусили відступити в Україну. Чи брав участь у цьому поході Глух, невідомо.

Наприкінці 1653 р. Умань стала одним з центрів підготовки до нової кампанії. Тут перебував генеральний писар Іван Виговський і приймав турецьке, кримське та російське посольства. Сюди втік Василь Лупул, котрого на початку грудня 1653 р. відвезли на вимогу султана Мухамеда IV до хана, а потім і до Стамбула. Сам Глух у цей час знаходився біля Хмельницького й воював із своїм полком проти військ Речі Посполитої під Жванцем. Тут втретє зрадив хан, і гетьману довелося піти на мир з королем. 19 грудня Глух прислав свого листа до Умані з наказом готуватися до можливої відсічі ординцям. 24 грудня такі самі інструкції містилися в листі до уманців Богдана Хмельницького. Цікаво, що наказним уманським полковником у той час був Матвій Нечай — брат славнозвісного брацлавського полковника Данила Нечая та білоруського полковника Івана Нечая.

Зрада хана прискорила укладення союзу з Московською державою. 18.01.1654 р. відбулася Переяславська рада, ухвали якої викликали неоднозначну реакцію українського суспільства. Насторожувало те, що Москва вже тоді виявила прагнення до загарбання України під приводом союзу. Хмельницькому вдалося все-таки укласти рівноправний договір, але в первісному вигляді він проіснував лише кілька років. Проте більша частина населення України й навіть деякі найближчі сподвижники гетьмана не сприйняли цього договору. Не присягали цареві Олексію Іван Богун і Йосип Глух. Про відмову останнього писала навіть гамбурзька «Ординарна вівторкова газета» у своїх випусках початку 1654 р. Хоча до Уманського полку було послано для прийняття присяги козаків та міщан царського представника Ісленьєва (Істленьєва), але бракує даних про результати його місії.

В цей час Річ Посполита переходить у новий наступ, і знову головний удар призначався Умані й Уманщині, як «гнізду бунту». У відповідь Богун та Глух швидко зібрали війська і розпочали оборону проти ворога. В літературі зазначається, що нібито Глуха було знято з полковницького уряду разом з білоцерківським полковником Половцем, бо вони «не виявили потрібної енергії для відбиття нападу польсько-шляхетських військ на Правобережну Україну». Однак навряд чи можна погодитися з таким висновком. По-перше, бракує даних про відставку Глуха та Половця. Так, збереглися листи Половця від 20 березня 1654 р., тобто написані вже в ході запеклих боїв. По-друге, якщо й була відставка Глуха, то дуже короткочасною і викликаною не браком енергії у відсічі ворогам, а, ймовірно, несприйняттям союзу з Москвою. 2–4 квітня 1654 р. саме Богун та Глух обороняють Умань від військ Речі Посполитої, й внаслідок цього ворог мусив відступити. На підмогу йде Хмельницький, який пише до хана і його візира Сефре Казі-аги листа з проханням про відновлення союзу. Гетьман у цьому листі від 25 квітня 1654 р. посилається на повідомлення від уманського полковника (ним явно був Глух — *Авт.*), котрий полонив навіть ксьондза коронного гетьмана С. Потоцького, який дав цінну інформацію. Хмельницький просив допомоги й у царя (лист від 26 травня 1654 р.), вказуючи на запланований Річчю Посполитою наступ на Умань.

Весняний наступ поляків на місто українській армії вдалося відбити, і велику роль у цьому відіграв Глух. Але з настанням тепла поширилася, як це часто бувало по кривавих битвах, пошесть, води були отруєні трупами загиблих. Й якщо Йосипа Глуха смерть оминула в численних битвах, то спіткала його вже у мирний час. На початку літа 1654 Глух помер внаслідок пошесті. Принаймні 26 червня антіохійського патріарха Макарія та його сина, мемуариста Павла Халеппського зустрічав в Умані вже полковник Семен Ургіяненко. 28 липня 1654 р. і Хмельницький писав до останнього як до уманського пол-

ковника. 29 липня у такій же якості Ургіяненка називає в своєму листі брацлавський полковник Михайло Зеленський. До речі, Ургіяненко був сподвижником Глуха й не випадково стояв у Реєстрі 1649 р. третім після цього полковника та козака Кіндрата Голика.

Події Руїни знищили пам'ять про багатьох учасників і героїв Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої, але про уманського полковника Йосипа Глуха тепло згадували українські літописці Софонович, Самовидець, Величко й ряд інших.

ЄВСТАФІЙ
ГОГОЛЬ
ЄВСТАФІЙ
ГОГОЛЬ

Гоголь... Звичайно, що, прочитавши це прізвище, у свідомості більшості з читачів постане образ українського та російського письменника Миколи Васильовича Гоголя. Однак не лише відомий культурний діяч XIX ст., «батько російської літератури» репрезентував в історії старовинний шляхетський рід, що з давніх часів проживав в Україні*. До нього слід віднести й Євстафія (Остапа) Гоголя, який входив до козацької старшини Війська Запорозького і разом з гетьманом Богданом Хмельницьким відстоював незалежність Української держави у середині буремного для всієї Європи XVII ст.

На жаль, молоді роки Євстафія залишилися поза увагою середньовічних літописців. Історикам поки що невідомо, де та коли він народився, як провів свої дитинство й юність**. Знаємо лише про те, що напередодні 1648 р. він служив у польському війську і був ротмістром одного з його підрозділів, який дислокувався на Уманщині. Однак з початком бойових дій між козацькою та польською арміями ротмістр Є. Гоголь разом з підлеглим йому відділом важкої артилерії переходить на бік повстанців. Це було типовим явищем для початкового

---

* Вже у XV ст. були відомі два роди Гоголів, одні з яких проживали на Волині, інші — на Брацлавщині. Згодом волинські Гоголі переселилися на Полтавщину.

** Можливо, що батьком Євстафія був дрібний шляхтич Гоголь, який, згідно з документом, загинув під час польсько-шведської війни у вересні 1605 р. Треба пригадати й Іова Гоголя, який наприкінці XVI ст. був пінським та туровським єпископом і, можливо, був далеким родичем Євстафія. Таким чином, вірогідно, що Є. Гоголь народився десь на початку XVII ст.

етапу Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої. В травні 1648 р. поляки доносили канцлерові Е. Осолінському про хід Корсунської битви: «Руські (українці — *Авт.*) козаки, які були в таборі, по першім пориві табору зараз же звернулися проти наших... князь Вишневецький має 8 000 війська, але їм не довіряє, бо Русь».

Відомий український історик і політолог В. Липинський відносив Є. Гоголя до найбільш енергійної «під національним поглядом, найбільш ще національно життєтворчої» тодішньої української шляхти. Є. Гоголь займав одне з чільних місць серед козацької старшини правобережних полків. У 1648 р. на чолі Кальницького полку, який налічував близько 2 000 козаків, перебував полковник Остап на прізвисько Вінницький. Деякі вітчизняні історики схиляються до думки, що це й був Є. Гоголь.

Незважаючи на відсутність повноцінної джерельної бази про початковий період формування молодої держави, можемо стверджувати, що полковник Є. Гоголь робив усе можливе для створення національних адміністративно-військових інституцій в українських землях, що етнічно межували з Польщею. У березні 1649 р. Гоголь виявив неабиякі організаторські здібності для сформування військових загонів з подільських селян та міщан у районі Подністров'я. Безперечно, що утримання під своєю владою Поділля було одним з найважчих завдань Б. Хмельницького. Зборівський договір 1649 р. передбачав встановлення лінії розмежування між козацькою територією і землями, які входили під контроль польської адміністрації. Подільське воєводство, за винятком його південно-східної частини, відходило до Польщі. Але подільські полки ще протягом усієї осені продовжували утримувати за собою територію по лінії Сатанів — Бар. Лише на початку 1650 р. вони, виконуючи наказ Хмельницького, відійшли за визначений кордон.

Реєстр Війська Запорозького, укладений за постановою Зборівської польсько-української комісії, свідчив про те, що вінницьким полковником у цей період був І. Федоренко. Є. Гоголь, незважаючи на п'ятий пункт договору, де король пробачав шляхті її участь у війні на боці повстанців та обіцяв всілякі «достоїнства й уряди», продовжував вірно служити своєму народові. Він очолив один з багатьох військових загонів, які боролися за визволення подільських земель. На жаль, його ім'я загубилося в численних повідомленнях про перманентні бойові дії, що їх вела українська армія в першій половині 50-х років.

Блискуча у військовому відношенні перемога Б. Хмельницького над поляками під Батогом (22–23 травня 1652 р.) викликала масове повстання українців на Поділлі. В зв'язку з цим гетьман наказав Гоголю звільнити даний регіон від присутності польської шляхти, що той успішно виконав. У кінці серпня тут знову відновилися українські владні структури. На початку 1654 р. Є. Гоголь отримав керівництво Подністрянським полком. Війна за Правобережну Україну продовжувалася. Літописець Ф. Софонович відзначив, що «восени (1654 р. — *Авт.*) гетьман коронний під Брацлав прийшов з військом, до них же і татари поза Бугом притягнули. Проти них послав Хмельницький наказного свого гетьмана Томиленка з військом козацьким». Українські загони складалися, головним чином, з правобережних полків. Допомога татар забезпечила полякам перемогу, а «полковник Зеленський брацлавський, Богун вінницький, Гоголь подністровський й інші з козаками відійшли до Умані».

Близько 200 представників старшини та козаків Війська Запорозького, за підрахунками М. Грушевського, взяли участь у козацькій раді, яка прийняла рішення визнати зверхність московського царя. Вірогідно, що на ній був присутній також Є. Гоголь.

Укладення Переяславсько-Московського договору відіграло вирішальну роль у збереженні державних інституцій молодої Української козацької республіки, але відмінність внутрішніх політичних устроїв двох країн спричинила об'єктивний процес поступового обмеження царською владою державності українського народу.

У 1656 р. цар Олексій Михайлович відправив в Україну посольство на чолі з боярином Лопухіним. Той мав клопотатися перед главою Української держави про запровадження посад для російських воєвод у всіх містах країни. Згодом через Лопухіна гетьман Б. Хмельницький повідомляв у Москву: «Для того посилаю під Кам'янець Гоголя і з ним тисячі три..., щоб вони (місцеві жителі. — *Авт.*) піддалися під високу руку й. ц. м., а що в тім Кам'янці постановлять, мені Гоголь дасть знати». Отже, як бачимо, Є. Гоголь виконував одне з найскладніших доручень свого гетьмана. Адже українці Правобережжя протягом довгого часу не бажали підкорятися «під високу руку» царя.

29 червня 1657 р. Є. Гоголь у чині подільського полковника пише листа до Хмельницького, в якому скаржиться на поляків, що поступово завойовували територію Поділля. Також він повідомляє про перемогу над татарським загоном та відправку одного з полонених до гетьманської резиденції. «Як маємо на тому пограниччі перебувати, не маючи нізвідки, тільки мешкаючи в двох містечках з полком моїм?» — запитував Гоголь свого гетьмана. Ситуація, що складалася на південно-західних землях, не сприяла зміцненню української державності. Однак так і не дочекався відповіді на своє послання подільський полковник — 27 липня того ж року вмирає Богдан Хмельницький.

Після його смерті козацька старшина почала розколюватися на різні, протилежні за політичними поглядами, угруповання. У жовтні 1657 р. гетьман І. Виговський з генеральною старшиною, куди входив також полковник Є. Гоголь, укладає

так званий Корсунський договір України зі Швецією, де проголошувалося «Військо Запорозьке за народ вільний і нікому не підлеглий». Але на стабілізацію політичного становища в Україні цей договір уже вплинути не міг.

Влітку наступного року козаки з полку Гоголя намагалися вигнати московські підрозділи з Києва й Василькова. Укладення Гадяцької угоди (1658 р.) між Річчю Посполитою та Україною Є. Гоголь не підтримав. Тому гетьман І. Виговський з допомогою уманського полковника М. Ханенка розбиває війська могилівського і подільського полковника під Могилевом. Поразка змушує перейти Гоголя на бік гетьмана, взяти участь у його битвах з російським воєводою Шереметєвим. Однак же 11 листопада воєвода повідомляв свого царя про те, що гетьман І. Виговський приїхав у Київ з «полковником подільським Степаном Гоголем, кальницьким А. Бештанком, корсунським наказним О. Правицьким..., великому государю присягли». Проте, коли на козацькій раді 1659 р. новообраний гетьман Ю. Хмельницький присягав на вірність цареві, Гоголь не приїхав у Переяслав. Підпис за нього на переяславських статтях, що значно обмежували автономні права України робить сам гетьман.

1 липня 1659 р. Є. Гоголь й інші керманичі Війська Запорозького — П. Дорошенко, І. Богун, Т. Носач, І. Силич, Т. Цюцюра, Г. Гапонович, М. Ханенко, Ф. Лобода, І. Кравченко — звертаються до самопроголошеного «гетьмана» І. Безпалого, критикуючи його за промосковські погляди: «...Народившись разом з нами, народом вільним, і вирісши в Україні, отчизні нашій, і за неї немалий час боровшись, тепер сам добровільно в неволю піддається і на братів наших наступає».

Польська шляхта ніяк не могла погодитися з тим, що у геополітичному просторі Південно-Східної Європи виникла нова незалежна держава. Об'єднане польсько-татарське вісімнадцятитисячне військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким у січні 1660 р. оточило Могилів.

На допомогу подільському полковнику Гоголю прийшли частини під керівництвом уманського полковника М. Ханенка й миргородського — К. Андреєва. Є. Гоголь успішно керував діями могилівської залоги, а також «на вилазках польських людей і татар побили багато».

Могилів залишився українським, але польський наступ на Україну тривав. У травні 1660 р. відбулася козацька рада, на якій Гоголь запропонував нову тактику ведення війни з противником — на зиму відходити з усім військом на Запорожжя, а весною наступати з новими силами на волость та «воювати поляків».

Поступово Є. Гоголь схиляється до підтримки тієї частини старшини, яка наполягала на веденні переговорного процесу з урядовими колами Польщі за утвердження автономної козацької республіки в межах Речі Посполитої. Влітку того ж року його полк взяв участь у Чуднівському поході, результатом якого стало підписання між поляками й українцями Слободищенського трактату.

Після того як у січні 1663 р. Ю. Хмельницький склав булаву, козацька Україна розкололася на два гетьманства. На правому березі Дніпра почав правити П. Тетеря, на лівому — І. Брюховецький. Подільський полк на чолі з Є. Гоголем формально мав підпорядковуватися правобережному гетьману. П. Тетеря, однак, був незадоволений поведінкою свого підлеглого та неодноразово скаржився на нього в листах до короля: «...Гоголь не тільки замарав себе, але і до мене всім, що не робиш, викликав таку відразу, що мене майже перестали любити». З початком 1664 р. на Правобережній Україні спалахнуло повстання проти польської влади й її ставленика, яким керували Сулима, С. Височан та І. Сірко. Велику підтримку надавав їм І. Брюховецький, який бажав поширити свою владу на правобережні землі.

Є. Гоголь спочатку підтримує повсталих. Після того як польські війська розпочали наступ на Брацлавщину, він разом

зі своїм полком переходить з Могилева до Брацлава і там укріплюється. Але невдовзі під тиском королівської армії полковник не витримує й переходить на бік противника. Однією з причин цього переходу була та обставина, що коронний гетьман С. Потоцький захопив у Львові двох синів Гоголя. Саме тому у вересні 1664 р. подільський полковник змушений був визнати протекцію польського монарха. Невдовзі Є. Гоголь звертається до коронного гетьмана з проханням відпустити своїх синів хоча б на деякий час, «...щоб вони могли приїхати додому і повернутися без всякого затримання». До речі, традиція, коли найближчих родичів української верхівки супротивна сторона тримала при собі як «стримуючий фактор», була досить поширеною в другій половині XVII ст.

П. Тетеря відразу ж намагається перевірити відданість Гоголя, який уже кілька разів протягом незначного проміжку часу змінював політичну орієнтацію. У листі до канцлера М. Пражмовського правобережний гетьман відзначає, що, перейшовши на його бік, полковник «...отримав наказ прискорити зі своїм полком похід проти спільного ворога для того, щоб справою показати свою відданість».

Євстафій Гоголь, брацлавський і подільський полковник війська його королівської милості Запорозького — саме так підписував свої листи у той період козацький ватажок. Вони обов'язково закріплювалися гербовою печаткою Гоголя, яка свідчила про його шляхетське походження. В одному з послань полковника до свого недавнього противника С. Потоцького знаходимо висловлювання, яке дуже влучно характеризує одну з причин явища, що в українській історіографії отримало назву «Руїна»: «...У полку моєму брацлавськім дійшло до того, що кожний козак був полковником, а кожний сотник — гетьманом». Є. Гоголь разом з іншими правобережними полковниками на чолі з гетьманом П. Тетерею складають «супліку» до короля (30.11.1664)

та долучають її до інструкції депутатам на вальний сейм з метою дієво вплинути на варшавський уряд.

На жаль, вимоги української еліти залишилися тільки на папері. Є. Гоголь знову оголошує себе підданим московського царя й залишає табір Тетері. Щоб придушити цей виступ Брацлавського полку, гетьман вдається до жорстоких репресій. На допомогу Гоголю приходить І. Сірко із запорожцями. На Правобережній Україні піднімається визвольний рух проти влади Речі Посполитої, однак поступово він перетворюється в анархічні виступи окремих полків. Більшість українського люду зневірюється у своїх ватажках. Є. Гоголь відразу переходить під гетьманську булаву Дорошенка, Адже він знав його ще з часів Хмельниччини. 20 лютого 1666 р. на Раді під Лисянкою були прийняті вимоги від козаків на Варшавський сейм. Першою з них, як завжди, виступала турбота про права греко-руської православної церкви; друга — освітянські проблеми; третя — затвердження прав Війська Запорозького на основі Зборівської угоди 1649 р. Інструкцію, оригінал якої зберігається в Національному Краківському музеї у фонді Чарторийських, крім гетьмана і генеральної старшини, підписали чигиринський, черкаський, корсунський, білоцерківський, паволоцький, уманський, тарговицький, кальницький, брацлавський, а також подільський (ним був Є. Гоголь) полковники.

Текст Андрусівського перемир'я 1667 р. документально засвідчив справжні наміри варшавського та московського урядів, які виникли у них протягом кінця 50-х — 60-х рр. XVII ст. Військова й дипломатична боротьба за «українську спадщину» призвела до цілком закономірного компромісного варіанту — монархи обох країн розподілили сфери впливу над Україною. Своєрідною демаркаційною лінією між ними став такий природний географічний рубіж, як Дніпро. Однак статті договору не виконувалися жодною із сторін. На перешкоді розподілу українських земель стала незалежна політика гетьмана П. Дорошенка, який продов-

жував традицію по утвердженню самостійної держави в межах, що етнографічно належали українцям.

Гоголь всіляко допомагав своєму гетьману. Коли весною 1668 р. виникає загроза захоплення польськими військами Кальника, він вирушає на Лівобережжя, щоб особисто попередити П. Дорошенка. Разом вони повертаються на Правобережну Україну і допомагають оточеному у Кальнику полковнику Г. Дорошенку — рідному брату гетьмана.

У березні 1669 р. Є. Гоголь разом з Тарговицьким полком С. Щербини та січовиками І. Сірка воювали в околицях Очакова, де взяли у полон значну кількість татар. Саме тому Гоголь був відсутній на раді на березі р. Росави (неподалік від Корсуня), на якій більшість козаків схвалила намір П. Дорошенка визнати зверхність турецького султана.

Восени гетьман П. Дорошенко, намагаючись об'єднати під своєю владою всі українські землі, посилає з Чигирина на лівий берег Дніпра загін козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Корицьким і полковником Є. Гоголем. Вони мали завдання «визволяти» лівобережні міста з-під влади гетьмана «його царської милості Д. Многогрішного». Після того як Корицький з Гоголем переправилися через Дніпро, до них приєдналися Лубенський, Миргородський та Полтавський полки, а також 3 000 білгородських татар. 12 жовтня 1669 р. під Лохвицею відбулася вирішальна битва. Д. Многогрішний на чолі Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського й Стародубського полків (близько 2 000 чол.) розбив козаків Дорошенка. «А Гоголь з іншими (дорошенківцями — *Авт.*) утік за Дніпро,» — повідомляв очевидець тих подій.

В березні 1671 р. коронний гетьман Я. Собеський видав універсал до шляхти східних воєводств. У ньому він сповіщав, що польський уряд не виконав вимог українського посла Петраковського, а тому відразу після його повернення до резиденції П. Дорошенка останній домовився з

Білгородською, Буджацькою і Очаківською ордами про спільний військовий похід проти поляків. Разом з козацькими підрозділами під керівництвом наказного гетьмана Євстафія Гоголя вони мали визволити південно-західні території України. Саме тому Собеський попереджав шляхту про небезпеку нападу. Наслідком спільного українсько-татарського походу було визволення Бара і Меджибожа. Козаки Гоголя також спалили всі села, які належали шляхтичу Ковецькому, помстившись йому таким чином за вбивство ним козацьких послів, що поверталися з Польщі.

Однак вже у вересні майбутній король Ян Собеський із значними силами вирушив на Правобережну Україну. Після багатоденної облоги Могилева — резиденції полковника Є. Гоголя — поляки ввійшли в місто. Джерела повідомляють, що при обороні фортеці загинув один із синів Гоголя. Сам полковник з незначним загоном козаків зумів переправитися на інший берег Дністра, у Молдавію, де й отаборився з дозволу господаря Дуки. Через деякий час Є. Гоголь разом з полковниками Костянтином Мігалевським та Кияшкою відправляють листа до Яна Собеського, в якому дають згоду підкоритися правобережному гетьману «від імені його королівської милості» Михайлу Ханенку. Невдовзі їм навіть була видана «асекурація» від Собеського, але вони, очевидно, так і не скористалися з неї.

Згідно з положеннями Бучацького договору між Річчю Посполитою й Османською імперією (18.10.1672) територія Поділля мала ввійти до володінь Порти. Однак, як стверджував четвертий пункт угоди, «Україна в її давніх границях уступалася козакам». Тут малися на увазі землі Південно-Східної Київщини та Брацлавщини, що перебували під владою гетьмана П. Дорошенка. Представники правобережного гетьмана, серед яких, можливо, був і Є. Гоголь, також прибули до Бучача з бажанням взяти участь у переговорному процесі, але польські комісари категорично відмовили їм у цьому. Незважаючи на черговий

розподіл України між сусідніми державами, Бучацький договір став певним успіхом української дипломатії. «Польща єдиний раз відмовилась офіційно від України і давала їй ту незалежність, за яку та так довго боролась» — писав наприкінці XIX ст. київський історик В. Волк-Карачевський.

Події під Хотином у жовтні 1673 року засвідчили, що Річ Посполита не бажала виконувати досягнутих перед тим мирних домовленостей. Її війська на чолі з Собеським перемогли під старовинною українською фортецею багатотисячну турецьку армію Гусейна-паші. Збереглися свідчення, що османський паша очікував допомоги від декількох тисяч козаків, яких до нього за наказом Дорошенка мав привести Гоголь. Однак невідомо, чи брав полковник участь у цій битві.

Разом з тим Бучацький договір «розв'язав руки» московському царю Олексію Михайловичу й лівобережному гетьману І. Самойловичу. Полковник Гоголь був серед тих двох тисяч відчайдушних дорошенківців, які намагалися захистити козацьку столицю Чигирин від наступу об'єднаних українсько-московських сил на початку 1674 р. Але вже 18 березня частина правобережної старшини була вимушена скласти листа до царя з повідомленням про свою присягу Москві та проханням оборонити Правобережну Україну від наступу польських військ. У квітні Є. Гоголь отримує грамоту від московського царя «з милостивим словом».

Після цих подій Могилівський полк розпався на дві адміністративні частини — Подільський і власне Могилівський під владою правобережного гетьмана. Могилівським полковником став ще один соратник Б. Хмельницького — Михайло Зеленський. Він неодноразово скаржився І. Самойловичу на подільського полковника Є. Гоголя, який «найняв коменданта в Могилеві у Собеського і віднімає рубіж України, отчизни нашої, по Мурахву ріку». Таким чином, свою вірність Московщині подільський полковник уже в котрий раз засвідчував тільки на папері — Гоголь визнає лише владу П. Дорошенка.

Правобережний гетьман довіряє йому, зокрема, підтримувати зв'язки із своїм непевним союзником — кримським ханом.

Восени 1674 р. Ян Собеський у статусі некоронованого польського короля знову вирушає на правобережні землі, щоб остаточно укріпити там свою владу. Один з учасників цього походу, житомирський стольник Ян Тушинський, залишив цікаві спогади, де згадав й Є. Гоголя, який «перед козацькою війною бавився розбоєм, потім завжди був при козаках у бунтах, потім піддався туркам, коли ті прийшли під Могилів...» Коли ж польські хоругви наблизилися до міста, то Гоголь відразу ж полонив і видав полковнику Ржевуському двох татар-мурзаків, які за дорученням султана збирали данину з місцевого населення. «Відразу по цьому, — оповідав далі Тушинський, — пішов Гоголь до короля присягу чинити». 28 жовтня 1674 р. Ян III Собеський повідомив канцлера Великого князівства Литовського про підданство йому подільського та брацлавського полковника Є. Гоголя.

Перехід обох цих полків на бік короля мало неабияке значення для укріплення польської влади на Правобережній Україні. Про це переконливо свідчив універсал Яна III від 22 листопада 1674 р., який дарував жителям цих полків великі «вольності, привілеї». В ньому, зокрема, відзначалося, що полковнику Гоголю «під уряд його віддаємо міста Могилів, Шаргород, Орачинці, Ярохов, Яругу, Білу Михайлівку, Бушу, Ямпіль, Чернівці, Кам'янку, Копницю, Цекіновку, Копайгород, Лучинець, Мурахву, названі з усіма селами, які до них належать...» Крім того, козаки, що мешкали у цих містечках і селах звільнялися від усяких повинностей, податків та стацій на користь «панів дідичних». Заради того щоб подільські козаки й сам Гоголь були вірними польській протекції, король навіть дозволив їм займатися пивним і горілчаним промислами.

Через деякий час, у квітні наступного року в одній з королівських грамот відзначалося, «що для кращого між усіма вами (правобережними козаками — *Авт.*) управління гетьма-

ном наказним уродзоного Гоголя призначаємо...» Очоливши козацьку організацію Правобережної України, Гоголь з подвійною енергією починає воювати зі своїми вчорашніми союзниками. Влітку 1675 р. разом з полковником Кияшкою він неодноразово розбиває загони турків під Кам'янцем-Подільським, де, згідно із свідченнями літописця, «їм допоміг сам бог». У вересні — жовтні відділи Гоголя відвойовують у турків та їх прихильників Ладижин і Умань, обороняють від них Брацлав. Наприкінці жовтня гетьман особисто звертається до Яна III Собеського із скаргою на погане постачання його загонів, а також повідомляє короля про те, що, «певне, до кілька тисяч людей до мене звернутися може». Під цим листом стоїть його власноручний підпис: «Eustaphi Hohol Hetman Nakazny Woysk Zaporozskich J. K. Mci».

У лютому наступного року Є. Гоголь взяв участь у коронаційних урочистостях з приводу вступу на трон Яна III Собеського. Варшавський сейм, оцінюючи заслуги новопризначеного гетьмана, надає йому шляхетський стан. Разом з ним були нобілітовані полковники С. Корсунець, М. Лукейчик, А. Зеленський, сотники В. Іваненко, Г. Бернашовський, Я. Озаржинський, С. Бахринський, осавул П. Калькуль (?), обозні К. Гасаненко й А. Ясеновський. На сеймі було відзначено, що за чотири попередніх роки на «Військо Запорозьке — 3 (три) хоругви Ханенка, козакам димерським і людям під Кияшком» — витрачено 137 806 злотих. Сенатська комісія, за пропозицією короля, вирішила зменшити кількість «козаків Запорозьких на Поліссі, що стації мають», до чотирьох полків (4 000 чол.). Саме ці полки під керівництвом наказного гетьмана Є. Гоголя мали взяти участь в осінньому поході Яна III Собеського проти турків. Правобережних козаків спочатку було внесено до загального компуту польської армії.

Однак практично козацька проблема не вирішувалася панівними колами Польщі. Тому, повернувшись на Правобережну Україну, Гоголь, незважаючи на особисті привілеї, збирає

представників старшини та пропонує їм «пану гетьману запорозькому (І. Самойловичу — *Авт.*) поклонитися». Поштовхом до таких дій стала відсутність будь-якої матеріальної допомоги з боку владних структур Речі Посполитої. Козацька рада навіть вислала своїх представників до лівобережного гетьмана для вироблення умов переходу своїх військ на його бік. Однак у липні король викликав Гоголя до Станіслава, заплативши гроші й «барви» із свого скарбу, і наказав набрати дієздатне військо. Воно мало взяти участь в осінній кампанії польської армії проти турків. Але правобережний гетьман спізнився на допомогу обложеному під Журавном королю (жовтень 1676 р.) й прибув туди вже після підписання польсько-турецького мирного договору.

Зважаючи на умови перемир'я, рада польського сенату прийняла рішення передислокувати полки Семена Корсунця (Семена), Івана Шульги (Шелиги) та Кобелзького під загальним керівництвом Гоголя (близько 2 000 чол.) у Димерське староство, що на Поліссі. Під управління наказного гетьмана надавались Коростишівська, Чорногородська й Димерська фортеці, козакам також дозволялося перебувати в околицях Білої Церкви та Паволочі. Крім того, правобережному козацтву надавали право «вислати послів на майбутній сейм..., написавши в інструкції всілякі свої потреби». Дані про те, чи вислали козаки своїх послів на сейм 1677 р., відсутні. Відомо, що на ньому лише прийняли окрему спеціальну постанову щодо них. «Консервація Війська Запорозького» призначила їм з коронного скарбу лише 60 000 злотих.

Поселившись на поліських землях Київщини, Є. Гоголь починає запрошувати до себе на службу козаків з лівобережних полків. Цього дуже боявся І. Самойлович, який постійно нагадував охотницькому полковнику Іллі Новицькому, щоб той охороняв жителів прикордонних міст від «навєтов і прєльщеній» правобережного гетьмана. У той час Гоголь навіть обіцяв захищати маєтності Києво-Печерського монастиря на

поліських землях. Він казав, що «...готовий захищати маєтності ті... яко син православний..., понеже вручено мені від короля дозвіл у всьому Поліссі». В січні 1677 р. лівобережний гетьман відклав свою поїздку до Москви через погрози Гоголя захопити Київ. 6 березня Самойлович скаржився царю, що Є. Гоголь «різними способами легкомислячих тутешніх людей переманює». Невдовзі московську владу дуже схвилювала чутка про перехід переяславського полковника Д. Райчі на Правобережну Україну. Цар Федір настійливо прохав І. Самойловича утримувати «малоросійський» народ від переходу до Гоголя. Про серйозність даної проблеми для московського уряду свідчить той факт, що лівобережному гетьману було вислано 10 000 золотих рублів на подяку за перехоплені листи Є. Гоголя до коронного гетьмана Станіслава Яблоновського. До Самойловича їх привіз полковник Іван Шульга, який перед тим був одним з найближчих соратників правобережного гетьмана.

З початком діяльності на теренах Правобережної України «князя сарматського Малої Росії-України» Юрія Хмельницького гетьман Є. Гоголь відразу налагоджує з ним зв'язки. Невідомий білоцерківський кореспондент сповіщав до Варшави у серпні 1677 р.: «Тільки димерські козаки тримають орди, забрали гармати з Корсуня, хотіли для Хмельниченка і орди взяти залогу з людей, але ті відмовились». В іншому документі також говорилося про те, що Гоголь зі своєю старшиною «безперестанні пересилки мали з тим же ворогом Хмельницьким». Одночасно наказний правобережний гетьман намагається встановити стосунки з волоським господарем Григорієм Дукою, для чого посилає до нього свого посла М. Бершату.

У жовтні 1677 р. на Україні поширюються чутки, що Гоголь піддався під протекцію царя. Хоча це були лише чутки, польську владу вже давно непокоїла поведінка правобережного козацького ватажка. Ще в травні стало відомо про невдоволення короля гетьмануванням Гоголя. Коронний гетьман С. Яблоновський, якому мав підпоряд-

ковуватися гетьман у військових походах, 22 жовтня писав до белзького воєводи: «питаю у в. м. (вашої милості — *Авт.*) яку з Гоголем прийняти постанову».

На початку осені полки Гоголя за наказом польського короля стали табором неподалік від Києва. Саме в цей час від нього на Лівобережну Україну переходять два полковники — «один конний Іванія і другий піхотний Василь, а з ними кінноти чоловік тридцять». Незважаючи на те, що до кінця осені з Правобережжя втекло ще близько 2 000 чоловік, у лютому 1678 р. наказний гетьман свідчив перед польською владою про свою готовність вислати для походу на Угорщину потрібну кількість сотень. Водночас він у листі до ігумена Микільсько-Пустинного монастиря Григорія Кирдиновського попереджав про можливу небезпеку з боку турецького війська.

Розчарування в королівській протекції, відчуття вірності політичному курсу на об'єднання з І. Самойловичем, небезпека перед турецьким наступом та похилий вік змусили Є. Гоголя у квітні 1678 р. направити лівобережному гетьману листа, де він писав, що «нині самого себе твоїй милості віддаю». Однак Гоголь відразу не перейшов на Лівобережжя. Можливо, він виношував плани віддати «разом з собою» лівобережному гетьману і ту територію Правобережної України, яка належала його владі згідно із сеймовою постановою. Як би там не було, він залишився воювати з татарами на правому березі Дніпра. 5 січня 1679 року Є. Гоголь помер у своїй гетьманській резиденції — м.Димері.

Соратника Богдана Хмельницького, який протягом двадцяти семи років був полковником Війська Запорозького й останні п'ять років свого життя очолював козацьку організацію Правобережної України, поховали в Межигірському монастирі, що неподалік від Києва. Багато десятиліть потому тут зберігалося Євангеліє львівського видання 1644 р. у срібно-золотому обрамленні, подароване Гоголем монастирю незадовго до смерті. Символічним є і той факт, що у Свято-

духівській церкві цього монастиря портрет Є. Гоголя «в чорних з червоними травами рамах» знаходився на одній із стін поруч із зображенням Б. Хмельницького.

А що ж з родинними зв'язками між Євстафієм та Миколою Гоголями? Відомий дослідник історії українських старшинсько-дворянських родів Володимир Модзалевський, що простежив родовід Гоголів-Яновських, не засвідчив прямих родинних зв'язків між Яковом — прадідом діда письменника, (ім'я якого зустрічалося в козацьких реєстрах періоду Визвольної війни середини XVII ст.) й героєм нашого нарису — полковником і наказним гетьманом Війська Запорозького Євстафієм Гоголем. Хоча можливо, що вони були далекими родичами*, й пліч-о-пліч у ті далекі буремні часи боролися за незалежність своєї вітчизни.

---

* У поминальнику Є. Гоголя, що зберігається в Межигірському монастирі, подається список його родичів: Тимофій, Ганна, Матвій, Іоан, Гафія, Матрона, Лук'ян, ієрей Саватій, Авраам, Марія, Ірина, (далі нерозбірливо), Даміан, Марія, Іван, Павло, Євстафій, Ірина, Віра, Настасія, Ілля, Мартин, Прокіп, Марія, Євстафій, Григорій, Васа, Василиса, Василь, Гафія, Феодосія, ієромонах Василій.

ГРИГОРІЙ ГУЛЯНИЦЬКИЙ

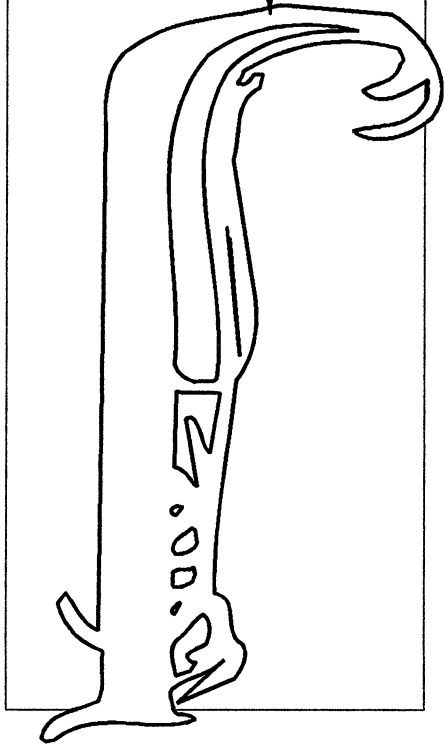

Григорій Гуляницький належить до тієї чисельної групи визначних діячів Національної революції XVII ст., про життя і діяльність котрих мало що відомо не лише пересічному громадянинові, але й історикам-професіоналам. Завдяки працям О. Апанович, З. Вуйцика, В. Герасимчука, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Ейнгорна, М. Костомарова. В. Липинського, М. Петровського, К. Стецюк та інших науковців вдалося з'ясувати тільки окремі фрагменти далеко не простого життєвого шляху цього одного з найхоробріших і найвизначніших воєначальників, котрий обіймав посади полковника й наказного гетьмана.

Як встановив В. Липинський, Григорій походив з розгалуженого на терені Волині чисельного дрібношляхетського роду Гуляницьких. Віднайдені джерела не дозволяють встановити, до якої його гілки він саме належав. Нічого не знаємо також про життя батьків, час та місце народження Григорія, де й яку отримав освіту. Вірогідніше всього він народився у третьому десятиріччі XVII ст. Мав двоюрідного брата Федора. Невідомо, ким йому приходилися Клим, кілька Іванів, Хома, Васько, Данило, Яцько та інші Гуляницькі, котрі в 1648 р. перейшли на сторону повсталого народу (за підрахунками В. Липинського, в козацькому Реєстрі 1649 р. налічувалося 20 Гуляницьких). Встановлено, що Григорій був одружений з Ганною Шептицькою, мав 2-х синів (Андрія й Антонія) і 2-х доньок.

Коли влітку 1648 р. полум'я Національної революції охопило Волинь, Гуляницькі теж взялися за зброю проти польського панування. Де діяв Григорій — точно невідомо. А про те, що він брав активну участь у боротьбі за створення Української держави та її незалежність, свідчить факт його

запису до складеного в кінці 1649 р. Реєстру (потрапив до Корсунської сотні Корсунського полку, котрим командував Лук'ян Мозиря). В. Липинський відзначає участь Гуляницького у тому ж році в складі посольства, направленого гетьманом Богданом Хмельницьким до Москви. Однак нам не вдалося виявити джерел, які б засвідчували цей факт його біографії.

У наступні роки боротьби за незалежність відбувається сходження Гуляницького по щаблях старшинської влади, й на початок 1654 р. він уже виконував функції осавула Брацлавського полку. На жаль, в історичній літературі його діяльність у той час плутають з діяльністю корсунського полковника Івана Гуляницького. Інформація деяких джерел, що начебто Григорій відмовився присягати на вірність московському царю Олексію Михайловичу після Переяславської ради 18 січня 1654 р. та став в опозицію до Б. Хмельницького, не відповідає історичній правді. Навпаки, Гуляницький взяв участь у роботі цієї ради і 18 січня приніс присягу.

На початку серпня 1654 р. Б. Хмельницький включив його до складу посольства, відправленого в ставку царя з повідомленням про вторгнення польських корогв у подільське Подністров'я й нагадуванням про необхідність розпочинати воєнні дії. Не виключено, що Гуляницький брав участь у боях з польсько-кримськими військами в кінці 1654 — на початку 1655 р. і проявив військові здібності, які не залишилися непоміченими з боку гетьмана. В березні 1656 р. він призначається ніжинським полковником. У червні — липні наступного року разом з полком перебував у таборі українського війська під проводом обраного гетьманом Юрія Хмельницького, що готувалося надати допомогу трансільванському князеві Д'єрдю Ракоці II.

Смерть 6 серпня 1657 р. Б. Хмельницького вкрай негативно позначилася на політичному розвитку держави, зумовила боротьбу старшинських угруповань за владу, призвела до зміни внутрішньої політики та загострення соціальних суперечностей.

Яку ж позицію займав Г. Гуляницький у наступних подіях? За даними джерел, восени того ж року полковник виступив прихильником новообраного гетьмана І. Виговського й на відміну від Івана Богуна і Михайла Зеленського підтримав його курс на збереження дружніх відносин з Московією. Тим часом у козацькій Україні посилюється опозиційний рух до влади гетьмана та загострюється соціальна боротьба. Прорахунки І. Виговського сприяли її переростанню в березні 1658 р. в громадянську війну, у вир якої втягнулися десятки тисяч козаків, селян і міщан. Характерно, що сторони, які протиборствували, з осені 1657 р. запопадливо шукали в боротьбі з супротивником підтримки у московського уряду, який поспішив скористатися сприятливою нагодою для посилення втручання у внутрішні справи козацької України й обмеження її суверенітету (з метою перетворення в автономну частину Російської імперії).

Г. Гуляницький виступав противником як опозиції, так і політичних поступок Москві. У березні він розпочав воєнні дії проти повстанців Миргородського полку, котрі виступили на підтримку керівника опозиційних сил, полтавського полковника Мартина Пушкаря. Разом з Прилуцьким та Чернігівським полками Гуляницький обложив Лохвицю, в околицях якої селяни громили шляхетські двори. Він вважав, що гетьману необхідно якомога швидше розгромити Миргородський полк і перейти у наступ проти московських військ. Ймовірно, в першій половині квітня Гуляницький прибув до І. Виговського й разом з іншими полковниками присягнув на умовах укладеної угоди з Кримським ханством. Після цього повернувся до свого полку, взяв після облоги Лубни та оточив Гадяч. Його активні дії загальмували розгортання соціальної боротьби на терені Миргородського полку. Згодом Гуляницький відкликається гетьманом до військового загону, який разом з татарами Карач-бея у кінці травня з'явився в околицях Полтави, де перебували повстанці, очолювані М. Пушкарем. Йому довелося взяти участь у запеклій битві 10 червня, в якій повстанці зазнали нищівної поразки. За визнанням мир-

городського полковника Григорія Лесницького, «і страшно згадувати: 15 000 трупу християнського в міжусобиці полягло». Полтава була дощенту зруйнована, а її мешканці за розпорядженням І. Виговського частково «вирубані», частково віддані татарам у ясир. Усього ж внаслідок цієї каральної експедиції, за даними істориків Д. Дорошенка й І. Крип'якевича, загинуло не менше 50 тис. чол.

Помітно загострюються відносини з Московією. Г. Гуляницький належав до того угруповання старшини, яке вбачало у Росії головного ворога самостійності Української держави. На зібраній на початку липня старшинській раді її представники заявили, що «великого государя воєводам в черкаських містах не бувати, а бути б їм полковникам, як і раніше, без воєвод». За таких обставин частина старшини, й серед них Г. Гуляницький, підтримала курс І. Виговського на пошук вигідного політичного порозуміння з Річчю Посполитою. Познанський воєвода Ян Лещинський у листі до короля Яна Казимира на початку вересня нарікав на українського гетьмана, котрий вимагає не лише окремого статусу для козацької України (за зразком Литви), але взагалі складається враження, що «вони (українські політики — *Авт.*) швидше хотіли б (бути) незалежними союзниками, ніж з'єднаними з Річчю Посполитою тісним громадянством».

Довідавшись про досягнення 5 липня попередньої угоди з польським послом Станіславом Бенєвським та наближення кримських союзників, 21 серпня І. Виговський виступив у похід на Лівобережжя, щоб не допустити вторгнення туди московського війська під проводом князя Григорія Ромодановського. На початку вересня він зупинився табором неподалік Гадяча, в Липовій Долині. 9 вересня сюди прибуло польське посольство С. К. Бенєвського, а наступного дня — московське посольство дяка Василя Кікіна. 11 вересня гетьман з полковниками (серед яких був і Г. Гуляницький) прийняв росіян та висловив їм гостре невдоволення політикою Москви. Довідавшись наступного дня про поразку українських полків, які намагалися оволодіти Києвом, І. Виговський спочатку мав

намір направити туди частину полків і 3 тис. татар під проводом ніжинського полковника, але подальший перебіг подій перешкодив реалізації цього наміру.

Все ж внаслідок того що значна частина старшини не наважувалася розірвати українсько-російський договір 1654 р., переговори з польськими дипломатами помітно ускладнилися. І. Виговський вагався й, лише заручившись підтримкою Карачбея, наважився винести питання про замирення з Річчю Посполитою на розгляд чорної ради. Вона відбулася 16 вересня, засвідчивши серйозне розходження позицій обох сторін. Якщо українська домагалася створення удільного Руського князівства по суті в етнічних межах проживання українського народу, то польська погоджувалася на визнання існування його лише у складі Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. Справа досягнення згоди зависла на волосині. Ситуацію врятувала зроблена в дотепній формі репліка полковника Павла Тетері: «Погодімося, молодці, з ляхами — будемо більше мати: покірне теля дві корови ссе». Після цього рада пішла на поступки й прийняла польську пропозицію. Угоду було укладено. Не зупиняючись на її характеристиці, відзначимо, що вона передбачала входження козацької України на правах формально рівноправного суб'єкта до федерації — «єдиної і неподільної Речі Посполитої», що становила собою по суті Польську імперію. У зв'язку з цим державний суверенітет Української держави зводився нанівець.

Відправивши 18 вересня посольство до короля, І. Виговський продовжив похід до московського кордону, який перетнув біля м. Кам'яного, вчинивши невдалі спроби оволодіти цим містом та Олешею. Грабежі татар і захоплення ними в ясир мешканців українських міст та сіл викликали у війську виступ проти гетьмана з боку частини сотників і полковників, який стався в обозі під Кам'яним. З'явившись до його намету, вони, за даними, одержаними путивльськими воєводами, «говорили з великим шумом: проти кого він війною пішов і татар закликав? А для них, де, черкас, ворога жодного не має: татари лише грабують і до полону ловлять і відсилають до

себе в Крим». І. Виговський, пояснив, що вдався за допомогою до татар з метою придушення свавілля.

У цей же час відбувається гостра суперечка між гетьманом та Г. Гуляницьким («шум і сварка велика»). За свідченням згаданих воєвод, ніжинський полковник обвинуватив І. Виговського в зраді царю та зі своїм полком залишив військовий табір. Вивчення інших джерел дає підстави стверджувати: Г. Гуляницький не міг обвинувачувати гетьмана у розриві договору з Росією, бо залишався одним із самих непримиримих її противників. Відомі його слова, промовлені до московських урядовців: «Будучи під владою польських королів і великих литовських князів, ми обстоювали й боролися за свої права і вільності й з неволі себе визволили. Так само й вам за ваші кривди й грабунки будемо мститися». Тому швидше всього саме пасивність дій з боку гетьмана і послужила причиною його критики ніжинським полковником. Адже на початку другої декади жовтня І. Виговський розпочав відступ, призначивши Г. Гуляницького наказним гетьманом на Лівобережжі (ймовірно, згодом він отримав титул сіверського гетьмана).

Скориставшись цим прорахунком Виговського, Г. Ромодановський наприкінці жовтня перейшов у наступ та на початку листопада вступив на територію козацької України. Так розпочалася українсько-російська війна, що сприяла розколу серед української політичної еліти. На бік росіян перейшли залишки опозиції й нові противники І. Виговського, чимало лівобережних старшин виявляли хитання. За таких обставин Г. Гуляницький намагався організувати відсіч російській агресії. В листі від 10 листопада до наказного ніжинського полковника Григорія Кобилецького він підкреслював, що росіяни «вогнем і мечем розорюють» міста та села. Гуляницький наказав організувати захист Ніжина. Все ж зупинити просування ворогів не вдалося. Після невдалого бою з полками Г. Ромодановського під Пирятином він з козаками Ніжинського, Чернігівського й Прилуцького полків залишився у Варві. Сюди ж підійшли росіяни і взяли це місто в облогу. Добре організувавши оборону Варви, Г. Гуляницький успішно відбивав їхні

приступи. Йому на допомогу з'явився посланий І. Виговським наказний гетьман Іван Скоробагатько на чолі кількох полків українців, а також підрозділів татар, сербів та молдаван. Спалахнули жорстокі бої. 9 грудня до Г. Ромодановського прибув переяславський полковник Тиміш Цицюра й повідомив про готовність принести присягу цареві, якщо князь зніме облогу Варви та відійде до іншого українського міста, щоб діждатися вказівки московського уряду. Г. Ромодановський прийняв цю пропозицію, і наказний гетьман із старшинами присягнули на вірність Московії. Після чого російська армія подалася до Лохвиці. Облогу Варви було знято.

Проте Г. Гуляницький боротьби не припиняв. Укріпившись у Конотопі, він намагався утримати під контролем територію по лінії Конотоп — Ромни — Лохвиця. Вкрай неприхильно Гуляницький поставився до московського посольства майора Григорія Булгакова й под'ячого Фірса Байбакова, яке, прямуючи до І. Виговського, в середині січня 1659 р. зупинилося у Конотопі. Під час зустрічі з ними сіверський гетьман, за їх визнанням, «лаяв матірщиною і всякою непристойною лайкою». По-перше, Г. Гуляницький звинуватив їх у тому, що «вони навмисне приїхали вчиняти заколот» серед козаків; по-друге, піддав різкій критиці політику Московії щодо України: «посилає, де, государ, наче бажає миру, але безперестану, де, війська свої на нас із свавільниками надсилає, і багато міст спалили і висікли, взявши за присягою, і наруги над християнами і над жінками і над дітьми нехристиянські чинять, гірше бусурманів, турків і жидів; ліпше, де, бути в турка, аніж у москалів».

Відхиливши пропозицію московського уряду скликати чорну раду для обрання гетьмана, І. Виговський 26 січня вирушив з Переяслава в напрямку Лохвиці, де перебувала російська залога, очолювана воєводою Федором Куракіним. Наприкінці місяця під містом почалися бої. Звідсіля гетьман повернув до Миргорода, який 17 лютого відчинив йому свої брами. Після чого українське військо бере в облогу Зіньків. Сюди ж прибуває й Г. Гуляницький. У середині березня тут відбулася старшинська рада, яка прийняла «нові пункти» до змісту Га-

дяцького договору, що передбачали відновлення ідеї соборності Української держави в складі Речі Посполитої, запровадження принципу спадкоємності гетьманської влади та ін. У кінці березня Виговський повертається в Правобережну Україну, наказавши Г. Гуляницькому на чолі Ніжинського, Прилуцького і Чернігівського полків (усього близько 4 тис. чол.) укріпитися у Конотопі, щоб затримати в разі необхідності просування росіян.

5 квітня 40 тис. московське військо, очолюване князем та боярином Олексієм Трубецьким, залишило Путивль і вдерлося в Україну. Заручившись підтримкою з боку наказного гетьмана, генерального судді Івана Безпалого й інших промосковськи настроєних старшин та козаків, 20 квітня з Костянтинова Трубецькой вирушив до Конотопа. Спроба сіверського гетьмана 22 квітня завдати удару по ворожому обозу успіху не мала. Очевидно, 29–30 квітня підрозділи російського війська з'явилися під Конотопом. 30 квітня сюди ж підійшов Ф. Куракін. Оскільки Гуляницький відхилив пропозицію московського командування капітулювати, розпочалися бої. Сіверський гетьман зумів організувати прекрасну оборону Конотопа, поєднуючи відбиття приступів з проведенням сміливих вилазок. 8 травня О. Трубецькой провів генеральний штурм міста, що тривав протягом дня і ночі, але завершився повною невдачею. 18 травня після сильного гарматного обстрілу колони росіян пішли на новий штурм, однак, зазнавши великих втрат, змушені були відступити. Щоб убезпечити себе від загрози можливих ударів українців з боку Борзни й Ніжина, де зосереджувалися їхні окремі підрозділи, московський воєначальник направив туди полки, які відповідно 22 травня та 6 червня захопили і дощенту зруйнували ці міста.

В другій половині червня становище Г. Гуляницького неухильно погіршувалося. Постійні обстріли міста й укріплень, приступи завдавали чисельних втрат. Доводилося протидіяти частим підкопам. За словами українського літописця Самовидця, росіяни, «хотячи коло города ров засипати, вал перед собою войско гнало, у ров землю сипячи, алу тую землю

облеженци вилазками в город Конотоп носилли, и с того собі вал приболшовали, в которых то приступах боярин князь Трубецкій много людей потратил». Спалахнув страшний голод. Відсутність харчів змусила Г. Гуляницького піти на крайній захід: у заможних міщан конфіскувати продовольство. Особливо дошкуляла відсутність води. Адже в місті знаходилася лише одна криниця (щоправда, за його стінами існувало ще три, але діставати з них воду було вкрай складно). Тому від нестачі їжі та води постійно зростала смертність. Усе це посилювало напруженість, бо серед частини міщан з'являються настрої відчинити брами і скласти зброю. Щоб уникнути цього, сіверський гетьман установив пильний нагляд за порядком у місті, заборонив міщанам збиратися разом більше 2–3-х осіб. Він запевняв козаків та мешканців Конотопа, що ось-ось їм на допомогу прибуде українське військо. Так, гетьман 24 червня надіслав 3 листи до І. Виговського, закликаючи поспішити йому на виручку.

Тим часом польський уряд відхилив «нові пункти» й 22 травня ратифікував Гадяцький договір у найневигіднішому для козацької України варіанті. Щоб якось пом'якшити ситуацію, яка могла загостритися внаслідок невдоволення старшини, окремим її представникам було зроблено щедрі обдарування. Пощастило і Г. Гуляницькому, котрому надали в ленне володіння Носівку та Кисилівку, що знаходилися у Чернігівському воєводстві. В середині червня І. Виговський вирушив на допомогу обложеним у Конотопі. В третій декаді червня він розгромив з'єднання московських вояків і козаків полку Івана Сілки (очевидно близько 4–6 тис. осіб), вислане О. Трубецьким. На початку липня в околиці Ніжина це з'єднання наздогнав хан Мехмед-Гірей, після чого воно швидко подалося до Конотопа. Спочатку українське військо рухалося в ар'єргарді, а за два переходи до міста пішло в авангарді. Ймовірно, 7 липня союзники зупинилися у Тинниці.

Довідавшись про наближення противника, О. Трубецькой почав зміцнювати переправу біля с. Соснівка. За даними російських джерел, 7 липня тут сталися перші сутички. Можна

припустити, що наступного дня він вислав сюди 15 тис. вояків під проводом князів Григорія Ромодановського, Семена Пожарського й Семена Львова. Як свідчать російські джерела, вирішальний бій стався 8 липня, але в нас більше довір'я викликає повідомлення І. Виговського про те, що він розгорівся 9 липня. Український гетьман, маючи від розвідки точні дані про розташування ворожих сил, вирішив завдати основного удару з тилу. Він залишив навпроти переправи піхоту та частину кінноти, а у ніч з 8 на 9 липня інша частина української кінноти і татари вирушили до Попівки, де знаходилася ще одна переправа (неподалік від обозу О. Трубецького) через величезне болото, яка не була укріпленою.

9 липня росіяни розпочали сміливу атаку українського табору. Їм назустріч виступили українці й зав'язався жорстокий бій. Останні потиснули росіян, котрі почали залишати переправу. В цей час з тилу на них обрушилася українсько-татарська кіннота. Спалахнула страхітлива паніка, що привела до величезних втрат. Лише меншій частині війська вдалося прорватися до обозу С. Трубецького. За свідченням І. Виговського, «густо поля вклали трупом і рідко [хто] втік до таборів». До полону потрапили С. Пожарський, С. Львов, два Бутурліни й інші воєначальники та офіцери. Втрати вбитими й полоненими становили не менше 8–10 тис. чол. (наведена О. Трубецьким цифра в 4,8 тис. чол. є значно зменшеною, так як і цифри у 20–30 тис. чол. є значно завищеними).

Г. Ромодановський, прибувши до обозу, повідомив про катастрофу під Соснівкою, й О. Трубецькой вирішив відступати під захистом табору. Г. Гуляницький помітив підготовку росіян до залишення позицій і розробив план по завданню удару з боку міста. Після заходу сонця, коли московський табір вирушив до переправи, сіверський гетьман провів сміливу атаку та після запеклого бою захопив значну частину обозу, включаючи 3 мортири, 4 гармати, 12 возів з кулями до гармат, багато продовольства. Тим часом І. Виговський очікував на ворога біля переправи. Саме тут розгорілася нічна битва, під час якої українцям вдалося увірватися в

середину російського табору, але через нестачу піхоти довершити розгром не вистачило сил. О. Трубецькой, переправивши залишки війська, відступав, переслідуваний протягом трьох днів українською й татарською кіннотою, до Путивля, куди дістався 20 липня.

Таким чином, внаслідок залізної стійкості Г. Гуляницького, його великого таланту воєначальника, українська армія здобула блискучу перемогу. Однак скористатися нею у війні з Московією І. Виговський не спромігся. Невдоволена позицією Речі Посполитої старшина не хотіла продовження воєнних дій з росіянами і розпочала пошук шляхів до замирення. Окрім цього, велике обурення серед старшини та козаків викликали жорстокі репресії гетьмана проти опозиційних сил. За таких обставин 28 липня ряд представників генеральної старшини і полковників (обозний Тимофій Носач, військовий суддя Федір Лобода, полковники Ф. Джуляй, І. Богун й інші) звернулися з листом до царя, пропонуючи розпочати переговори. Гадаю, не випадково Г. Гуляницький відмовився поставити під ним свій підпис. І. Виговський знімає облогу Гадяча та повертається до Чигирина.

Залишення ним Лівобережжя викликало тут масове повстання проти його влади, а також на цьому тлі зростання промосковських настроїв. Цим скористався О. Трубецькой, котрий у середині вересня увійшов в Україну і при допомозі частини лівобережних старшин на початку жовтня займає Переяслав. Ряд полковників присягають Росії. У цій ситуації з невідомо яких причин Г. Гуляницький втрачає посаду ніжинського полковника (ним стає Василь Золотаренко) й переїздить у Правобережну Україну. Оскільки проти гетьмана виступила також значна частина старшини та козаків Правобережжя, його становище стає критичним. Г. Гуляницький вважає, як й інші представники старшини, що гетьман повинен скласти повноваження і передати владу Юрію Хмельницькому. Після переговорів І. Виговський погодився повернути гетьманські клейноди, й на початку жовтня чорна рада обирає сина Б. Хмельницького гетьманом України. Після цього Г. Гуля-

ницький разом з Т. Носачем та прилуцьким полковником Петром Дорошенком привозить І. Виговському «асекурацію» (гарантію безпеки його сім'ї).

Ю. Хмельницький дав згоду на переговори з О. Трубецьким, прибув до Переяслава і в умовах військового шантажу російського воєначальника й тиску частини лівобережної старшини пішов 27 жовтня на підписання нового Переяславського договору, який істотно змінював характер українсько-російських відносин, переносячи їх із сфери конфедеративного союзу у сферу обмеженої автономії в складі Російської держави. Переговори у Переяславі серйозно торкнулися і долі Г. Гуляницького. Справа в тому, що одна з «додаткових статей» передбачала заборону йому, як однодумцю І. Виговського, обіймати будь-які посади у Війську Запорозькому. Тому Чигиринська старшинська рада (листопад), що відправила посольство до Москви, уповноважила його домагатися скасування цієї заборони для Г. Гуляницького та інших представників старшини. Російський уряд у цьому питанні пішов назустріч Чигирину, й Г. Гуляницький залишився серед політичної еліти України.

Обстановка в козацькій Україні продовжувала зоставатися дуже складною: ослаблюються прерогативи гетьманської влади, зміцнюються олігархічні настрої серед старшини, окреслюється вкрай небезпечна тенденція до сепаратизму лівобережної частини останньої та Запорожжя. У політичному житті країни Г. Гуляницький відходить дещо на задній план (в усякому разі нам не вдалося виявити джерел про його дії з початку 1660 р. до Чуднівської кампанії восени того ж року). За свідченням відомого польського історика другої половини XVII ст., сучасника й учасника згадуваних подій Веспасіяна Коховського, він взяв участь у битві 7 жовтня українського війська з польсько-кримським під Слободищами, де проявив себе з найкращого боку. Впадає у вічі те, що, незважаючи на антиросійські позиції, Г. Гуляницький не проявляв на відміну від Т. Носача, Г. Лесницького чи уманського полковника Михайла Ханенка особливих симпатій і до Польщі, що дає підстави стверджувати: він, як й І. Богун та інші представники

старшини, належав серед еліти до угруповання, яке можна назвати самостійниками. Чи не тому Гуляницький не взяв участі в переговорах з поляками під Слободищами, а пізніше під Чудновом, де було укладено новий українсько-польський договір? Тим більше, не одержав від польського короля у володіння маєток Пожар.

З початку 1660 р. більшість лівобережної старшини почала відмовлятися від визнання умов Чуднівського договору, а відтак і влади Ю. Хмельницького. Щоб запобігти відокремленню Лівобережжя, останній призначає Г. Гуляницького (обіймав у той час посаду корсунського полковника) наказним гетьманом та на чолі 4-х полків направляє в кінці січня 1661 р. на лівий берег Дніпра. Він подався на північ і вступив у межі Ніжинського полку. 18 лютого Гуляницький звернувся з листом до полкового писаря Пилипа, закликаючи схилити В. Золотаренка до визнання влади гетьмана й не провокувати в Україні міжусобиць та кровопролиття. Він надіслав листа і до ніжинського полковника, переконуючи його розірвати з Московією й приєднатися до Ю. Хмельницького. Оскільки той відмовився це зробити, у ряді місць відбулися бої. Незважаючи на захоплення окремих міст, усе ж закріпитися Г. Гуляницькому не вдалося, і він повертається на Правобережжя.

З кінця липня Ю. Хмельницький розпочав підготовку до нового походу в Лівобережну Україну, де наказний гетьман, переяславський полковник Яким Сомко взяв курс на створення окремого гетьманства. На початку серпня Г. Гуляницький прибув до Ржищева й взяв під контроль переправу через Дніпро, в одному з боїв він розгромив полк Івана Брюховецького, котрий втік до Переяслава. На початку жовтня почалася переправа українсько-кримських військ, які 11 жовтня взяли в облогу Переяслав, що тривала до 14 грудня. У боях, що відбувалися, важливу роль відіграв і Г. Гуляницький. У зв'язку з цим московські джерела починають говорити про нього в цей час як одного з найвпливовіших представників старшини у козацькій Україні (поряд з Т. Носачем та Г. Лесницьким).

Не виключено, що на початку грудня він відправився в рейд до московських кордонів.

В середині березня 1662 р. Гуляницький призначається гетьманом членом комісії, створеної для повернення православній церкві відібраних у неї уніатами храмів і маєтностей. Після поразки в кінці березня під Жовнином наказного гетьмана І. Богуна, Г. Гуляницький у квітні знову направляється Ю. Хмельницьким наказним гетьманом для відвоювання Переяслава. Висвітлити його участь у дальших подіях до кінця року виявлені нами джерела не дозволяють. Відомо, що в липні корсунським полковником уже є не він, а Степан Оникієнко. У кінці 1662 р., коли Ю. Хмельницький повідомив про намір скласти із себе гетьманські повноваження, розгоряється боротьба за владу. За даними кількох джерел, Г. Гуляницький виступає одним з реальних претендентів на булаву (поряд з П. Тетерею, М. Ханенком та П. Дорошенком). На козацькій раді, що відбулася десь 11–12 січня 1663 р., основна боротьба розгорілася між Г. Гуляницьким і П. Тетерею, в якій повну перемогу отримав останній.

У третій декаді січня Г. Гуляницький відправляється послом від українського уряду до Варшави добиватися зрівняння в правах православної церкви з римо-католицькою, повернення православним захоплених уніатами храмів, залишення Війська Запорозького при всіх вільностях і свободах, звільнення з ув'язнення І. Богуна та ін. На аудієнції в короля 17 лютого він клопотався про затвердження гетьманом П. Тетері й надіслання тому відповідних клейнодів. Виступаючи на засіданні сенату, Гуляницький порушив питання про відправлення на допомогу Україні проти Росії польського війська. 21 лютого його знову прийняв Ян Казимир і під час розмови з ним Г. Гуляницький рішуче домагався зрівняння у правах православної церкви з римо-католицькою, попереджаючи, що інакше П. Тетері доведеться скласти булаву. 28 лютого він мав відпускну аудієнцію у короля й після цього вирушив в Україну. За свідченням джерел, він справив сильне враження на Яна Казимира, котрий, відрядивши десь у кінці березня — на по-

чатку квітня посланця Івана Мазепу до гетьмана, передав ним розпорядження надіслати на допомогу Польщі 10 тис. українців, на чолі яких хотів би бачити Г. Гуляницького.

Оскільки у кінці червня 1663 р. зібрана при сприянні Москви чорна рада обрала гетьманом І. Брюховецького, що ознаменувало розкол Української держави на два гетьманства, П. Тетеря вирішив скористатися планами Варшави розпочати наступ проти Росії через терени Лівобережної України для возз'єднання держави. Після прибуття очолюваної королем 22-тисячної армії П. Тетеря приєднався до неї з 15 тис. українців. На скликаній у жовтні військовій раді гетьман, Г. Гуляницький і Т. Носач відмовили Яна Казимира від наміру наступати на Київ та переконали його в доцільності переправитися через Дніпро у районі Ржищева.

На початку листопада підрозділи українсько-польської армії вступили на лівий берег Дніпра. Г. Гуляницький діяв разом з наказним гетьманом І. Богуном і просувався з головними силами поляків на північний схід. Швидко були захоплені Бориспіль, Гоголів, Остер, Козелець, Кобижча, Носівка й інші міста. Г. Гуляницький подався до Ніжина і 11 грудня провів під його стінами бій з вірними Росії українськими підрозділами. Коли в кінці грудня Ян Казимир вирушив до Сєвська з метою об'єднання з литовським військом, Г. Гуляницький рухався в авангарді його армії. Під час боїв за м. Короп він зазнав тяжкого поранення, однак узяв участь у подальшому поході до Глухова та Новгорода-Сіверського. Якщо вірити В. Коховському, після загибелі від рук поляків І. Богуна (в кінці лютого 1664 р.) король призначив Гуляницького наказним гетьманом. Після провалу намірів відновити панування Польщі над Лівобережжям Ян Казимир відмовився від продовження воєнних дій проти Росії й повернувся до Варшави. Частина польської армії разом з українцями Г. Гуляницького вирушила у Правобережну Україну, де спалахнуло повстання проти П. Тетері та залежності від Речі Посполитої.

Джерела нічого не зазначають про участь Г. Гуляницького в заходах польського воєначальника Стефана Чарнецького й

П. Тетері по придушенню повстання. І все ж є підстави стверджувати, що він перебував при гетьмані, але не схвалював його жорстоких репресій. Чи не тому 7 серпня останній відправив його як посла до Яна Казимира (з чим невідомо)? Подальший розвиток подій через брак джерел з'ясувати не вдалося. Знаємо лише, що восени (можна припустити, що не без причетності П. Тетері) Гуляницький був заарештований поляками та відправлений в ув'язнення до Мальборкської фортеці, де вже перебували київський митрополит Йосип Тукальський і екс-гетьман Ю. Хмельницький. Є дані, що у кінці року козаки зверталися до сейму з проханням про його звільнення. Під тиском старшини П. Тетеря протягом першої половини 1665 р. теж декілька разів просив короля про звільнення українських в'язнів, однак робив це нещиро.

На волю Гуляницький вийшов пізніше, вже після залишення П. Тетерею в другій половині червня 1665 р. козацької України й обрання близько 18–20 серпня гетьманом Петра Дорошенка. За даними казимирівського райці Марціна Голінського, у вересні король начебто розпорядився випустити з в'язниці Ю. Хмельницького та Г. Гуляницького. 29 листопада після принесення відповідної присяги Ю. Хмельницький і Й. Тукальський вийшли на волю, а питання щодо звільнення Г. Гуляницького виявилося (з невідомих причин) складнішим. Наприкінці 1665 — на початку 1666 р. П. Дорошенко неодноразово порушував перед Яном Казимиром клопотання про відпущення в'язнів. 5 лютого 1666 р. королівська канцелярія підготувала проект відповіді гетьману, в якому повідомлялося, що вже звільнено Ю. Хмельницького та Й. Тукальського й у найближчий час король відпустить в Україну Г. Гуляницького, котрий вже проживає у «вільному помешканні».

Як засвідчують джерела, в 1667 р. Ю. Хмельницький та Й. Тукальський повернулися у козацьку Україну, а Г. Гуляницький — ні! Чому талановитий представник молодої політичної еліти Української держави відмовився від участі в її житті, нам встановити через брак джерел не вдалося. Безперечно, для цього мала бути дуже поважна причина. По суті

з цього часу і до літа 1675 р. віднайдені джерела про політичне життя козацької України про нього мовчать. Відомо лише, що на початку 1667 р. одна з його дочок приїхала разом з дружиною покійного Б. Хмельницького до Києва й поселилася в Києво-Печерському монастирі. А весною того ж року Г. Гуляницький проживав у Самборку і в чині полковника командував козаками, котрі раніше перебували на службі у короля.

Незважаючи на те, що Правобережне гетьманство спливало кров'ю у боротьбі за національні інтереси України (на початок 1675 р. цей регіон втратив щонайменше 85–90 % населення), П. Дорошенко відмовлявся визнати владу польського короля Яна Собеського. В останнього визріває задум використати Г. Гуляницького як противагу в боротьбі з правобережним гетьманом, на що першим звернув увагу відомий історик Д. Дорошенко. На початку березня 1675 р. з метою розвідки він послав у козацьку Україну полковника Гребеня, доручивши йому з'ясувати, які родичі Г. Гуляницького проживають у Корсуні, та громадську думку про нього серед мешканців краю. Одержана інформація, очевидно, була досить позитивною, й король вирішив зустрітися з Г. Гуляницьким. Ми не знаємо ні про зміст розмови між ними, ні про причину, що спонукала українського полковника прийняти пропозицію Яна Собеського. Характер його подальших дій свідчить, що він наважився на цей крок не стільки з метою реалізації планів Варшавського договору, скільки, очевидно, для збереження Правобережного гетьманства.

В умовах наступу турецько-татарських військ 21 червня король звернувся з універсалом до жителів козацької України, повідомляючи, що посилає Г. Гуляницького для їхнього захисту, і закликаючи надавати полковнику допомогу та збиратися під його прапори. Він отримав завдання разом з генерал-майором Еліяшем Лазінським зробити глибокий рейд до Корсуня. При цьому польське командування покладало надії на те, що Г. Гуляницький зможе отримати допомогу з боку командуючого російською армією Г. Ромодановського й лівобе-

режного гетьмана Івана Самойловича. Рішення сенату від 10 липня уточнило план дій полковника : чинити диверсії проти П. Дорошенка у Подніпров'ї та спробувати захопити сина хана, котрий перебував при гетьмані.

Прибувши в околиці Києва, Г. Гуляницький звернувся 13 липня з Чорногородки з універсалом до мешканців козацької України, сповіщаючи, що Ян Собєський прислав його відвертати їх від турецького підданства й схиляти під руку короля, котрий обіцяє вільності. Не може не звернути на себе уваги той факт, що полковник закликав їх звертатися до нього у справі вільностей Війська Запорозького, а він «за віру і за вільності, які здавна належать Війську Запорозькому, готовий померти». Д. Дорошенко слушно відзначав, що поява Г. Гуляницького в районі Білої Церкви — Києва викликала поголос, що він з'явився «на гетьманство» замість П. Дорошенка. Не виключаємо, що ця чутка свідомо поширювалася оточенням полковника. Адже відома його активна діяльність, спрямована на залучення на свою сторону козаків і серденят не лише правобережного, а й лівобережного гетьмана. На кінець липня у нього вже налічувалося близько 3 тис. вояків. Очікував полковник також на підхід козаків з Брацлава, Кальника, Немирова та Білої Церкви.

Аналіз дій Г. Гуляницького свідчить, що він повів якусь (незрозумілу через брак джерел) політичну гру, що йшла врозріз з одержаним від короля завданням. По суті полковник відмовляється від проведення диверсій проти П. Дорошенка, а десь наприкінці липня посилає листа московському воєводі в Києві Олексію Голіцину з проханням дозволити прибути до міста і там переправитися на Лівобережжя начебто для об'єднання з Г. Ромодановським. Водночас направляє туди ж двоюрідного брата з універсалами від короля й від себе до мешканців регіону, котрий був схоплений та відісланий до І. Самойловича. О. Голіцин запідозрив щось неладне і відмовився впустити до Києва Г. Гуляницького. У відповідь полковник почав захоплювати містечка в околицях Києва, що перебували під московською

владою. Тоді цар та лівобережний гетьман звернулися до нього з вимогами негайно звільнити «государеві міста». Врешті-решт десь у кінці серпня він відступає до Білої Церкви.

Зрозуміло, що ця поведінка Г. Гуляницького не могла не викликати невдоволення й спротиву з боку Е. Лазінського, якщо той ще перебував біля нього, чи інших польських офіцерів (король відправив українського полковника з 8 корогвами жовнірів і козаків). Під цим кутом зору не може не насторожувати раптова смерть Г. Гуляницького, яка сталася 12 вересня в Білій Церкві. Чи не заплатив він своїм життям за відмову виконувати королівський наказ, за любов до Вітчизни, котру, безперечно, попри політичну орієнтацію на Польщу у 60-ті — першій половині 70-х рр., проніс до своїх останніх днів? На подібну думку наштовхує також недвозначна заява наказного гетьмана Остапа Гоголя козакам, зроблена десь у лютому 1676 р.: поляки діють лукаво й чи не задумали «так і нас звести, як і Гуляницького». Сумнівно, щоб він щось подібне стверджував, якби не мав для цього певних підстав, якби не підозрював, що полковнику заподіяли смерть. Так чи інакше, але можемо стверджувати, що доля Григорія Гуляницького, як і багатьох інших відомих діячів Української революції, склалася трагічно, як і доля витвореної в ході її розвитку Української національної держави.

ПЕТРО ДОРОШЕНКО

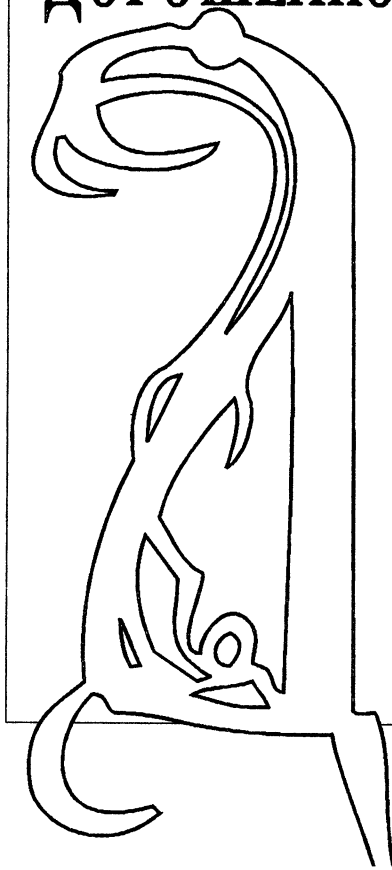

Серед державних діячів минувшини України однією з найяскравіших та водночас найтрагічніших є постать гетьмана Петра Дорофійовича Дорошенка. Так сталося, що його життя й діяльність сфокусували у собі як найбільш героїчні, сповнені величі діяння української нації, розквіту її держави, так і жахливу руїну державного життя в Правобережній Україні. Серед інших політичних діячів свого часу він виділявся гострим та глибоким аналітичним розумом, гарячим патріотизмом, широким розумінням завдань і перспектив боротьби за об'єднання всієї території України у межах соборної держави, несхитною послідовністю й залізною волею в діях, спрямованих на досягнення поставленої мети, високорозвинутим почуттям власної гідності. Йому довелося пережити і найбільший тріумф, повагу та визнання з боку народу, а також повний крах результатів усієї політичної діяльності; пройти через приниження капітуляції й почесного ув'язнення; прилучитися до життя бюрократичної верхівки Московії, побути типовим російським поміщиком і померти далеко від щиро любимої батьківщини.

Зрозуміло, що сповнене глибокого драматизму й трагічності життя гетьмана не могло залишитися поза увагою дослідників, хоча остання виявилася меншою, ніж цього заслуговує його постать. Найбільший доробок у вивченні біографії П. Дорошенка, безперечно, належить відомому вченому Д. Дорошенку. Її окремих аспектів торкалися в своїх працях В. Антонович, О. Апанович, В. Волк-Карачевський, М. Грушевський, М. Костомаров, Л. Мельник, М. Петровський, Г. Санін, В. Смолій, К. Стецюк та інші дослідники.

Народився Петро Дорошенко у Чигирині в 1627 р. Його родина мала глибокі корені вірного служіння Україні. Пригадаймо, що його дідом був соратник славетного Петра Са-

гайдачного гетьман Михайло Дорошенко, котрий за хоробрість користувався серед козаків великою повагою й відіграв важливу роль в утворенні полково-сотенного територіального устрою козацької України. Про батька Дорофія (Дороша) відомо, що був козацьким полковником. Мати походила з роду Тарасенків, відоме її чернече ім'я Митродора (Марія). У Петра були брати Андрій, Антоній, Григорій, Степан та, можливо, Федір. Мав він і сестру, ім'я якої залишається невідомим. Сім'я прагнула дати добру освіту дітям. Можна гадати, що Петро навчався у Києво-Могилянській колегії, із стін якої виніс знання польської й латинської мов, знайомство з історією та риторикою. Не випадково козацький літописець Самійло Величко писав, що він «був спритний і в мові світській управний», а також «умілий у всяких речах». Петро засвоював перекази про подвиги діда Михайла, був свідком походів козаків проти татар та турків, їх боротьби з Річчю Посполитою. Тому змалку він виховувався волелюбним, патріотично настроєним, упевненим у правоті боротьби українців проти національно-релігійного гноблення, за козацькі вільності.

Не випадково Петро опинився серед тих небагатьох козаків, котрі разом з Богданом Хмельницьким наприкінці 1647 р. подалися на Запорожжя. Весною 1648 р. в складі українського війська він вирушив у небезпечний похід на «волость» проти польської армії коронного гетьмана Миколи Потоцького. Так почалася його служба Україні. Безперечно, бурхливі події першого періоду Національної революції 1648–1657 рр., близькість до титанічної постаті великого гетьмана відіграли вирішальну роль у становленні його політичних поглядів. Факти засвідчують, що юнак користувався повною довірою Б. Хмельницького. С. Величко називає Петра «старшим слугою» гетьмана.

До 1657 р. П. Дорошенко пройшов основні щаблі у Війську Запорозькому. Як відзначав польський король Ян Казимир в одному з листів, він «з молодих літ у війську і в обозі виховувався». У козацькому реєстрі 1649 р. зустрічаємо його на посаді гарматного писаря Чигиринського полку. За дору-

ченням гетьмана в 1653 р. П. Дорошенко зустрічався з московським і турецьким посольствами. 1655 р. він уже обіймав посаду наказного полковника, а весною 1657 р. призначається прилуцьким полковником. На цей час у нього вже сформувалися стійкі погляди на питання щодо необхідності створення українцями незалежної держави «від Путивля до Самбора». Й, незважаючи на періоди невдач, поступок та компромісів, П. Дорошенко наполегливо домагався матеріалізації національної ідеї, сформульованої Б. Хмельницьким.

Якими були основні віхи політичної діяльності майбутнього гетьмана України в кінці 50-х — першій половині 60-х рр.? Насамперед необхідно відзначити, що він виступав противником розпалювання міжнародної напруженості й політичної боротьби. Тому, хоча підтримав обрання на гетьманство Івана Виговського, ставився до нього з осторогою, оскільки той почав, за словами відомого українського історика І. Крип'якевича, нехтувати здобутками «національної революції», що знайшла своє відбиття у козацькому устрої. В кінці травня — першій половині червня 1658 р. П. Дорошенко змушений був узяти участь в каральній експедиції гетьмана проти очолюваних полтавським полковником Мартином Пушкарем повстанців, яка коштувала життя щонайменше 50 тис. українців. У середині вересня йому було доручено в складі посольства вести переговори з російським послом Василем Кікіним.

Є підстави стверджувати, що П. Дорошенко не виступав гарячим прихильником політики І. Виговського, тому не отримав від польського сейму 1659 р. ні маєтків, ні шляхетства. Хоча весною і влітку 1659 р. він узяв участь у боях проти московських військ (у тому числі знаменитій Конотопській битві, де росіяни зазнали нищівної поразки), все ж переходить в опозицію до гетьмана. Ймовірно, у другій половині серпня П. Дорошенко з'являється в Правобережній Україні, де разом з І. Ковалевським, І. Богуном та І. Сірком стає порадником у Юрія Хмельницького, котрого козаки хотіли бачити гетьманом. Скликана ними чорна рада під Германівкою відхилила Гадяцький договір

і позбавила І. Виговського влади. На початку жовтня нова козацька рада вручила клейноди Ю. Хмельницькому.

Тим часом московське військо під проводом князя Олексія Трубецького вступає до Переяслава. Розпочинаються переговори з новим гетьманом, в яких важливу роль відігравав П. Дорошенко. Українське посольство прагнуло добитися прийняття московською стороною статей нового договору, вироблених на раді у Жердовій Долині. Вони спрямовувалися на збереження суверенітету козацької України в її конфедеративному союзі з Московією (по суті відновлювали чинність основних положень договору 1654 р.). Проте О. Трубецькой, спираючись на підтримку більшості представників старшини Лівобережжя й вдавшись до військового шантажу, відхилив їх і домігся на скликаній 27 жовтня раді ухвалення нового Переяславського договору, що складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. (українська сторона їх втратила) та додаткових статей. Його зміст істотно міняв характер українсько-московських взаємовідносин, переносячи їх зі сфери конфедеративного зв'язку у площину обмеженої автономії в складі Московії. Тому не випадково у роботі ради не брали участі 7 правобережних полковників, за котрих «руку приклав» Ю. Хмельницький

Щоб пом'якшити негативні наслідки Переяславського договору, Чигиринська старшинська рада в листопаді направила до Москви посольство під проводом полковників Петра Дорошенка й Андрія Одинця домагатися відміни несприятливих для України статей. Однак їхня місія на початку 1660 р. зазнала невдачі. У зв'язку з цим серед старшини посилюються пропольські настрої, які проявили себе під час битви з королівським військом 7 жовтня під Слободищами. В переговорах з польським командуванням взяв участь також П. Дорошенко. Саме він пригрозив польному гетьману Єжи Любомирському, що у разі наступу поляків українці стоятимуть на смерть, заявивши при цьому: «Маємо шаблі при боці і самопали в руках». Результатом переговорів стало укладення 17 жовтня Чуднівської угоди,

яка передбачала відновлення умов Гадяцького договору за винятком статті про створення Руського князівства.

Оскільки лівобережна старшина не визнала чинності українсько-польської угоди, окреслилася реальна небезпека розколу держави на два гетьманства. Щоб запобігти їй, Ю. Хмельницький направляє у Лівобережжя призначеного наказним гетьманом П. Дорошенка на чолі 5 тис. козаків та кількох тисяч татар. Наприкінці грудня він укріпився в Зінькові, а згодом зайняв Ромни. При цьому наказний гетьман заборонив татарам грабувати міста й села, а їх мешканців брати у ясир. Чи не тому в січні 1661 р. вони подалися до Криму? На початку лютого П. Дорошенко відкликається до Чигирина, але згодом знову з'являється у Лівобережжі. В травні він намагався розташувати вірні Ю. Хмельницькому підрозділи у Кременчуку, Бакалії та Остап'ї — містах Чигиринського полку в Лівобережній Україні. Складається враження, що П. Дорошенко виступав противником розв'язання проблеми возз'єднання козацької України військовими методами, що дедалі більше втягували державу у вир громадянської війни. Внаслідок чого він відкликається з Лівобережжя, куди наказним гетьманом направляється Григорій Гуляницький. Згодом П. Дорошенко зміщається також з посади чигиринського полковника, котрим стає І. Богун. На деякий час він відходить у тінь, помітно знижується його політична діяльність. Влітку 1661 р. польський сейм надав йому шляхетство, але не нагородив маєтком.

На початку 1663 р. Ю. Хмельницький поклав булаву, й гетьманом обирається досвідчений політик Павло Тетеря, котрий призначає Петра Дорошенка наказним гетьманом і направляє у Лівобережжя. На початку березня на чолі 2-тисячного війська він зайняв Кременчук, весною ж отримує високу посаду генерального осавула Війська Запорозького. Саме йому П. Тетеря доручив придушити народне повстання, що спалахнуло в кінці травня у Паволочі під проводом екс-полковника Івана Попенка. Воно засвідчило визрівання в Правобережній Україні масового невдоволення населення відновленням польсько-шляхетських порядків.

Тим часом політична ситуація у козацькій Україні ускладнюється, оскільки московський уряд пішов на утворення на Лівобережжі окремого гетьманства. Скликана при його сприянні в кінці червня чорна рада під Ніжином обрала гетьманом Івана Брюховецького. З другого боку, польський король вирішив очолити похід своєї армії у Лівобережжя, щоб включити його до складу Речі Посполитої. П. Тетеря вирішив скористатися цим для возз'єднання козацької України під своєю булавою. В листопаді 1663 р. польське військо й частина правобережних полків з'явилися в Лівобережній Україні. Як наказний гетьман у цій акції взяв також участь П. Дорошенко. У винагороду за службу 22 січня 1664 р., отримав від Яна Казимира містечко Гуляйполе. Наштовхнувшись на сильний спротив, польське військо починає зазнавати невдач. Водночас частина старшини (І. Богун, І. Сірко та інші), підтримувана Ю. Хмельницьким, І. Виговським і київським митрополитом Йосипом Тукальським, вирішила усунути від влади П. Тетерю й розпочати повстання проти Польщі. Воно спалахнуло в Правобережжі у кінці лютого і, незважаючи на страту І. Виговського, загибель (ймовірно, під час арешту) І. Богуна, заслання Ю. Хмельницького, Й. Тукальського, Г. Гуляницького та масові репресії, влітку 1664 р. охопило терени Брацлавського, Київського, південно-східні райони Волинського і Летичівський повіт Подільського воєводств.

На жаль, значна частина старшини Правобережжя, й серед них П. Дорошенко, а також спадкоємного козацтва тривалий час не наважувалися розірвати з П. Тетерею та виступити проти Польщі. За таких обставин польським військам і татарам удалося восени 1664 р. придушити основні вогнища повстання. Однак з лютого наступного року боротьба спалахує з новою силою. У її вир втягується більшість козацтва. Ймовірно, в цей час, отримавши підтримку у частини мурз, гетьманом проголошує себе енергійний медведівський сотник (колишній полковник) Степан Опара, в якого П. Дорошенко стає генеральним обозним. Проте його політика не задовольняла значну частину козаків та старшини, виразником інтересів яких вис-

тупає П. Дорошенко. Йому вдалося дискредитувати С. Опару в очах мурз, і 18 серпня той був заарештований. Близько 19–20 серпня козацька рада обрала П. Дорошенка гетьманом. Він сам повідомляв про це у кінці листопада королю: «Мене не мурзи на цей щоденний тягар (себто на гетьманський уряд) обрали, але згодними голосами полковники, сотники, осавули й чернь». На цей час йому вдалося утвердити свою владу над усією Правобережною Україною.

Його державна діяльність як гетьмана розпочиналася в дуже несприятливій внутрішньо- і зовнішньополітичній обстановці. Окрім того, що внаслідок громадянської війни козацька Україна виявилася розчленована на два гетьманства зі своїми урядами, вона була надзвичайно спустошеною воєнними діями, епідеміями та голоднечами. За нашими приблизними підрахунками, Правобережна Україна на середину 60-х рр. втратила не менше 65–70 % свого населення. Водночас складалася сприятлива ситуація для поділу Української держави між Московією й Річчю Посполитою. Російський уряд виражав готовність встановити кордон по р. Дніпро. Прагнуло відігравати самостійну політичну роль і Запорожжя, граючи деструктивну роль у процесі об'єднання українських земель у кордонах самостійної національної держави.

Реально оцінюючи обстановку, П. Дорошенко вважав за першочергове завдання зміцнення влади в Правобережжі, щоб згодом приступити до возз'єднання козацької України (при цьому він сподівався отримати допомогу з боку польського уряду). Скликана на початку березня 1666 р. розширена старшинська рада підтвердила його гетьманські повноваження та ухвалила направити до короля посольство, щоб домагатися виведення польських залог, замирення з Лівобережною Україною, ліквідації унії, повернення православній церкві захоплених храмів і майна, відновлення всіх прав та свобод Війська Запорозького, відкриття українських шкіл і семінарій та ін. Однак, як і слід було очікувати, найважливіші з цих вимог Ян Казимир відхилив. У липні — серпні, коли в Лівобережжі спалахнуло велике повстання проти московської політики й

влади І. Брюховецького, він зробив спробу поширити свою владу на його терени, але зазнав невдачі.

Восени 1666 р. П. Дорошенко приходить до висновку, що, по-перше, об'єднання України від верховенством польської корони не підтримується більшістю населення, а, по-друге, Річ Посполита не надасть дієвої допомоги у реалізації планів возз'єднання Української держави. Є дані, що він отримав відомості про зміст московсько-польських переговорів в Андрусові та зрозумів, що обидві сторони домовляються про розподіл козацької України. Виходячи з цього, П. Дорошенко вирішив не допустити розташування на Брацлавщині 6 тис. польського війська під проводом Себастіяна Маховського і в бою 19 грудня під Браїловом наголову розгромив його. Після чого повернувся до Чигирина й розпочав облогу польської залоги. Ці кроки засвідчили його розрив з Річчю Посполитою. Водночас відбувається зближення з Портою, володар якої запропонував йому прийняти турецьку протекцію на умовах визнання удільності Української держави та згоди надати їй військову допомогу.

На початку 1667 р. істотно змінюється міжнародне становище Української держави. Укладається московсько-польський Андрусівський договір, що передбачав встановлення на 13,5 років перемир'я, закріплення за Росією Сіверщини і Лівобережної України й на 2 роки Києва, а за Річчю Посполитою — земель Білорусії та Правобережної України. Запорожжя потрапляло у спільне володіння обох країн. Отже, договір засвідчив досягнення компромісу між двома агресивними імперіями за рахунок розподілу Української держави, що обернувся жахливою трагедією для її народу. Адже складалися по суті незборимі перешкоди на шляху до збереження витвореної української державності й возз'єднання в її межах усіх етноукраїнських земель. 11 березня П. Дорошенко звернувся з універсалом до козаків України, повідомляючи про укладений договір і загрозу можливого наступу поляків.

У його діяльності провідними стають два напрямки. По-перше, щоб уникнути кровопролитної міжусобної боротьби

він, запропонував козакам всієї козацької України (включаючи Лівобережжя та Запорожжя) зібрати чорну раду на Росаві з метою обрання єдиного гетьмана, засвідчуючи готовність поставити свою булаву й визнати гетьманом того, кого обере рада. Цей крок знайшов розуміння і підтримку з боку більшості козацтва, однак І. Брюховецький та більшість лівобережної старшини відмовилися з'явитися на раду, й цей захід П. Дорошенка провалився. По-друге, він розпочав активну підготовку до визвольного походу в західноукраїнський регіон, щоб прилучити його до складу держави. Діждавшись у серпні підходу татар калги-султана Крим-Гірея, П. Дорошенко на початку вересня вирушив у похід і через місяць оточив польське військо польного гетьмана Яна Собеського під Підгайцями. Проте воєнне щастя було на боці останнього. Справа в тому, що до калги-султана надійшло повідомлення про вторгнення козаків під проводом харківського полковника І. Сірка та кошового Івана Рога у Крим, і він пішов на укладення угоди з Польщею. Потрапивши в скрутне становище, П. Дорошенко змушений був 19 жовтня укласти договір, що передбачав входження Правобережного гетьманства до складу Речі Посполитої. Можна лише уявити, яким ударом для нього виявився, за його ж словами, «такий фінал кампанії, до якої він старанно підготовлявся цілий рік з напруженням усіх своїх сил».

За таких обставин П. Дорошенко погоджується на переговори з представниками російського уряду. Вони засвідчили його прагнення позбутися присутності на терені козацької України царських воєвод, домогтися відновлення суверенності й включення до її складу всіх західноукраїнських земель, у тому числі міст Перемишля, Ярославля, Львова, Галича та Володимира. П. Дорошенко вживає заходів до зміцнення відносин з Кримом і Портою. На початку 1668 р. Чигиринська старшинська рада висловилася за об'єднання Лівобережної й Правобережної України в єдину державу під протекцією Порти. Жвавішають переговори з І. Брюховецьким, котрий також скликає раду, яка приймає подібне рішення. До речі, протягом 1665–1668 рр. у лівобережного гетьмана відбулася серйозна

еволюція політичних поглядів, а саме: з палкого прихильника московської орієнтації він став її противником, усвідомивши згубність для «України — вітчизни нашої милої» міжусобної боротьби, та дійшов думки про необхідність її возз'єднання. Під його керівництвом на початку лютого спалахує антимосковське повстання, й до середини березня більшість території Лівобережної України звільняється з-під влади царату.

Діждавшись підходу татар і заручившись підтримкою значної частини лівобережної старшини та козацтва, П. Дорошенко на початку червня переправився через Дніпро й попрямував назустріч І. Брюховецькому, котрий стояв на Сербовому полі. Після вбивства повсталими козаками 18 червня лівобережного гетьмана скликана козацька рада обрала П. Дорошенка гетьманом возз'єднаної козацької України. Як сповіщав він 20 червня Я. Собеському, «всі тамтешні полки і люд посполитий, відхиливши московську протекцію і регімент Брюховецького, повністю під стародавній регімент з належним до мене послушенством схилилися».

Здавалося, що заповітна мрія цього видатного політичного діяча сповнилася. Однак розвиток подій пішов іншим шляхом. По-перше, уряди Московії, Речі Посполитої та Криму рішуче виступили проти акту возз'єднання Української держави; по-друге, частина старшини, переслідуючи егоїстичні цілі, опираючись на допомогу зовні, розпочала боротьбу за владу; по-третє, значна частина населення Лівобережної України продовжувала орієнтуватися на Московію, вбачаючи в ній гарантію збереження української автономії. Довідавшись про вторгнення польських корогв у Брацлавщину, гетьман 18 липня залишив Лівобережжя й повернувся у Правобережжя. Тим часом на гетьманську булаву заявив претензії запорозький писар Петро Суховій, підтримуваний Січчю і Кримом. А в Лівобережній Україні внаслідок наступу московського війська наказний гетьман Дем'ян Многогрішний та більшість лівобережної старшини переходять на бік Росії, уряд якої проводив курс на утворення окремого Лівобережного гетьманства. У

березні наступного року за умови всебічної підтримки росіян Д. Многогрішний обирається гетьманом Лівобережжя.

В умовах спалаху громадянської війни у Правобережжі й загрози втрати контролю над Лівобережжям П. Дорошенко в серпні 1668 р. направив посольство до Туреччини, щоб засвідчити згоду на її протекцію. Після його повернення і прибуття турецького посольства на початку третьої декади березня 1669 р. він скликає у Корсуні генеральну старшинську раду, в роботі якої взяли участь представники Лівобережжя, Запорожжя, київський митрополит Йосип Шумлянський, екс-гетьман Ю. Хмельницький. Вона підтвердила довічний характер гетьманства П. Дорошенка, схвалила прийняття турецької протекції, відхиливши можливість московської, проте відмовила у принесенні присяги султану («піддалися на словах, а не на письмі»), в якій би зазначалося, на яких умовах українська сторона погодилася на протекцію. З проекту договору 1668 р. можна зробити висновок, що гетьман добивався возз'єднання у кордонах національної держави всіх етноукраїнських земель від р. Вісли та міст Перемишля й Самбора на заході до Севська і Путивля на сході («всі суть козаки»). Крім того, гетьман мав обиратися довічно; населення України звільнялося від сплати податків та данини; православна церква отримувала автономію під царгородським патріархом; турки й татари, прибуваючи в Україну, не мали права споруджувати мечеті, брати ясир, руйнувати міста і села; султан та хан не могли без відома українського гетьмана укладати договори з Московією і Річчю Посполитою й ін. На жаль, нам не вдалося з'ясувати, які з цих статей турецький уряд прийняв, а які відхилив.

Аналіз джерел свідчить, що П. Дорошенко намагався порозумітися з Д. Многогрішним, схиляючи його до проведення спільної козацької ради для розв'язання питання, кому має належати булава, а також переконував не йти на проголошення у Лівобережжі окремого гетьманства, а відтак на розкол козацької України, що призвів би до нового етапу міжусобної боротьби («хіба не бачимо обох сторін страхітливу пустелю»). Однак з цього нічого не вийшло. Не відхиляв він і можливості

порозуміння з Московією та Річчю Посполитою, але за умови визнання ними цілісності Української держави й її широкої політично-територіальної автономії. Водночас П. Дорошенко вів жорстоку боротьбу з П. Суховієм, котрого підтримували Крим, Ю. Хмельницький і уманський полковник Михайло Ханенко. Лише в кінці жовтня 1669 р. він спромігся завдати їм поразки та зміцнити своє політичне становище.

Пожвавлюються його переговори з польським урядом. Внаслідок обміну посольствами було вирішено провести зустріч комісій в Острозі з метою вироблення статей майбутнього українсько-польського договору. Українська сторона розробила наказ делегатам, пункти якого передбачали встановлення конфедеративного зв'язку Української держави з Річчю Посполитою, а також розширення її території за рахунок частини Подільського воєводства, Волині й Полісся (кордон мав проходити по р. Горинь); знищення унії та підтвердження прав православної церкви; збереження за козаками всіх прав і вільностей, у т. ч. права проживання в шляхетських маєтках; заборону польському війську перебувати на території козацької України; відкриття двох академій, шкіл, друкарень тощо. Оскільки Варшава не хотіла визнавати існування Української держави, а український гетьман проявляв твердість, то поляки зробили ставку на значно поступливішого М. Ханенка. На початку вересня 1670 р. в Острозі з представниками останнього укладається угода, в якій навіть натяку не було на українську автономію.

Із свого боку П. Дорошенко продовжував послідовно захищати національні інтереси козацької України. Вивчення різних джерел дозволяє з'ясувати основні напрямки внутрішньої політики гетьмана. Насамперед необхідно відзначити його курс на всебічне зміцнення ролі гетьманської влади, хоча, як і свого часу Б. Хмельницький, гетьман для надання більшої легітимності рішенням проводив їх через ухвали старшинських рад. Як і його великий попередник, прагнув відновити принцип спадкоємності влади. Є дані, що на Корсунській раді 1669 р. його обрали гетьманом «до смерті, а після нього — сину і внуку його неодмінно». Львівський єпископ Йосип

Шумлянський, котрий побував у Чигирині взимку 1671 р., свідчив: П. Дорошенко «абсолютно [у них] панує і користується у всього народу любов'ю...» Як заявляв Д. Многогрішний, гетьман виношував плани «стати удільним князем». Подібне твердження висловлював і польський підканцлер Анджей Ольшевський: П. Дорошенко мав прагнення до «незалежної ні від кого монархічної влади».

Звертає увагу на себе гнучкість соціально-економічної політики, а саме: проведення заходів по утвердженню в державі козацького типу господарства й недопущення до маєтків панів та урядовців. Надіслане восени 1670 р. посольство до короля Михайла Вишневецького домагалося, щоб на територію козацької України не поверталася шляхта, бо козаки «в жодному випадку не можуть перебувати у підданстві і послушенстві панам». Анонімний представник польської політичної еліти в трактаті «Думка певної особи» (близько 1669–1670 рр.) з цього приводу висловив цінне для нас твердження, що у козацьких місцях «жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає». Він підкреслював: «Поборів, подимних і такого роду податків і не згадуй! А якщо й випаде податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільше — два (податки) на тих, котрі не ходять на війну... і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягарю на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком».

П. Дорошенко підтримував також заходи Й. Тукальського в справі створення окремого Українського патріархату, вбачаючи у ньому важливий політичний фактор утвердження самостійності козацької України. Недаремно польський уряд найбільше непокоїв його курс на виборювання незалежності для держави в етнічних межах України. Один із сенаторів на початку квітня 1670 р. відзначав той факт, що прийняття турецької протекції гетьман розглядав лише як ширму для виборення незалежності від Речі Посполитої та створення удільної держави на зразок Молдавської, Волоської чи Тран-

сільванської. В середині квітня А. Ольшевський у листі до люблінського воєводи звертав увагу на наміри П. Дорошенка «вчинити народ руський удільним і незалежним краєм». У 1672 р. коронний гетьман Я. Собеський у листі до сейму підкреслював його прагнення «(визначити) краю Руському кордони по Люблін і Краків, в цілому там, куди лише заходять імена та церкви руські». Саме з цих міркувань П. Дорошенко не визнавав за польським королем права на користування титулом князя Руського.

Смертельно боячись утвердження незалежності Української держави, правлячі кола Речі Посполитої прагнули будь-що ослабити позиції гетьмана, запобігти консолідації національно-патріотичних сил. Виходячи з цього, вони доклали максимум зусиль для розпалювання міжусобної боротьби серед старшини і козацтва. Як відзначав один з високоповажних сановників, було б «непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], коли б Ханенко з Дорошенком порозумілися, оскільки ця «незгода між ними є порятунком для республіки». П. Дорошенко рішуче протидіяв заходам польського уряду, спрямованим на розкол козацтва, протиставлення запорожців городовим козакам тощо. 24 червня 1670 р. він дорікав Я. Собеському за спроби підбурювання «свавільників низових» грошима, привілеями, гетьманськими клейнодами проти городових козаків, на скликання ними «чорних рад», бо у такий спосіб «не лише Україну, але й увесь народ вигубити стараються».

Протягом першої половини 1671 р. гетьман намагався зміцнити міжнародне становище козацької України, зокрема, встановити дипломатичні відносини з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом та поліпшити взаємини з Росією. Він продовжував підтримувати контакти з Д. Многогрішним, пропонуючи йому встановити відносини братерської приязні. Після його зміщення в березні 1672 р. зробив спроби знайти порозуміння з обраним у червні новим гетьманом Лівобережжя Іваном Самойловичем.

Стурбований зміцненням Правобережного гетьманства, уряд Речі Посполитої вирішив розпочати воєнні дії. В середині

серпня 1671 р. 12-тисячна польська армія на чолі з Я. Собеським перейшла у наступ і до кінця жовтня спромоглася відновити панування корони над територією Брацлавщини. У той же час зібрана коронним гетьманом козацька рада, в якій взяли участь близько 1 тис. чол., проголосила М. Ханенка гетьманом. Діждавшись підходу татар, на початку грудня П. Дорошенко перейшов у контрнаступ, змусивши поляків залишити південні та східні райони Східного Поділля. Оскільки Українська держава перебувала під протекцією Порти, то цей наступ жовнірів різко загострив польсько-турецькі відносини. Варшава відхилила ультиматум Стамбула відмовитися від претензій на козацьку Україну, й на початку червня 1672 р. 100–120-тисячна турецька армія, очолювана султаном Мухамедом IV, виступила в похід. З прибуттям кримської орди переходить у наступ і П. Дорошенко, котрий 18 липня неподалік Четвертинівки розгромив польське військо. Після чого він подався до Кам'янця-Подільського, куди прямували й турки. В середині серпня під його стінами П. Дорошенко був урочисто прийнятий султаном, від якого одержав булаву. Після штурму міста, яке через боягузливість його польського керівництва капітулювало 28 серпня, гетьман з ханом виступили до Львова. Є свідчення джерел, що під час облоги цього міста П. Дорошенко посприяв тому, щоб воно не було захоплене турками.

Поразки Речі Посполитої змусили М. Вишневецького розпочати переговори у Бучачі. Посольство гетьмана добивалося від турецької делегації спонукати королівську сторону до встановлення українсько-польського кордону по р. Горинь, ліквідувати унію, визнати митрополитом Й. Тукальського. Однак досягти цього не вдалося, що послужило першим тривожним сигналом про ненадійність турецького союзника. За укладеним 18 жовтня договором Подільське воєводство відходило до Туреччини; передбачалося визнання Польщею «Української держави» (до речі, вперше зустрічаємо таку назву козацької України в офіційних міжнародних документах — *Авт.*) у «давніх кордонах». З її території мали бути виведені всі польські залоги.

Підписання Бучацького договору та визнання Річчю Посполитою незалежності Української держави міняло міжнародну ситуацію в Східній Європі. Внаслідок того, що польський уряд відмовився від претензій на козацьку Україну, Московія могла тепер розпочати боротьбу за поширення своєї влади у Правобережжі. Тому на початку 1673 р. цар доручив І. Самойловичу розпочати відповідні переговори з П. Дорошенком. Тим часом зростає невдоволення і розчарування в П. Дорошенка українською політикою Порти, уряд якої проігнорував умови договору 1669 р. й почав домагатися зруйнування фортець, роззброєння населення, виплати данини тощо. За таких обставин він погоджується на переговори з Москвою, домагаючись від неї возз'єднання козацької України на чолі з єдиним гетьманом; збереження усіх прав та вільностей Війську Запорозькому, на чому цар повинен присягнути; встановлення кордону між Річчю Посполитою й Україною; виведення з Києва залоги; надіслання на допомогу українцям для боротьби з турками сильної армії. Оскільки Москва відхилила пропозиції П. Дорошенка, переговори припинилися. На початку 1674 р. московська армія і лівобережні полки вступили у Правобережжя. До початку березня вони оволоділи його основними містами, й на скликаній раді 27 березня в Переяславі І. Самойлович проголошується гетьманом «обох сторін Дніпра». Населення Правобережжя з надією приймало підданство Росії, сподіваючись, що вона захистить його від спустошливих нападів татар, турків та поляків.

Якої оцінки заслуговує цей акт возз'єднання козацької України? На нашу думку, він був би виправданим лише в разі серйозної підготовки Росією збройних сил до неминучої війни з Портою, яку вона розпочала наступом у Правобережжя. Інакше цей акт становив політичну авантюру з трагічними наслідками для місцевого населення, про що неодноразово попереджав Москву П. Дорошенко. Справді, коли в липні татарська орда вторглася у козацьку Україну й почала спустошувати край між Дністром та Південним Бугом, командуючий російської армії князь Григорій Ромодановський і

І. Самойлович, довідавшись, що сюди ж рухається турецька армія, очолювана султаном, поспішно втекли в Лівобережну Україну, кинувши напризволяще мешканців Правобережжя. Розлючені мужнім опором козаків, міщан та селян (особливо у Ладижині й Умані), турецько-татарські війська знищували все на своєму шляху. П. Дорошенко виявився неспроможним запобігти жахливій катастрофі Правобережної України. Лише в середині вересня султан розпочав відступ. Вцілілі жителі краю, проклинаючи гетьмана, почали масово переселятися у Лівобережне гетьманство.

Скориставшись сприятливою ситуацією, обраний польським королем Ян Собеський наприкінці жовтня перейшов у наступ на Брацлавщину і до середини листопада оволодів її найважливішими містами. В кінці грудня він направив посольство до гетьмана, обіцяючи визнати права Війська Запорозького. Хід переговорів показав, що П. Дорошенко продовжував боротися за національні інтереси українців, добиваючись для козацької України у складі Речі Посполитої статусу суб'єкта федерації. Від «всього народу руського» висунув вимоги її обов'язкового відокремлення в удільну державно-політичну одиницю; взаємної військової допомоги України й Польщі проти ворогів; підтвердження всіх прав та вільностей Війську Запорозькому; заборони державцям і старостам прибувати до міст; ліквідації унії; відновлення прав православної церкви на всій території, де «перебуває руський народ та [поширена його] мова»; допуску православних до участі у роботі магістратів; відновлення вживання української мови на територіях Польщі й Литви та ін. Оскільки король відмовився схвалити головніші з цих вимог, переговори зазнали невдачі.

Влітку 1675 р. становище П. Дорошенка стає критичним. Не припинявся потік біженців у Лівобережжя. Його почали залишати раніше вірні йому військові підрозділи, родичі, соратники. Важкою втратою стала смерть близького друга і порадника Й. Тукальського. Щоправда, відбувається запізніле порозуміння з кошовим І. Сірком. Їм вдалося домовитися про скликання весною 1676 р. козацької ради для обрання гетьмана

України, бо запорожці не брали участі у виборах І. Самойловича. Але ця спроба закінчилася невдачею. Московський уряд відмовився визнати законність акту його зречення турецької протекції й присяги цареві, що відбувся 20 жовтня 1675 р. в Чигирині перед І. Сірком як представником Запорожжя. Врешті-решт П. Дорошенко змушений був капітулювати. Коли у другій половині вересня 1676 р. під стінами Чигирина з'явилися російські війська, він засвідчив готовність скласти зброю та присягнути Росії. В кінці місяця П. Дорошенко здав гетьманські клейноди. Ця подія, на нашу думку, ознаменувала завершення Національної революції, наслідки якої виявилися трагічними: українському народові на вдалося добитися створення незалежної соборної держави. Її інституції зберігалися певною мірою лише на терені Лівобережжя, що на правах автономії входило до складу Російської держави.

Про подальше життя П. Дорошенка знаємо небагато. Наприкінці жовтня з братом Андрієм і дружиною він назавжди залишив столицю Української держави — Чигирин. За згодою І. Самойловича поселився у м. Сосниця, де розпочав будівництво власного житла. Однак, царський уряд йому не довіряв. За його вимогою 18 березня 1677 р. П. Дорошенко виїхав до столиці Російської держави, де й був поселений. В листах до І. Самойловича він благав поклопотатися перед царем щодо його повернення на Батьківщину. Проте з цього нічого не вийшло. У кінці липня до нього приїхала дружина. В 1679 р. П. Дорошенко призначається в'ятським воєводою і на цій посаді перебував до 1682 р. Після повернення звідтіля, влітку 1684 р., він одержав у володіння с. Ярополче з чотирма присілками Волоколамського повіту.

Овдовівши, одружився з Агафією Єропкіною, в шлюбі з якою мав доньку Катерину та трьох синів (Олександра, Олексія й Петра), а від попередніх двох шлюбів мав дві доньки. Відомо, що Олексій та Петро виїхали у 1710 р. «для науки за море». Олександр одружився з Парасковією Пушкіною, і його донька Катерина вийшла заміж за генерал-поручика Олександра Загряжського (родича Григорія Потьомкіна). Внуч-

кою її сина Івана була славнозвісна Наталія Гончарова — дружина Олександра Пушкіна. До речі, геніальний поет в 1833 р. відвідав могилу українського гетьмана.

Помер Петро Дорофійович Дорошенко 19 листопада 1698 р. Його було поховано на березі р. Лами під правим крилом місцевої дерев'яної церкви Св. Параскевії. З часом церква була розібрана, а над місцем поховання зведена каплиця. Однак і після смерті прах гетьмана не зазнав спокою. За свідченням очевидця, взимку 1887 р. було зроблено спробу пограбувати могилу. Під час слідства витягнуті кістки покійного протягом двох місяців знаходилися на верхньому могильному камені. Сьогодні постає питання: чи не час великого сина України перезахоронити у Чигирині? Адже його боротьба за здійснення ідеалу самостійної України, за словами Д. Дорошенка, стала «неписаним заповітом для грядущих поколінь».

АНТОН
ЖДАНОВИЧ
АНТОН
ЖДАНОВИЧ

Серед плеяди сподвижників Богдана Хмельницького помітне місце належить відомому державному діячу Антону Микитовичу Ждановичу*, апогей політичної діяльності якого припадає на кінець 40-х — початок 60-х рр. XVII ст. З перших років Визвольної війни українського народу спостерігається його стрімкий злет до вершин державної влади в Україні. У 1649 р. А. Жданович — сотник реєстрового Чигиринського полку — був призначений київським полковником**. Протягом 1656 р. джерела засвідчили його перебування на посаді генерального судді (останню він обійняв, ймовірно, десь наприкінці 1654 або ж у 1655 році), а в кінці 1656 р. А. Жданович уже як наказний гетьман вирушає у походи на чолі козацьких військ. Будучи сподвижником Б. Хмельницького, він проявив себе не лише як розсудливий політик, а й як талановитий дипломат, оскільки неодноразово очолював важливі місії Української держави до Туреччини, Польщі та Московії, й неабиякий полководець під час буремних подій Визвольної війни середини XVII ст. І хоча джерела не однаковою мірою зафіксували всі сторони життя та діяльності А. Ждановича, все ж основні штрихи до політичного портрету полковника відтворити можна, оскільки не всі ще наявні дослідницькі можливості були використані істориками.

Одразу ж після призначення А. Ждановича київським полковником Хмельницький намагався перш за все використову-

---

* Точні дати народження і смерті А. Ждановича в джерелах виявити не вдалося.

** За Реєстром 1649 р. до складу Київського полку входило 17 сотень та 1792 козаки.

вати військовий досвід останнього. Так, уже взимку 1649–1650 рр. гетьман планував послати полковника «на допомогу кримському цареві».

Головні ж зусилля А. Ждановича в даний період були спрямовані на активізацію дипломатичних відносин між гетьманом України й турецьким султаном, потепління у стосунках між якими спостерігалося влітку 1650 р.

Українське посольство, яке в кінці липня відправлялося у Порту, очолював Антон Жданович. Він був добре обізнаний із станом українсько-турецьких відносин, а можливо, і брав участь у переговорах з представником султана Осман-агою в Суботові. На переговорах козацькі посланці сповістили, що гетьманський уряд бере на себе зобов'язання підтримувати дружні стосунки з Туреччиною та Кримом, а також буде запобігати морським походам козаків й іншим ворожим щодо Османської імперії акціям. Натомість від турецької сторони А. Жданович домагався отримати запевнення, що Порта надасть Україні військову допомогу у разі наступу на останню Польщі. Українська сторона також добивалася зміни молдавського правителя В. Лупула Мойсеєм Могилою. Загалом посольство на чолі з А. Ждановичем, яке перебувало в Стамбулі більше трьох місяців, було успішним і свідчило про значні досягнення української дипломатії. Козацькі посланці, яких приймали з найвищими почестями, 6 листопада у супроводі Осман-аги та з дарами повернулися в Україну, привізши з собою зобов'язання султана про військову допомогу Хмельницькому у разі відновлення військових дій з боку Польщі. Гетьману дозволялося залишати при султанському дворі постійного резидента, а кримським, молдавським і волоським військам наказувалося бути готовими в будь-який час вирушити на допомогу Хмельницькому. Навіть київський воєвода А. Кисіль у листі до польського короля сповіщав, що «это посольство (Ждановича. — *Авт.*) было принято более чем благодарно», а султан «послал гетману в Чигирин через чауса с этим же киевским полковником несколько турецких коней с упряжью». Крім прямих досягнень посольства Ждановича, важливими

були й побічні. Зокрема, вдалося одержати інформацію про дипломатичне життя Криму та підступні дії польських послів у Бахчисараї. Про секретні наміри останніх київському полковнику теж вдалося дізнатися, що викликало здивування і роздратування польської сторони. Згадуваний уже А. Кисіль писав Яну Казимиру (листопад 1650 р.): «я не понимаю, каким образом мог это разболтать очаковский бей, который киевскому полковнику (все це. — *Авт.*) рассказал».

В цілому результатом активної українсько-турецької дипломатії другої половини 1650 р., як зазначали дослідники, стало оформлення на кінець року турецького протекторату над Україною, а султан твердо наказував хану, щоб той активно допомагав Б. Хмельницькому — «славе владетелей христианского мира, высокому избраннику нации, мессии, гетману казаков».

Проте у кінці 1650 р. кримський хан уже відмовився поставити Хмельницькому необхідну кількість військ, мотивуючи це важким молдавським походом, й обіцяв лише надіслати 12 тис. татар. Така позиція Криму та загальне похолодання у відносинах з Портою робили необхідним організацію нового посольства. Останнє на чолі з київським полковником А. Ждановичем знову було направлене Хмельницьким в грудні 1650 р. до Стамбула. Головною своєю метою воно мало збереження і зміцнення дружніх відносин з Туреччиною. Потепління останніх між Портою та Україною, чому значною мірою сприяли й місії Антона Ждановича до Царгорода, далося взнаки. Вже у березні 1651 р. великий візир Мелек-Ахмет-паша наказав кримському хану прийти з військом в Україну для підтримки Хмельницького. Проте хан хоч і прибув до гетьмана, але все ж не виявляв готовності активно воювати на боці останнього, а фактична зрада татар у битві під Берестечком (червень 1651 р.) була чи не головною причиною поразки козацьких військ.

Навесні 1651 р. склалося загрозливе становище на північних кордонах України. Запобігаючи можливому вторгненню на українські землі військ Радзівілла, Хмельницький наказує київському, ніжинському, переяславському та чернігівському полковникам організувати захист північних рубежів. На по-

чатку травня 1651 р., за свідченням козака Г. Задяця, основні сили А. Ждановича зосереджувалися в Києві, де «остался гарнизоном немалый полк с Антоном». Але вже на середину травня, як сповіщали козаки, гетьман «двум полкам — киевскому, которым командует полковник Антон Жданович, и черниговскому, которым командует Гладкий, приказал идти к Чернобылю». У травні Жданович з полком розташувався поблизу цього міста, загони С. Пободайла — під Лоєвом на Дніпрі, війська М. Небаби — на р. Сож. Під кінець травня у район Чорнобиля на з'єднання з «киевским полковником Антоном» направився й «полк Гаркуши, который шел из Овруча». Щоправда, на останній напав польсько-литовський загін, який козаків «немало положил, а больше всего под местечком Любанем в трех милях от Чернобыля».

Активні дії українських військ на півночі певний час перешкоджали литовській армії вторгнутися в Україну. Значну роль у цьому протистоянні відігравав і Жданович. Це відзначив 9 червня 1651 р. й сам Я. Радзівілл у листі до короля Яна Казимира, підкресливши, «что киевский полковник Антон укрепился з несколькими тысячами в четырех милях от Бабич и стремится согнать наших людей с нашей единственной переправы через Припять».

Проте, зібравши на кінець червня на українському кордоні значні сили, Радзівілл розпочинає більш рішучі дії. Литовські війська під командуванням Г. Мирського, зім'явши козацьку сторожу на Дніпрі під Лоєвом, разом із загонами Я. Радзівілла зробили спробу захопити Чернігів, але змушені були повернути на північ і зупинитися поблизу Любеча. Одночасно В. К. Гонсевський розпочав наступ на Овруччині. В запеклих боях козаки зазнали чималих втрат, під час яких загинули Небаба, Півторакожух, Капуста та інші представники старшини.

Прикро вражений поразками козацьких військ, Б. Хмельницький сам у десятих числах липня 1651 р. побував у Києві й наказав А. Ждановичу якнайкраще подбати про оборону міста. Проте рішучі дії литовських підрозділів забезпечили Радзівіллу подальший успіх. Корпус В. К. Гонсевського розбив

козацькі підрозділи Натальчиця, Сасименка, Лащівця, Сагайдачного і після розгрому загонів Гаркуші на Ірпені наблизився до Києва. Тут у бої вступає полк А. Ждановича, який зустрівся з військами В. К. Гонсевського за 15 верст від Києва. Ось як про цю битву писав 7 серпня 1651 р. російський посол Г. Богданов: «Киевский полковник Онтон с казаками, не допуская польских людей до Киева, встретил за 15 верст, и польские люди с казаками учинили бой и бились во весь день. И казаки польских люде побили и до Киева их не допустили.., и с ляхами бой у него (Ждановича. — *Авт.*) был неодинова, и до Киева польских воинских людей не допускал». Проте сили для тривалої оборони Києва в Ждановича були недостатні. Саме місто для цього теж було мало придатним. Той же Богданов писав з цього приводу: «В Киеве города и крепостей никаких нет и в осаде сидеть от воинских людей негде». Та й чекати відчутної підмоги від основних сил гетьмана через бої, що точилися у той час під Берестечком, теж не доводилося. Тому, реально оцінивши ситуацію, київський полковник прислухався до порад митрополита Сильвестра і печерського архімандрита Йосипа Тризни без бою здати місто, щоб зберегти останнє від руйнувань. А згодом, накопивши сили, вигнати литовські війська з Києва.

З важкою душею залишало козацьке військо давню руську столицю. Вниз по Дніпру з міста відпливали всі, хто не бажав залишатися на милість завойовникам. А митрополит та архімандрит надіслали загарбникам, які 25 липня 1651 р. вступили в Київ, листа з проханням помилувати місто й людей. У літописі Самовидця згодом так описувалися зазначені події: «[Радзівілл] Подолное місто немал пустое застал, бо з козаками і мішане киевскіе уступили суднам — вниз Дніпра ку Переяславлю, Черкасом и к иним містам коло Дніпра где могли пройти байдаками* и иними суднами. А метрополит кіевскій Силівестр Коссов не уступовал с катедри, але зоставал при

* Байдак — річкове судно.

церкви Святої Софії, также и архимандрит печерскій Іосиф Тризна з братією зоставали у монастиру у Печерском, любо великую шкоду и небезпечность здоровя міли». Радзівілл розташував своє військо поблизу Софійського собору, а сам зайняв палати митрополита. Богдан Хмельницький, дізнавшись про відступ А. Ждановича та здачу Києва, дуже сильно розгнівався на київського полковника, «потому, что он то учинил недобро: самой стольной город и церкви божии, и святые мощи, откудова православная християнская вера зачалася и возсияла яко сонце, выдал в лядские и еретические руки на поруганье». Й навіть пригрозив Ждановичу, що полковник буде «каран войсковым каранем» за те, що «он Киев покинул без его гетманского росказания». Митрополиту Хмельницький теж послав гнівного листа, в якому засудив духовного пастиря за його ставлення до відступу козаків, і вказав, що «ему, митрополиту, смерти боятися не годитца, хотя за православную християнскую веру и постражет, и он от господа бога венец восприметъ».

А. Жданович, розуміючи стан гетьмана та незважаючи на погрози останнього, продовжував підготовку до звільнення Києва від литовських військ, які вдалися до грабунків, насильств, плюндрування церков й монастирів. Практично з усіх церков було знято дзвони й Дніпром на човнах відправлено до Литви. Київ зазнав значних руйнувань. Окрім сотень будинків, було спалено п'ять дерев'яних церков (Миколи Доброго, Миколи Набережного, Святого Василія, Святого Пророка Іллі, Святого Богоявлення) та одну кам'яну (Пресвятої Богородиці).

Хмельницький на підмогу київському полковникові надіслав ще козаків білоцерківського і уманського полків. За планом Ждановича, Мозирі з корсунськими козаками наказувалося таємно підпливти Дніпром і спалити литовські байдаки. Одночасно Гаркуша та Жданович повинні були атакувати Київ з двох боків. Велися також переговори з міщанами, щоб ті під час штурму запалили будинки й створили у місті паніку. До участі в битві були залучені також татари.

Проте неузгодженість дій козаків, кмітливість литовських полководців і пасивність татар провалили всю військову операцію, яка проводилася на початку серпня 1651 р. Мозира із загоном замість того, щоб таємно пливти по Дніпру, вирішив іти правим берегом ріки позаду корпусу Гаркуші, який намагався атакувати місто з південного заходу. Пересування військ помітили литовці й, незважаючи на велику пожежу та переполох, піднятий у Києві городянами, атакували козаків ще на околицях міста. Радзівілл послав проти Гаркуші великий загін на чолі з Нольдом. Бій розгорнувся за Золотими Воротами, на березі Либіді. Спочатку козаки тіснили литовський корпус, але нерішучість татар, які так і не перейшли Либідь, залишаючись на її протилежному березі, не дала можливості закріпити успіх та підійти до міських стін. Одночасно литовська флотилія напала на шеститисячний загін А. Ждановича, який плив проти течії, щоб висадитися й штурмувати місто. Натиск був настільки сильним і несподіваним (оскільки на той час за планом Мозира вже мав спалити литовські байдаки), що змусив Ждановича з загоном відступити. Проте литовці вже не могли спокійно почуватися в значною мірою спаленому місті. А активні дії військ А. Ждановича та інших козацьких загонів проти загарбників не давали можливості останнім просуватися вглиб козацької України, де Б. Хмельницький продовжував збирати нове військо для боротьби. Згодом литовські війська відступили від Києва й 3 вересня 1651 р. з'єдналися поблизу Германівки з польською армією, яка підійшла з-під Василькова.

Протягом 1652–1653 рр. становище Української держави дедалі ускладнювалося. Погіршилися відносини з Кримом і Портою, а прорахунки в оцінці геополітичної ситуації призвели до оформлення антиукраїнської коаліції (середина 1653 р.). Все це у поєднанні з безпосередньою військовою загрозою від великої польської армії, яка під командуванням короля Яна Казимира рушила в Україну, робило ситуацію критичною. Тому єдиним виходом із неї було створення тісного союзу з однією з двох великих сусідніх держав — Росією чи Туреччиною. Причому для

гетьманського уряду у тих умовах протекторат першої все ж був більш бажаним, аніж підданство Порті.

Основним засобом досягнення Україною зазначеної мети в даний період стає дипломатія. Відправлене у квітні 1653 р. до Москви українське посольство (К. Д. Бурляй та С. А. Мужиловський) порушило там питання про прийняття України до складу Росії. Проте російський уряд відмовлявся піти на такий крок, хоча посли повідомляли й про те, що козаків постійно схиляють прийняти турецьке підданство султан і хан. Дана обставина спонукала значну кількість козацької старшини обстоювати протурецьку позицію. Остання проявилася на одній із старшинських рад, про яку генеральний писар І. Виговський так розповідав послам Росії А. Матвеєву й І. Фоміну на початку червня 1653 р.: «Была рада у гетмана со всеми полковники чтобы поддатца у турецкому султану, *и все полковники приговорили на то, что поддатца* (курсив наш. — *Авт.*), опричь киевского полковника Онтона Ждановича». Хоча згодом, як повідомляв І. Виговський, Хмельницький нібито під його впливом відклав остаточне вирішення даного питання, а знову спробував домагатися дипломатичним шляхом від Польщі збереження умов зборівських статей та «киевского полковника Онтона Ждановича послал до короля и панов рады». Більш близькою і реальною метою місії останнього було призупинити наступ польської армії й виграти час.

Політична далекоглядність Хмельницького в цей критичний момент виявилася у тому, що він вирішив не форсувати події підписанням необхідного, але все ж не бажаного підданства Порті, а взяв курс на те, щоб виграти час через переговори з Польщею. Ідею про останні могли висловити на тій же раді політичні однодумці І. Виговський та А. Жданович, чия особлива позиція на раді полягала не в тому, що вони не бажали турецького протекторату, а у тому, що запропонували кардинально нове рішення: добиватися поставленої мети дипломатичним шляхом. Ждановичу ж Хмельницький і доручив виконання цього нелегкого плану. Посольство, яке було відправлене до короля близько 1 червня 1653 р., мало запро-

понувати польській стороні, «чтобы оне были в згоде против договору под Збором (Зборовом. — *Авт.*). А будет згоды такой не будет, и оне Украину всю кинут и пойдут в городы к великому государю».

Враховуючи значний дипломатичний досвід А. Ждановича, Хмельницький, крім письмового послання королю, дав ще київському полковнику таємне доручення вести переговори нібито від імені більшості козаків, незадоволених політикою гетьмана (нібито за спиною останнього). Проте дипломатична місія Ждановича цього разу не дала бажаних результатів. Посольство, яке під керівництвом київського полковника 26 червня з'явилося до обозу польського війська під Глиняни, не було прийняте королем Яном Казимиром. Зустрівся ж з козацькими посланцями вороже настроєний до них гетьман С. Потоцький, якому й було зачитано лист Б. Хмельницького. Останній писав: «Просим покорно, чтобы на будущее время его величество король благоволил сохранить Зборовский договор, данный Запорожскому Войску; чтобы наши русские церкви и монастиры, согласно с правами их оставались неприкосновенными с своими имениями, а уния была бы уничтожена, как в Польском Королевстве, так и Великом княжестве Литовском. Если же король и Речь Посполитая не будут к нам милостивы, то мы, не желая более кровопролития, иными способами будем промышлять о своей безопасности». Неприхована ультимативність листа, як і сподівалася делегація, викликала негативне враження. Й тоді Жданович перейшов до реалізації таємної частини місії. Полковник сповістив Потоцькому, що козаки у більшості своїй незадоволені Хмельницьким за його політику зближення з Портою і бажали б залишатися під владою польської корони, але при умові дотримання Зборівських статей та ліквідації унії.

Проте польська сторона, маючи надію на успіх своїх подальших військових операцій, і слухати не хотіла про ліквідацію унії та відновлення Зборівських статей ні під яким приводом. А гетьман С. Потоцький, «скликавши рицарське коло й вислухавши подану супліку вчинив послові (Ждановичу. — *Авт.*) таку відповідь,

що не для Хмельницького, а для Запорозького Війська проситиме короля відновити його ласку, та й то тоді, коли військо пришле до рук короля самого Хмельницького, а царедворця, якого прислано від Порти вислухати присягу Хмельницького, хай Військо затримає при собі. Коли військо те зробить, то може виглядати собі й комісарів, щоб учинити для себе зносніші трактати. А посол козацький хай залишиться в закладі королівському війську і виправить від себе з такою гетьманською відповіддю до козацького війська когось простішого». На що А. Жданович відповів: «Мене прислано до королівської величності не для закладу, а в посольстві, і не через кого іншого, а через мене повинна дійти до Війська, що мене послано, відповідь його королівської величності й твоєї вельможності». Проте, незважаючи на доводи, що військо може розгніватися з приводу ув'язнення посольства, Жданович та інші козацькі посланці були затримані, й лише кілька чоловік було відпущено з різким листом-відповіддю до Хмельницького. Ось як про це сповіщав російський посол А. Уривков: «И король, де, полковника Онтона велел засадить, а казаков четырех человек отпустил к гетману. И те, де, казаки пришли при нем в Чигирин. А засадили, де, того полковника у короля для того, что король хочет с черкасцы битца, а миру с ними не хочет». Таким чином, як слушно вважають сучасні дослідники, Польща остаточно відкинула можливість політико-дипломатичного порозуміння з державою Богдана Хмельницького, взявши курс на виключно військове розв'язання «української проблеми».

Дізнавшись у середині липня 1653 р. про невдачу українського посольства, Б. Хмельницький зразу почав вживати заходів до звільнення Ждановича та його товаришів. Уже в кінці липня гетьман посилає до С. Потоцького священика з листом, у якому прохає відпустити київського полковника. Наприкінці 1653 — на початку 1654 рр. Хмельницький намагався звільнити посольство через посередництво кримсько-татарської сторони, яка на одній із зустрічей з поляками підняла вказане питання. Ось як про це писав посол В. Бутурлін: «И просил, де, Сефарказы-ага у ляхов на том съезде киевского полковника Онтона, который послан наперед сего от гетмана

к королю в послах, и его задержали». А. Ждановича з посольством утримували в різних місцях, а після повернення короля Яна Казимира з походу перевели до Варшави. Весною 1654 р. на одному із сеймів Я. Радзівілл зумів переконати короля передати йому українських послів, щоб через посередництво київського полковника вплинути на Б. Хмельницького і схилити його до розриву з Москвою. Це ж підтверджує й запис у щоденнику свояка Я. Радзівілла — Альбрехта від 2 квітня 1654 р.: «Воєвода віленський (Януш) випросив собі козака-бранця Антона на ім'я, щоб через нього осягнути дещо — розірвати союз з Москвою». Маючи перед польською стороною досить серйозну офіційну версію переговорів, литовський гетьман спокійно розпочав налагоджувати через Ждановича, який уже перебував у Борисові, контакти з Б. Хмельницьким, оскільки, крім зазначеної мети, Я. Радзівілл перш за все прагнув звільнити полонену козацьким військом литовську шляхту через обмін на українських послів. Крім того, за слушним висловом М. С. Грушевського, «місія Ждановича могла мати ще більш інтимні завдання: порозумінє гетьмана з Радзивилом і литовсько-польською фрондою».

Проте, думається, що фальшивість намірів останнього була для Б. Хмельницького очевидною, бо як можна було надсилати нове посольство, коли старе (на чолі з А. Ждановичем) ще перебувало в таборі Я. Радзівілла й цілком могло бути використане для переговорів. Про це український гетьман і сповістив литовській стороні, вказуючи на компетентність та досвід у цих проблемах самого А. Ждановича. Я. Радзівілл не зміг дати чіткої відповіді, відзначивши лише те, що київський полковник з послами в його таборі мають набагато краще умови, ніж у поляків: «Це правда, що ні з ким краще, як з п. Антоном не можна цього зробити (вести переговори. — *Авт.*), але б поки він приїхав (з Борисова. — *Авт.*), пройшло б багато часу, доки могло щось зробитися. Я його не для того на свої руки взяв, щоб, увільнивши з одного ув'язнення, мав би його давати до другого, знаючи цю непристойну справу, яка його спіткала проти усіх прав і звичаїв всіх народів, о боронь

боже, аби його щось спіткало. На те я його у короля й. м. випросив, аби яко невинного і не зброєю взятого, а в посольстві затриманого, цілого додому відіслати, і через нього з вашою мілістю списатися. Тому і досі він у мене знаходиться не в ув'язненні, а на волі, в добрім пробутку і я готовий його звільнити негайно». Неправдивість зазначених обіцянок теж була очевидною, тому Б. Хмельницький залишив без відповіді два листи Я. Радзівілла.

У подальшому справи з обміном просувались досить повільно, а фактичне звільнення українського посольства відбулося аж восени 1654 р. Хмельницький з табору під Крилівцями 28 вересня 1654 р. писав до російського царя, що «по розгроме Радивилове отпущен до нас от Радивила Антон Жданович, полковник киевский, который немало там был задержан. Тогда до нас 23 сентября вместе ис посланцом Радивиловым з Григорьем Кунинским, подчашим стародубским пришел».

Після майже півторарічного періоду вимушеної бездіяльності А. Жданович активно включився в дипломатичну роботу гетьманського уряду. Лише 23 вересня полковник повернувся з полону, а вже 28 вересня 1654 р. він разом з Якимом Сомченком на чолі чергового посольства відбув з України до Москви. Метою останнього, перш за все, було проінформувати російський уряд про наміри польської сторони, які стали добре відомі А. Ждановичу, оскільки він тривалий час перебував у польському таборі. Б. Хмельницький писав Олексію Михайловичу: «Онтона Ждановича, полковника киевского, тот час до твоего царского величества посылаем, который о всех лятцких замыслах и их неправдах словесно исповесть, и иные вести славесно до твоего царского величества тому полковнику нашему известить велели, которого о всем милостиво выслушав, не задержав, к нам изволь отпустить». Крім того, Б. Хмельницький видав також спеціальний «наказ пану Антону Ждановичу, полковнику киевскому, что имеет говорити бояром и думным людем и о том просити именем всего Войска Запорожского».

А. Жданович перш за все сповістив російській стороні про велику турецько-татарську загрозу Україні: «То подлинно,

что турки и татары как на его царское величество отвещевают, также и на нас войска готовят, а собрався всеми силами на Украину ударити имеют». Домовитися з Кримом та Портою дипломатичними каналами теж не було можливості, оскільки, як зазначалося в українській заяві, козацьке посольство «полковника поволоцкого до Крыму тогда и до сего времени задержали и не отпускают». Тому Хмельницький наказував, що «пан Антон у его царского величества и у всех бояр договаритися имеет, чтоб они думали и в то получали, как бы Украина цела пребівала, сохрани убо боже, упадку Украині, тогда бы дорога пряма неприятелю всюды была». Передбачалося також прохати російського царя про значну військову допомогу в разі, «естли те неприятели великими силами наступати будут, тогда молити его царского величества, чтоб нас большими ратьми своими пособствовал, понеже что есьми от тех же неприятелей через семь лет Украину боронили, а ныне, сохрани боже, какого от них испустошения, тогда же те ж бы неприятели ис того тешилися».

Посольство Ждановича також добивалося того, щоб порубіжні російські воєводи не приймали у себе козацьких «своевольников», і ще передбачалося, що «просити имеет пан Антон его царского величества, чтоб Войску Запорожскому чолны морские делати повелел».

Загалом місія А. Ждановича до Москви була успішною. Цар пообіцяв задовольнити майже всі прохання української сторони. А головне, в листі-відповіді (від 19 листопада) до Б. Хмельницького, переданому через А. Ждановича, Олексій Михайлович обіцяв суттєву військову допомогу гетьману у разі вторгнення в Україну ворожих полчищ.

Меншою мірою джерела зафіксували адміністративну діяльність Антона Ждановича. В основному документи висвітлюють боротьбу полковника із «свавільством» на території Київського полку. Факти подібного роду стали відомі в 1651 р., коли Хмельницький у вересні «наказав київському полковникові, щоб він під час перебування його милості пана київського воєводи тих (козацьких. — *Авт.*) свавільників суворо, без мило-

сердя, покарав». Відомо також, що в травні 1654 р. за наказом гетьмана Жданович карав «свавільників», «атамана Лесницкого і Ходосовского и всих обывателей тамошних», які ловили рибу у володіннях Видубецького монастиря. Крім того, в обов'язки А. Ждановича входив захист території Київського полку від грабіжницьких вторгнень як незначних загонів, так і великих полчищ татар. Подібні епізоди діяльності полковника були зафіксовані й восени 1655 р. У жовтні, коли гетьман з військом перебував під Львовом, значна татарська орда прийшла, взяла ясир та забрала худобу. У той час як навколишнє населення збиралось «в засаду» до Києва, А. Жданович вийшов із загоном під Васильків у розвідку. Київський полковник йшов слідами татарського загону (чисельністю близько тисячі воїнів), проте не наздогнав татар, які направилися до Білої Церкви.

З 1656 р. вже у ранзі генерального судді А. Жданович неодноразово направлявся «від його милості пана гетьмана для слідства в різних ділах» розбиратися, «хто чинить розорення і царської величності людям неправду і грабіж, таких розшукувати і розправу чинити і кожного винного, на кого таке злодійство припало, горлом карати і кари інші чинити».

Весною 1656 р. на настійливі домагання російської сторони спорядити слідчу комісію до Білорусії Б. Хмельницький прийняв посольство від царя (Лопухіна та інших), щоб обговорити зазначені проблеми. 1 квітня гетьман представив посланцям Росії керівника слідчої комісії А. Ждановича, якому доручалося вирушити в Могилів, Чауси й інші міста і перевірити персональні справи полковників І. Дорошенка, І. Нечая та ряду інших представників старшини. А. Жданович наділявся надзвичайними повноваженнями й мав право саджати у в'язницю чи карати смертю виявлених винуватців. Від російської сторони участь у слідчій комісії взяв сотник М. Сивцов. Комісія прибула спочатку в Ніжин, де було вчинено допит Івану Дорошенку з приводу його відступу з-під Нового Бихова. Відомості останнього і свідчення Петра Забіли, Григорія Кобилецького та інших козаків дали підстави А. Ждановичу зробити висновок, що І. Дорошенка «безвинного карати нема

що, чоловік він правий». Але все ж полковника було залишено у в'язниці під вартою до остаточного рішення гетьмана.

Гетьманський уряд, посилаючи комісію А. Ждановича в Білорусію, мав на меті шляхом проведення показових покарань і судових процесів лише випустити пару й зняти напруження у російсько-українських стосунках, але ж ніяк не бажав йти із зазначеної території. А залишення І. Нечая на полковництві свідчило про схвалення гетьманом активної політики останнього щодо «поширення козаччини» в Білорусії.

Наприкінці 1656 р. А. Жданович знову готувався до нових ратних справ. У другій половині грудня 1656 р. Б. Хмельницький вирішує надіслати козацький корпус на чолі з Ждановичем на допомогу трансільванському князю Д'єрдю II Ракоці, який готувався наступати на Польщу. До складу козацького війська передбачалося залучити Київський, Білоцерківський, Переяславський полки та добровольців. Війську, яке вирушало в похід під керівництвом наказного гетьмана А. Ждановича, на початку січня було наказано доброзичливо ставитися до тих шляхтичів, які виявляли прихильність до Війська Запорозького: «Жеби никому утяженья не було, хто при ласце нашой і Войску Запорозскому зостават будет». Зокрема, Ждановича було зобов'язано слідкувати за тим, щоб його козаки не чинили шкоди й насильств у маєтностях брацлавського підкоморія, князя С. Четвертинського.

На початку січня 1657 р. 30-тисячна армія князя Ракоці розпочала наступ на Річ Посполиту і в 20-х числах уже була у межах Галицької землі, де в районі Перемишля на початку лютого до неї приєднався 20-тисячний корпус А. Ждановича. Опинившись перед безпосередньою військовою небезпекою коаліційних (трансільванських, українських та шведських) військ, Польща значно активізувала свою дипломатичну діяльність. Уже 10 березня 1657 р. до Хмельницького прибув посол С. Беневський з метою схилити гетьмана до рішення повернутися під владу польської корони на основі підписання «вічного миру» й відкликати корпус Ждановича. Проте Хмельницький не пішов на таку угоду.

А тим часом Ракоці спрямував війська до Львова, щоб зайняти місто. Як тільки Ждановичу став відомий даний намір, він одразу ж сповістив Хмельницького про плани трансільванського князя, який на даний момент проголосив себе протектором Польщі. Вже 9 березня 1657 р. гетьман України посилає козакам Ждановича універсал з наказом прихильно ставитися до львів'ян. Іншим універсалом Хмельницький заспокоював жителів міста з приводу підходу союзницьких військ і рекомендував магістрату Львова уникати прийняття підданства Трансільванії чи Швеції.

Подальший хід військових дій загалом був успішний для трансільванських та українських військ, яким удалося захопити Брест й інші міста. Проте із середини травня становище коаліційної армії погіршилося. Карл X залишив Ракоці у Польщі та, прихопивши із собою чимало козаків, відступив, покинувши союзників напризволяще. Одночасно і без того натягнуті відносини між Ракоці й козаками в другій половині травня 1657 р. переросли у відкритий конфлікт. У той період Жданович скаржився, що Ракоці не ділиться з ним та полковниками всією інформацією, дивиться на козацьке військо «не як на союзників, а так як на молдавського і мултянського воєводу». Посол трансільванського князя Шебеші також сповіщав таке: «Антін (Жданович. — *Авт.*), козацький генерал, що тепер з нашим князем, прислав гетьманові скаргу на нашого пана, і гетьман був нею збентежений. По-перше, що угри (мадяри) зле з ними поводяться, вбили 300; де вони стрічають їх (козаків. — *Авт.*) в такій кількості, що можуть з ними упоратись, вони їх грабують і побивають. Гетьман сказав: "Коли вони так поводяться з моїм військом, я вже знаю, що маю робити. Моє військо здобуло всі перемоги і побороло всі труднощі. А тепер, коли так буде справа йти і далі, я пішлю туди 50 000 козаків і всі семигородці за один день будуть знищені"».

Подібна інформація міститься й у «Подорожі» Гільденбрандта — члена шведського посольства, яке в 1656–1657 рр. відвідало Україну. Останній, зокрема, писав, що «своїх спільних союзників козаків семигородці цілком зневажливо лаяли. Се-

мигородський генерал пан Йоган Янош Каменій дуже сварився з козацьким генералом Ждановичем за те, що наче Каменій посилав козаків до чорта». Оцінюючи дії Ракоці, Гільденбрандт підкреслив, що він вів справу весь час не по-лицарськи, особливо нехтував усяку добру пораду. Отже нікому, а тільки самому собі та своїм м'яким дорадникам він має приписати і завдячувати втрату своєї армії та всю небезпеку свого власного становища».

Подальший хід подій (укладення договору між Польщею й Австрією; спустошливий рейд польських військ по території Трансільванії; загострення суперечностей між Ракоці та Ждановичем й ін.), незважаючи на те, що коаліційним силам удалося 9 червня здобути Варшаву, поставив всю кампанію союзників під удар. Д'єрдь II Ракоці, починаючи з 11 червня 1657 р., вже шукав шляхів порозуміння з Польщею і перешкоджав козакам вести воєнні дії проти поляків. Зважаючи на конфлікт між Ракоці та Ждановичем, а також через безпосередню військову загрозу татарського вторгнення Хмельницький 15 червня наказав козацькому корпусу разом з Ракоці рухатися в район Кам'янця-Подільського. У цей же час наказний гетьман А. Жданович і полковники вирішують залишити трансільванського князя та повернутися в Україну. У 10-х числах липня корпус Ждановича відокремився від військ Ракоці й у середині місяця з'єднався з армією Ю. Хмельницького, яка поспішала їм на допомогу.

Богдан Хмельницький, дізнавшись 19 липня про відхід Ждановича (не знаючи, що Ракоці сам був ініціатором переговорів з С. Потоцьким) і намагаючись зберегти дружні стосунки з Трансільванією, сповістив послу Ф. Шебеші, що готовий покарати тих, «хто дав причину до сеї ганьби», й тут же віддав наказ стратити наказного гетьмана та полковників, винних у залишенні війська Ракоці. Чи справді Хмельницький передбачав стратити Ждановича, чи це був лише дипломатичний жест, важко сказати. Але одному з останніх наказів великого гетьмана судилося залишитись нездійсненим. Через тиждень, 27 липня 1657 р., Богдан Хмельницький помер.

А Жданович повернувся в Україну. У серпні 1657 р. джерела зафіксували його перебування в Києві. Антон Микитович Жданович не лише пережив Б. Хмельницького, а й зумів залишитися на вершині політичної влади України ще впродовж декількох років. Зокрема, за гетьманування І. Виговського, який високо цінував досвід Ждановича, останній неодноразово очолював посольства України у Польщу і Туреччину.

Після переходу гетьманської булави до Юрія Хмельницького (вересень 1659 р.) А. Жданович, як й І. Виговський, відбув до Польщі. Новий договір, який був укладений в жовтні 1659 р. між Росією та Україною, не лише «укоротив права» останньої, а й перекреслив політичну діяльність Антона Ждановича в Україні. Принаймні, поки остання залишалася б під «великою рукою» російських государів. Зокрема, у статті десятій, яка називалася «Про інших зрадників його царської величності», було записано: «Тих, що були у змові зі зрадником Івашком Виговським, — Глушко Гуленицький, Самошка Богданов, *Антошка Жданов* (курсив наш. — *Авт.*), Герман і Лобода, — то тим навіки на все життя не бути у військовій й таємній раді і ні в якому уряді. А коли хто вчинить супротивне до цієї статті: прикличе їх у раду і покладе на них якийсь уряд, то ті каратимуться смертю».

Одне з останніх свідчень про Антона Ждановича відноситься до початку 1660 р., коли польська армія під командуванням гетьмана Потоцького оточила Могилів, в якому оборонялися прихильники Ю. Хмельницького. В цих боях поляки були розбиті, а Жданович, який перебував у польському війську, потрапив у полон. Подальша його доля невідома.

Життя та політична діяльність відомого державного діяча XVII ст. Антона Ждановича були тісно пов'язані з долею України, розбурханою складними перипетіями Визвольної війни. Хвилі останньої виносили на гребінь державної влади в Україні перш за все полководців, здатних відстоювати творену ними ж державу у безперервних походах і битвах. Одним з них діставалися лаври переможців, інші складали свої голови за незалежність вітчизни. А. Жданович — полководець зазнав

всю гаму почуттів воїна від гіркого відчаю, коли, відступаючи, залишав ворогам славетний Київ, до радості переможця, бажаючого завершити кровопролитну війну, коли його корпус у складі коаліційних військ брав Краків та Варшаву.

Іншою важливою зброєю Визвольної війни була дипломатія, яка інколи, заміняючи багатотисячні війська, приносила не менш значні перемоги. То ж талант дипломата часто був визначальним у тому, яке місце в середовищі державної еліти займав той чи інший представник полкової й генеральної старшини. Дипломатичний хист Ждановича був чи не найбільшим його талантом. Хоч і тут були злети (посольства у Туреччину та Росію) й падіння (майже півторарічне ув'язнення під час посольства до Польщі).

Активна військово-політична діяльність створили А. Ждановичу значний авторитет серед козацтва, старшини, а також у самого Б. Хмельницького. В останньому випадку певну роль могли відігравати не лише особиста відданість і корисна практична діяльність, а й клопотання генерального писаря І. Виговського — однодумця київського полковника.

Розмірковувати про те, наскільки реальними були шанси у А. Ждановича стати гетьманом України, з висоти сьогодення важко. Тим більше неможливо ретроспективно спрогнозувати історію Української держави за його можливого гетьманування. Хоча саму вірогідність подібного варіанту розвитку подій усе ж, мабуть, слід визнати. Принаймні, її допускала народна дума «На смерть Хмельницького» (1657 р.), яка вустами великого Богдана промовляла:

Панове молодци! Добре ви дбайте
Соби гетмана поставляйте,
Бо я стар, болию,
Бильше гетманом не здолию!..
Коли хочете, панове, Антона
Волочая
Киевского...

МИХАЙЛО ЗЕЛЕНСЬКИЙ

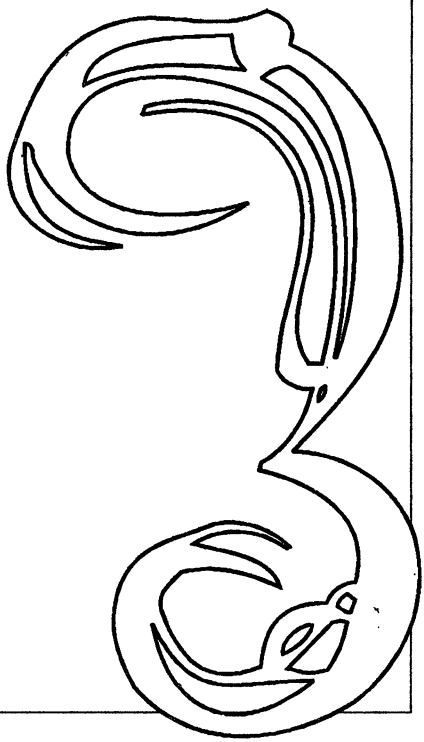

Михайло Зеленський* (початок XVII ст. — після 1672 р.) походив з давнього роду української православної шляхти у Поділлі. Його родовитими маєтностями були містечко Клебань разом із селами Холодівці, Захаріяшівці, Крищинці й Мервинці. Нині — це населені пункти Вінницької області, причому Клебань (на схід від Тульчина) та Крищинці (південніше Брацлава) є досить великими. Про сім'ю майбутнього сподвижника Богдана Хмельницького мало відомо. Знаємо, що в нього був молодший брат Андрій, котрий у часи гетьманату Петра Дорошенка обіймав певний час посаду подільського полковника. Михайло Зеленський був одружений, мав дочку, яка вийшла заміж за якогось козацького старшину. В 1671 р. він дякував великому гетьману коронному Яну Собеському (майбутньому королеві Яну II) за звільнення з львівської в'язниці свого зятя. М. Зеленський був достатньо освіченою людиною. Його каліграфічні підписи збереглися на деяких важливих документах.

Хоча М. Зеленський і належав до заможної української шляхти, однак з початком Національно-визвольної війни він приєднався до повстанців Хмельницького. Згідно Реєстру Війська Запорозького, складеного після підписання Зборівського миру (18.12.1649 р.), М. Зеленський був м'ястківським сотником Брацлавського полку, котрим командував знаменитий Данило Нечай. У лавах цього полку він пройшов, очевидно, весь шлях перемог та поразок відродженої Української держави в середині XVII ст.: Пилявці,

---

* В деяких джерелах зустрічається інше, неточне написання даного прізвища: Зеленецький. Інколи називали Зеленського Зелененком.

облоги Львова, Замостя й Збаража, Зборівська, Берестецька, Батозька і Жванецька битви...

Злет військової кар'єри М. Зеленського припадає на останні роки гетьманату Богдана Хмельницького. Після загибелі Д. Нечая у Красному, після переходу на іншу посаду Тимоша Носача брацлавським полковником та одним з головних організаторів оборони Поділля від наступу ворожих військ стає з квітня 1654 р. М. Зеленський. Анонімна віршована хроніка, писана спольщеним українським шляхтичем з Поділля на початку 80-х рр. XVII ст., називає Зеленського поряд з Гоголем, Хріном, Рибкою, Гречкою, Махаринським й іншими подільськими козацькими ватажками, пов'язує його ім'я з подільськими повстанцями-левенцями та славнозвісною обороною Буші 1654 р. Варто зацитувати один з фрагментів даної хроніки:

«Був теж гультяйський козак Хрін (або) хжан,
якщо говорити по-нашому;
І в цей впився і вліз до носа, аж не одному текли
сльози і кров.
Був і Рибка, але полковником (був) Зелененко, що був
бур'яном,
Бо з левенецьких козацьких гармат зазеленівся пишно (?).
Потім він був великим послом від Війська Запорізького
До короля Казимира, а спочатку він був у Буші
нелегким зіллям.
Зеленіючи, він хотів Чарнецькому затьмарити зеленим очі,
Бо його між отим у Буші посівом було не упосліджено
З Махаринським. Котрі, ніби вітер, високим зіллям махали
І згідно з своїм наміром неслухняним києм підганяли (?).
У тому саду Хмеля знаходився навіть Капуста,*
А що найліпше потрібна до того й Солонинка жирна.
Все це було, не рахую решти, у саду Хмеля,
А сам він був однак в Україні головним зеленим листям...»

* Очевидно, натяк на майбутнього полковника Солонину.

Далі поет, учасник каральних акцій проти українських повстанців, з захватом відзначає, що у Чарнецького знайшовся ротмістр Ярина, котрий переміг Хмеля з його «зіллям» в особі Зеленецького:

«Чарнецький потолочив (зілля) в Буші, знищив його
і вчинив майже чорним,
Яке (було вирубано) в пень. Бог змилувався і не дав
перемогти цій траві.
Зелененко однак втік, а з ним ще деякі...»

Хоча поет вороже та тенденційно описував дії повстанців, однак саме з його твору довідуємося про участь Зеленського в обороні Буші (у листопаді 1654 р., а можливо під час першої оборони міста в лютому — березні того ж року). 18 липня 1654 р. Брацлавський полк М. Зеленського був оточений у М'ястківці поляками, але з боями вирвався з облоги.

Детальніше розповідається про участь Зеленського в обороні Брацлавщини у листах самого Богдана Хмельницького. В листі до царя Олексія Михайловича від 8 серпня 1654 р. гетьман пише про напад на Брацлавщину 5-тисячного кінного загону поляків на чолі з С. Махновським. Українські козаки, очолювані Зеленським, спочатку відступили, але потім перейшли у контрнаступ і змусили карателів тікати аж до Шаргорода. Хоча сам Махновський врятував своє життя, але в полон потрапило шестеро знатних шляхтичів. Полонені були відіслані Хмельницькому під Фастів, а гетьман відправив їх до царя для отримання ним інформації з перших рук.

16 грудня 1654 р. Хмельницький писав до воєводи Ф. Бутурліна та полковника Р. Корсака про відправку проти ворога українського війська на чолі з новим військовим осавулом (мається на увазі наказний гетьман Василь Томиленко), до котрого мали приєднатися прикордонні українські полки, в т. ч. й Брацлавський. На Брацлавщині козаки мали заступити шлях об'єднаному польсько-ногайському війську. Знаючи про чисельну перевагу ворога, Хмельницький закликав російських

воєначальників надати негайну військову допомогу козакам. Тривога гетьмана була небезпідставною. Наступного дня він сповіщав про тяжкі бої під Брацлавом, що мали місце 14 грудня, під час яких загинув В. Томиленко. «Кройніка» Феодосія Софоновича так розповідає про битву 14 грудня, додаючи стисло і про те, що сталося потім: «На том потканю Томиленка ляхи забили, войско козацкое розбили. А полковник Зеленський браславский, Богун вінницкий, Гогол подністровский и иншие поуходили до Умани».

Після загибелі Томиленка майже безперервні бої тривали ще три тижні, причому обидві сторони несли тяжкі втрати. Зеленський, Богун, Махаринський, Дубина командували обороною Брацлава з 8 по 18 грудня. У своєму листі до В. Шереметєва від 21 грудня 1654 р. Хмельницький навів дані й про бій під Маньківкою, де Зеленський і Богун разом стримували тиск поляків. Не слід забувати, що саме на даному напрямку були зосереджені головні сили коронного війська та орди. Згідно із стратегічним планом Варшави її війська мали взяти Брацлав й оволодіти Побужжям, щоб потім, коли стануть ріки, розгорнути потужний наступ вглиб Гетьманщини, а можливо, і на російські кордони. Українські війська, що діяли тут на чолі із Зеленським та Богуном, мусили відбиватися самі, марно чекаючи царську допомогу. Поляки все ж змогли взяти Брацлав і ще деякі міста (Тиманівку тощо), але через запеклий опір українських повстанців широкий наступ польських військ не міг розвинутися. Вправні дії М. Зеленського, який у цих тяжких умовах загальмував ворожий наступ, були гідно оцінені Хмельницьким. Саме тоді М. Зеленський стає наказним гетьманом, очоливши українські війська на Брацлавщині й Поділлі в цілому.

1655 р. розпочався новим наступом польської армії. Після Різдва Христова коронне військо на чолі з гетьманами С. Потоцьким та С. Лянцкоронським, а також орда дійшли до Умані й обложили там українських повстанців, якими

командували Зеленський і Богун. Від Брацлава до Умані відступили Брацлавський, Уманський, Корсунський та Кальницький (Вінницький) полки і подільські левенці й опришки. Поки Умань боронилася, зі сходу підійшла українська армія на чолі з самим Б. Хмельницьким, до котрої долучився корпус російських військ В. Б. Шереметєва. 29–31 січня 1655 р. під Охматовом у лютий холод розгорнулася генеральна битва, яку прозвали Дрожипільською. Хоч і досі тривають дискусії щодо результатів даної битви, але факт залишається фактом: вороже військо мусило відступати до Брацлава. На жаль, обложені в Умані не ризикнули вдарити у тил відступаючому ворогу, за що потім дістали нагінку від гетьмана. Зеленський поспішив реабілітуватися. Як писав Хмельницький до царя 4 березня 1655 р., він успішно стримував тиск ворожих військ, і біля Маківця «барзо много татар яко і ляхов, набито; і нічого неприятелі не учинивши, назад отступили зо стидом і неславою». Але під польською владою залишалася Брацлавщина, значну частину якої було віддано ординцям для взяття ясиру. Тоді орда забрала в полон десяту частину жителів цього краю. Поступово настав позитивний перелом у кампанії 1655 р. Вже 31 березня Хмельницький писав про втечу орди з Брацлавщини. З протоколу допиту полоненого «старовинного» запорозького козака Костя (3.05.1655 р.) довідуємося про оволодіння Зеленським своїм полковим центром (Брацлав) та відправку погоні за відступаючим польським військом. Наздогнати ворога не вдалося, й Зеленський, пробувши в Брацлаві 4 дні, виступив із своєю кіннотою на Рашків. Його піхота на чолі з полковником Іваном Писаром залишилася в Шаргороді. Дещо пізніше він розгромив ногайські орди, які вчинили напад на Брацлавщину. У переддень початку походу українських військ під проводом Б. Хмельницького на захід Зеленський прибув до Києва (22 червня 1655 р.), де обговорив план

кампанії з гетьманом та російським воєначальником В. Бутурліним. Брацлавський полковник передав також гетьману татарських «язиків».

11–12 липня 1655 р. Хмельницький розгорнув потужний наступ на Брацлав і визволив його, потім обложив Кам'янець-Подільський. У цьому наступі брав активну участь також М. Зеленський. Хоча останнє місто взяти не вдалося, успіх було розвинуто, й уже 26 вересня українські повстанці обложили Львів. Пізніше польські війська були розгромлені під Городком, козаки визволили Белз, Раву Руську, Ярослав та інші міста.

Військова кампанія 1656 — першої половини 1657 рр. теж була вдалою. Досить сказати, що українські козаки беруть тоді разом з шведами Варшаву, а разом з трансільванцями — Краків. Не виключено, що в цьому поході проти Польщі брав участь і Зеленський. Після сепаратного російсько-польського перемир'я, підписаного у Вільнюсі 1656 р., ситуація, однак, поступово змінюється на гірше. В одному із своїх останніх листів (від 26 липня 1657 р.) Хмельницький з тривогою писав про напад на Брацлавщину орди на чолі із самим ханом Мухамед-Гіреєм IV. На допомогу брацлавському полковнику М. Зеленському гетьман послав загони на чолі із своїм сином Юрієм. У розпал військових приготувань Богдан Хмельницький помер, що значно погіршило ситуацію в Українській державі.

На Корсунській раді (22.11.1657 р.), яка підтримала обрання гетьманом Івана Виговського, виникло питання й про подальший курс України. Зеленський та Богун різко виступили тоді проти союзу з Москвою, який втрачав характер рівноправного, що несло для України тяжкі наслідки. Однак ці полковники залишилися у меншості, їх не підтримав новий гетьман і старшина (П. Тетеря, Г. Гуляницький та ін.). Однак агресивність Москви невдовзі стала явною, й це мало своїм наслідком і вибух громадянської війни в Україні, й російсько-українську війну 1658–1659 рр. У боротьбі проти опозиції

Виговський знайшов підтримку Зеленського. Не випадково саме брацлавський полковник був посланий до обложеного в Полтаві Пушкаря, щоб умовити останнього скласти зброю. У відповідь Пушкар арештував Зеленського та напав на гетьманське військо, але зазнав нищівної поразки. Зеленський був визволений з в'язниці після падіння Полтави. В ході війни Виговський підписав відомий Гадяцький договір з Річчю Посполитою. Під ним стоїть і підпис М. Зеленського. Останній, ймовірно, брав участь й у Конотопській битві.

Новий гетьман Юрій Хмельницький підписав 17 жовтня 1659 р. Переяславський договір з російськими дипломатами: Українська держава ставала після цього автономною одиницею в складі Російської імперії. Зеленський разом з сімома полковниками відмовився визнавати цей договір. Проте восени 1660 р. він бере участь у спільному поході російсько-українських військ проти Речі Посполитої. Похід провалився з ряду об'єктивних причин, і Юрій Хмельницький підписав Слободищенську угоду, згідно з якою Україна ставала автономною одиницею в складі Речі Посполитої. Дану угоду мусив підписати й Зеленський.

Певний час після цього він обіймав посаду подністровського полковника, але пізніше знову повертається на старе місце. Як брацлавський полковник він служить і у часи гетьманату Павла Тетері й Петра Дорошенка. В архіві нам вдалося виявити два судових позови Зеленського проти польського піхотного поручика Орла та подільського стольника Франціска Невощинського. Останній 4 жовтня 1663 р. із своєю сотнею пограбував Клебань й інші маєтності Зеленського, а 4 січня 1664 р. так само вчинив із своїми вояками Орел.

У 1666 р. уряд Правобережної Гетьманщини направив до польського сейму вимоги щодо збереження широкої політичної автономії України. Під цією інструкцією є і підпис Зеленського. Підтримка брацлавським полковником

Дорошенка в його боротьбі проти спроб реставрації старого режиму панування на Україні коштувала йому втрат маєтностей. У лютому 1667 р. Зеленський, котрий раніше бував послом до короля Яна Казимира, тепер направляється Дорошенком до Криму. Деякі дії Зеленського в Криму, чутки про його намір взяти до рук гетьманську булаву стривожили Дорошенка. Після повернення з Бахчисараю до Чигирина Зеленський був арештований, визволений, а потім знову заарештований. Визволився він з-під арешту й вдруге та разом з братом, полковником подільським Андрієм виступив на боці Дорошенка. Однак, коли той усе більше схиляється до союзу з Османською імперією, коли на горизонті з'являється пропольськи настроєний гетьман Михайло Ханенко, Зеленський 1671 р. під тиском наступаючих військ Речі Посполитої переходить на бік колишнього уманського полковника. Саме Зеленський тоді піддає Яну Собеському м. Стіну. До речі, останній, котрий із своїм військом зайняв у 1671 р. все Побужжя, високо оцінював Зеленського — «значну в Україні людину». 8 жовтня 1671 р. у Брацлаві відбувається зустріч Яна Собеського з Ханенком і рядом козацьких старшин, які не сприйняли союзу Дорошенка з Туреччиною (Зеленський, Сірко, Лисиця та ін.).

Влітку 1672 р. султан Мухамед IV послав на допомогу Дорошенку потужне турецьке військо. Воно оволоділо всім Поділлям, а 18 серпня 1672 р. й Кам'янцем-Подільським. У цих умовах значна частина козацької старшини покидає польський табір і повертається до Дорошенка. Серед них був також Михайло Зеленський. У 1673 р. він схиляється до Росії й приводить до присяги цареві Шаргород, громить татар. Далі сліди Михайла Зеленського губляться. Його брат Андрій, що був подільським полковником, у липні 1674 р. під час чергового наступу турецьких військ в

Україну, насамперед на Побужжя, перейшов на бік лівобережного гетьмана Івана Самойловича.

Зигзаги політичної кар'єри Михайла Зеленського не були чимось винятковим, особливо якщо врахувати трагічну долю України доби Руїни. Є ще достатньо маловідомих джерел, котрі дозволяють повніше простежити його життєвий шлях у 60–70-х рр. XVII ст., визначити досягнення та помилки козацького полковника в той час. На жаль, важко відшукати щось нове в біографії полковника, котре стосується його ролі як одного з головних організаторів Національно-визвольної війни середини XVII ст. А насамперед у такій якості він увійшов до історії України.

ВАСИЛЬ
ЗОЛОТАРЕНКО
ВАСИЛЬ
ЗОЛОТАРЕНКО

Золотаренко Василь (Євстафій) Никифорович (р. н. невід. — п. 28.09.1663 р.), серед сучасників відомий під ім'ям Васюта, був одним із сподвижників Богдана Хмельницького. Військова служба В. Золотаренка проходила в козацьких полках. У роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. він перебував у лавах війська Б. Хмельницького, де проявив себе хоробрим і кмітливим воїном. Відомо, що в середині 1651 р. В. Золотаренко очолював загін козаків, посланих гетьманом для блокування литовців у Києві.

Військовий хист та здібності воєначальника В. Золотаренко проявив у 1654–1655 рр., коли на прохання російського царя Олексія Михайловича Б. Хмельницький вислав до Білорусі й Литви 18-тисячне козацьке військо. Командування ним покладалося на ніжинського полковника, наказного гетьмана Івана Золотаренка. Найближчими соратниками останнього були його рідний брат Василь Золотаренко і двоюрідний брат наказний стародубський полковник Тимофій Оникієнко.

Головний корпус козацького війська зайняв Бихівський, Кричевський та частину Могилівського повітів, у т. ч. Гомель, Чичерськ, Новий Бихів, Старий Бихів, а потім переправився через р. Березину й здобув фортецю Свислоч, Менськ та Вільно. Окремий загін козаків на чолі з В. Золотаренком прибув на допомогу російському царю під Смоленськ.

«Там, під Смоленськом, — писав Г. Грабянка, — козаки не раз відвагу виявляли, у час приступів по драбинах аж на мури вибиралися і на мурах під німецькими та польськими мечами лягали, не один і в місто вривався і вже там головами накладали». Незабаром м. Смоленськ було взято Успішним виконанням поставленого завдання В. Золотаренко привернув увагу московського царя й одержав від нього відповідну нагороду.

Варто зазначити, що у роки Визвольної війни Б. Хмельницький провадив помірковану політику щодо зростання старшинських маєтностей, які могли б спричинити народні невдоволення та навіть виступи. Тому гетьман обмежував свої надання старшині як кількісно, так і за їх вартістю (млини, двори), а також з врахуванням соціального статусу суб'єкта (здебільшого сотникам, осавулам тощо). Генеральна старшина й полковники, не задовольняючись таким станом речей, торували собі шлях для особистого збагачення через порозуміння з царським урядом Росії та зверталися до нього з проханням про надання маєтностей. Як правило, такі прохання задовольнялися відповідними царськими грамотами на маєтності. Таким шляхом розширив свої володіння й Василь Золотаренко, який у травні 1655 р. одержав царську грамоту на містечко Нові Млини «з селами, млинами і всіма угіддями на річці Сеймі», а в липні того ж року — на містечко Мену.

Ще за життя свого старшого брата, ніжинського полковника, наказного гетьмана Івана Золотаренка Василь був призначений наказним ніжинським полковником (жовтень, 1665 р.). Однак на початку 1656 р. мусив поступитися більш відомому та освіченому Григорію Гуляницькому, який посів посаду ніжинського полковника за велінням Б. Хмельницького.

Василь Золотаренко не зійшов з ниви тогочасного політичного життя й залишався наближеною особою Б. Хмельницького (третьою дружиною гетьмана була рідна сестра Івана і Василя Золотаренків — Ганна). У 1655–1657 рр. зав'язалися тісніші зв'язки між гетьманом Б. Хмельницьким та шведським королем Карлом X Густавом. На той час Швеція вже була однією з наймогутніших європейських країн, панувала на Балтійському морі, підпорядковувала своєму впливові Німеччину, загрожувала Польщі й Росії. Зважаючи на таку палітру міжнародних відносин і враховуючи розпочату війну між Швецією та Польщею, Б. Хмельницький прагнув заручитися прихильністю шведського королівського уряду й скористатися його допомогою у визвольній боротьбі українського народу за незалежність.

Василь Золотаренко також контактував зі шведським королем і навіть одержав запрошення перейти на службу до

Швеції. Одержану з цього приводу королівську грамоту він представив московським боярам, які під час переговорів зі шведськими послами заявили, що «Золотаренко писал к королю, поддаваясь ему, нарочно изведывая, какова королевская дружба к царскому величеству». З такою інтерпретацією зносин його з королем Швеції можна не погодитись, однак сам факт такого листування не викликає сумніву.

Після смерті Б. Хмельницького В. Золотаренко дотримувався політичної орієнтації тієї частини козацької старшини, яка підтримувала І. Виговського. В серпні 1658 р. він разом з І. Виговським перейшов на бік Польщі, а згодом (у червні 1659 р.) був прийнятий «в клейнод шляхетства польського» (тобто у дворянство) під прізвищем Злотаревського. Однак уже восени того ж року В. Золотаренко (після обрання гетьманом Юрія Хмельницького) разом з кількома полковниками (переяславським, чернігівським, київським та лубенським) прибув у Лівобережну Україну, згодившись повернутися в московське підданство. На його апеляцію російський цар видав грамоту про відновлення Золотаренка на посаді ніжинського полковника (восени 1659 р.).

Прибувши до Москви (березень, 1660 р.), він запевнив Олексія Михайловича у своїй вірності, за що одержав царське жалування: «кубок серебрян золочан, с кровлею, отлас гладкой, камка куфтер, сукно лундыш, 3 сорока соболей добрых», а також грамоту на м. Гомель «с волостью и с уездом и с землями и со всякими угодьи к нему нлежачими» на вічне володіння йому, його дітям і нащадкам. Василь Золотаренко знову почав користуватися довір'ям російського царя й на початку 1660 р. був призначений послом від Війська Запорозького на переговори між російськими та польськими урядовцями.

Переговори мали відбутися в Борисові, куди і прибули В. Золотаренко й Ф. Коробка з 53 козаками. У ході переговорів В. Золотаренко мав відстоювати державні кордони Війська Запорозького («рубеж между Польшей и Россией»), зафіксовані офіційними документами. Для підтвердження такої позиції він одержав списки статей, в яких чітко окреслювалися державні

рубежі України. У них зазначалося, що ще в 1656 р. Б. Хмельницький у листі до царя наголошував, щоб «рубеж княжества Російського по Вислу реку был аж до венгерской границы. А изначала у великих князей російских с короли полски граница была по самую Вислу и по границу венгерскую». Згідно ж зі Зборівським договором 1649 р. Б. Хмельницького з польським королем проходив кордон «от Днепра мимо Бара на Винницу, от Винницы поверх Паволочи, от Паволочи к Полостю, к Словечню, от Словечни к Днепру, от Днепра до городов царского величества на Чернигов, на Нежин». А договором 1657 р., підготовленим за життя Б. Хмельницького та укладеним І. Виговським зі шведським королем, державні кордони України мали сягати Вісли, через Білорусь до Березини і пруського кордону.

На посольство покладалося завдання відстоювати зафіксовані кордони, щоб «быти той Малой Росіи и Волыни и Подолью... к Московскому государству по реку Буг во веки. А у корунь Полской тех Малой Росіи и Волыни и Подолья городов и уездов жилых и пустых, где бывали городы, за рекою Бугом не занимать и не заседать». В разі незгоди з боку польських комісарів, які «станут о Каменце Подолском и о Бресті Литовском стояти упорно», В. Золотаренко зобов'язувався «говорити о рубежах, как им полковнику и товарыщи по указу великого государя наказано словесно».

Участь українського посольства у цих переговорах чітко регламетувалася щодо церемоніалу й повноважень. «Отвести им в Борисове дворы добрые, — одержав наказ російський князь Микита Одоєвський. — Для береженья быти у них стрельцам, чтоб им от ратных людей государевых никакой тесноты и бесчестья не была; на съездах сидеть им в государевом шатре особо на скамье или на стульях от посольского стола недалеко, где пристойно, а к шатру и от шатра велеть им ездить за дьяками, а о рубежах с польскими комиссарами говорить им по информации, какая им дана от гетмана Юрия Хмельницкаго и от всего Войска Запорожскаго». І хоча переговори не відбулися (не прибуло посольство від Польщі),

місія українського посла свідчила про непересічну роль В. Золотаренка як провідного політичного діяча того часу.

Як дбайливого господаря полку В. Золотаренка турбували проблеми його соціально-економічного становища. Зокрема, він піклувався про відновлення та розбудову міст на території полку, становлення й зміцнення полкової еліти тощо. Під час перебування у Москві В. Золотаренко подбав про надання царської грамоти (від 28 вересня 1660 р.) місту Ніжину на різні привілеї Магдебурзького права. Згодом посланці від Ніжинського полку до Москви клопоталися про надання царських листів «на слободу городов нашим в полку Нежинском через войска спостошенным, а именно на те: на Глухов, Кролевец, Конотоп, Батурин, Быхмыч, Борзну, Иван Городище, Почеп, Стародуб, на волость Новгородцкую от Севска за Десною будучую, на Врокун, Мглын, Шапова, Лузку». При цьому зазначалося, що гетьманом Ю. Хмельницьким тим містам уже надані пільги «до указу царского величества».

Крім того, ряд ніжинських міських урядовців, козаків, міщан, духовних осіб при підтримці В. Золотаренка одержали царські охоронні й жалувані грамоти на звільнення їхніх дворів від постоїв і надання їм маєтностей (млинів, ставків, угідь, хуторів, слобід, сіл).

В 60-х рр. XVII ст. В. Золотаренко включився у вирій політичної боротьби, що розгорнулася в Україні навколо посади гетьмана. В той час суспільно-політична ситуація в Україні становила небезпеку для її територіальної цілісності. Зростала тенденція орієнтації лівобережної старшини на Москву, а правобережної — на Варшаву. За таких умов підписання (7 жовтня 1660 р.) гетьманом Ю. Хмельницьким з Польщею Чуднівської угоди, яка у головних рисах повторювала Гадяцький договір 1658 р., але в якій ішлося вже не про самостійне Велике Князівство Руське, а лише про автономію України на чолі з гетьманом у складі Речі Посполитої, заклало реальні підвалини розколу козацької України на два гетьманства — Лівобережне та Правобережне.

Переяславський полковник Яким Сомко (дядько Ю. Хмельницького по матері) проголосив себе наказним гетьманом Лівобережної України й склав присягу на вірність московському цареві. В той час ніжинський полковник В. Золотаренко і чернігівський Оникій Силич підтримували Я. Сомка.

Я. Сомко, прагнучи зберегти у своїх руках повноважне гетьманство, зібрав козацьку раду навесні 1661 р. в Биковому полі, неподалік Ніжина. На раді були присутні В. Золотаренко, полковники прилуцький, миргородський, лубенський, шість сотників з Полтавського полку з козаками, князь Г. Ромодановський з ратними людьми та стольник Семен Змєєв. Однак вибори не відбулися, оскільки ніжинці всупереч волі всіх присутніх на раді, схильних обрати гетьманом Я. Сомка, хотіли вибрати на цю посаду свого полковника В. Золотаренка. Зійшлися на тому, щоб перенести вибори на інший час, враховуючи при цьому волю московського царя, «кого он, великий государь, пожалует в гетманы». Однак Я. Сомко хоча й не був обраний на гетьманство, «все ж завдяки своїй вірності та завдяки своїм заслугам славився цим іменем».

Сам Василь Золотаренко вважав себе одним з гідних претендентів на посаду гетьмана Лівобережної України. Заручившись підтримкою єпископа Мефодія, він безпідставно зводив наклепи на Я. Сомка перед царем, буцімто той «невірно і несумлінно служить його величності». Крім того, В. Золотаренко сподівався на підтримку з боку запорожців, які, приймаючи від нього подарунки, не скупилися на обіцянки підтримати його кандидатуру.

Суперництво Якима Сомка та Василя Золотаренка за гетьманську булаву не входило у стратегічні плани Москви щодо Лівобережної України. Царські урядовці тішилися надією, що в московське підданство, зрештою, перейде й Юрій Хмельницький, за яким лишилося б гетьманство. Тому на офіційне прохання депутації (26 квітня 1661 р.) від наказного гетьмана Якима Сомка, полковників (ніжинського, чернігівського, прилуцького, миргородського, лубенського), осавулів, сотників, отаманів і всього посольства до царя про його згоду «против обычаю давнаго нашего, того гетамана обрать, кого все войско любит, и к нам

на избраніе гетмана прислать от боку своего того, кого в. ц. в. изволит», надійшла відповідь (29 травня 1661 р.) царя: «А о избраніи гетманском и при ком вам гетмана обирать наш великого государя указ будет к вам впредь».

Не поспішаючи давати згоду на обрання гетьмана Лівобережної України, царський уряд відрядив на Україну свого посланця, дворянина Федора Протасьєва. В Ніжині той мав зустріч з В. Золотаренком, вручив йому царську грамоту та подарунки — соболі в (сорок штук у 80 руб., сорок — в 70 руб.). В. Золотаренко одразу ж подарував тих соболів сотникам й іншим начальним людям, сказавши при цьому: «Служите великому государю во всем правдою также, как я, и ни на какие бы ляцкія прелести не уклонятца и с изменниками ни с кем не ссылатца». В Переяславі Ф. Протасьєв одержав запевнення, що Я. Сомко також «радеет, де, во всем великому государю».

Разом з тим місцева правляча еліта вмовляла Ф. Протасьєва не надавати гетьманства жодному з цих двох суперників. Зокрема, ніжинський та ічнянський протопіп Симеон Адамович у розмові з царським посланцем наголошував, що йому відомо про домагання гетьманської булави як Сомком, так і Золотаренком. Однак він пропонував, щоб цар не підтримував жодного з них тому, що «естли, де, будет наказной гетман Еким Самко на Хмелницкого место гетманом, и полковник, де, Василей Золотаренко не будет ему послушен и будет де над ним какой умысл чинить, а если, де, полковник будет гетманом, и Самко, де, однолично станет какой умысл над ним чинить и с племяничком своим над Васютою заодно и на обе стороны будет великому государю неспора: а чтоб, де, великій государь велел гетманство сказывать ни Самку, ни Золотаренку, покамьсто утишится вся Украйна, авося де обратитца под его великого государя руку и Юрась Хмелницкой и с задньпрянскими черкасы».

З свого боку, наказний гетьман Я. Сомко, прагнучи зберегти в своїх руках повноважне гетьманство, зібрав раду у м. Козельці Київського полку, на яку запросив ніжинського, чернігівського, прилуцького й інших полковників з товарист-

вом. Рада відбулася 14 квітня 1662 р. «Самко обманул меня и полковников, — зазначав ніжинський протопіп Максим Филимонович (згодом єпископ оршанський, могилівський та мстиславський під іменем Мефодій), — писал, чтоб съехались в город Козелец с небольшими людьми для великих государевых дел, для скорых войсковых потреб и для разговору, посоветоваться, как бы с неприятелем управиться. Когда мы к нему съехались, то он начал говорить, чтоб полковники выбрали себе совершенного гетмана».

Того ж дня Я. Сомко ввів у Козелець кілька тисяч козацької піхоти, поставив всюди караули і заборонив будь-кого випускати з міста. На відмову полковників брати участь у виборах він погрожував смертною карою, й вони змушені були обирати гетьмана. «Тут він належно домагався гетьманського гонору і вже мав кількох осіб та певну частину товариства, що погоджувалися з тим його бажанням» — зазначав літописець С. Величко. Проте ніжинський протопіп, присутній на раді, «не дозволив з іншими особами та військовим товариством лишитися Сомкові цілковитим гетьманом». В листі до царя він прохав прискорити прибуття боярина для гетьманських виборів, щоб ці вибори відбулися у полі, а не в місті, й щоб на них були присутні запорожці зі своїм кошовим отаманом І. Брюховецьким. Однак з того часу Я. Сомко вважав себе повноважним гетьманом Лівобережної України і відповідно підписувався у листах та інших документах.

В. Золотаренко, не втрачаючи надії одержати гетьманську булаву, перейшов у відкриту опозицію щодо Я. Сомка. «Васюта, — писали прибічники Сомка, — обещал идти к нам в войско, но когда епископ Мефодий в Нежин приехал, то Васюта обещание свое и присягу отменил, на службу в. ц. в. идти не хочет, нам всем сомненье, а неприятелям потеху сделал; нашу верную службу уничижает, самовольно не повинуется власти войсковой, упрямством дома живет, только казну сбирает и стережет, а границ не обороняет». В. Золотаренко також запевняв Москву про свою вірну службу царю й зводив наклепи на Я. Сомка. Як зазначається у літопису

Самовидця, він, «яко простак, а маючися добре, не жалуючи, каждого даровал, а Сомка, гетмана, яко могучи удавал и на Москву описовал, за которым его уданням оба зостали у великом подозріню и нелаще на Москві». Зважаючи на напружену обстановку в Лівобережній Україні, царський уряд не підтверджував обрання повноважним гетьманом Я. Сомка.

У той час колишній слуга покійного гетьмана Богдана Хмельницького, кошовий отаман запорозького козацтва, вправний промовець Іван Брюховецький також активно включився в боротьбу за гетьманську булаву на Лівобережжі. Опираючись на Запоріжжя, «де своїм звичаєм зібравши раду, козаки самовільно проголосили гетьманом Брюховецького», зумівши ввійти у довіру до князя Г. Ромодановського, який очолював дислоковані в Лівобережній Україні російські війська, і скориставшись підтримкою з боку єпископа Мефодія, він розпочав кампанію різкої критики своїх конкурентів у боротьбі за булаву. Зокрема, І. Брюховецький писав до єпископа Мефодія, що «Васюта только о богатстве хлопочет, которое в земле погниет, а ничего доброго родине этим не насоветует или к ляхам сведет, чтоб заплатить за шляхетство», а Я. Сомко «пуще цыгана всех людей морочит, а он и есть главный изменник, на обличеніе лист посылаю к вашей святыне».

Іван Брюховецький виступав прибічником московської орієнтації й навіть висловлювався за ліквідацію гетьманату та створення Українського князівства на чолі з царевичем Федором Михайловичем. «Нам не о гетманстве надобно стараться, только о князя малоросійського от е. и. в., — писав він до єпископа Мефодія, — на которое княжество желаю Федора Михайловича имети, чтоб порядок лутшый был и обереженье всякое».

Кожен з претендентів неодноразово звертався до російського царя з проханням дати згоду на скликання козацької ради для обрання повноважного гетьмана, а також не шкодував аргументів і епітетів для наклепів на своїх суперників. Зокрема, Я. Сомко прохав царя, щоб той оборонив його від Золотаренка й Брюховецького. Згодом він скаржився, що в Лівобережній Україні є три гетьмани, крім нього, ще Золо-

таренко та Брюховецький, прохав царя звільнити його від гетьманства і дати охоронну грамоту, «чтоб на него и на имение его наступать не смели и никаких обид не делали». Він скаржився на князя Г. Ромодановського, який прислухався до думки Мефодія та Золотаренка. «Мефодий и Васюта, — зазначав Я. Сомко. — отговариваются от рады отсутствием запорожцев; но у нас всегда, по стародавным правам, гетманов выбирали в городах без запорожцев, потому что Войско Запорожское одно, выходящие из Запорожья должны по своим полкам расходиться». І. Брюховецький звинувачував Я. Сомка у зносинах з правобережними гетьманами, інтерпретуючи це як зраду російському царю. Єпископ Мефодій, підтримуючи І. Брюховецького, переконував царя, що Ю. Хмельницький є племінник Я. Сомка, а сестра останнього — дружина П. Тетері, котрому Ю. Хмельницький здав гетьманство на Правобережжі, й як тільки Я. Сомко одержить «совершенное гетьманство», то відразу ж зрадить царю.

За таких умов у березні 1663 р. царський уряд дав згоду на скликання в червні чорної ради для обрання повноважного гетьмана Лівобережної України і відправив для її проведення свого представника — князя Д. С. Велико-Гагіна. На той час І. Брюховецький з кількома сотнями прибув із Запорожжя до Гадяча. Порозумівшися з князем Г. Г. Ромодановським, який доручив йому володіти Україною до Ромен, І. Брюховецький неодноразово звертався до царя, невтомно нагадуючи про доцільність зібрання чорної ради для обрання гетьмана. Він був упевнений, що при підтримці запорожців саме його оберуть гетьманом Лівобережної України.

Тим часом єпископ Мефодій, знаючи, що у Москві надають перевагу І. Брюховецькому на противагу іншим претендентам, переїхав до запорозького кошового в Гадяч. В. Золотаренко, розуміючи безперспективність подальшої боротьби за гетьманську булаву, примирився з Я. Сомком та погодився на обрання його повноважним гетьманом.

Нарешті, 17 червня 1663 р. під Ніжином зібралася чорна рада. Представники ворогуючих сторін розташувалися окре-

мими таборами. Я. Сомко, до якого примкнув В. Золотаренко з козаками, стояли поблизу Київської брами, а І. Брюховецький — з протилежного боку. Не встиг Велико-Гагін дочитати до кінця царський указ про обрання гетьмана, як піднявся галас, почалися вигуки, з одного боку: «Брюховецького!», а з другого: «Сомка!» Запорожці І. Брюховецького кинулися на прихильників І. Сомка, розпочалася бійка, під час якої поламали бунчук останнього, посадили на стілець І. Брюховецького й проголосили його гетьманом. Я. Сомко ледве встиг вибратися з натовпу і сховатися під наметом царського воєводи. Велико-Гагін, за наполяганням Я. Сомка, не дав своєї згоди на підтвердження нового гетьмана від імені царя та призначив раду на наступний день.

18 червня знову зібралася чорна рада, на якій більшість козацтва виступила проти старшини й обрала гетьманом Івана Брюховецького. Я. Сомко і В. Золотаренко, гнані своїми людьми, знайшли притулок у московському таборі, де знаходилися дві доби. 20 червня їх відправили в Ніжин під арешт. Рада завершилася погромом козацької старшини, яка підтримувала Я. Сомка. Кілька днів у Ніжині та його околицях бідні люди грабували й убивали представників старшини.

Новообраний гетьман Іван Брюховецький і єпископ Мефодій продовжували твердити про зраду Я. Сомка та В. Золотаренка й їх прибічників. За наполяганням І. Брюховецького і вироком військового суду їх було страчено в м. Борзні Ніжинського полку (порубано мечем посеред ринку).

Отже, сподвижник Богдана Хмельницького Василь Золотаренко загинув у вирії боротьби за гетьманство, спричиненої внутрішніми усобицями, дезорієнтацією та деморалізацією тогочасного суспільства, в якому особисті інтереси превалювали над патріотичними ідеалами. Згубність розбрату у тогочасному суспільстві позначилася на періоді історії України, який від сучасників дістав назву «Руїна».

МАКСИМ КРИВОНІС

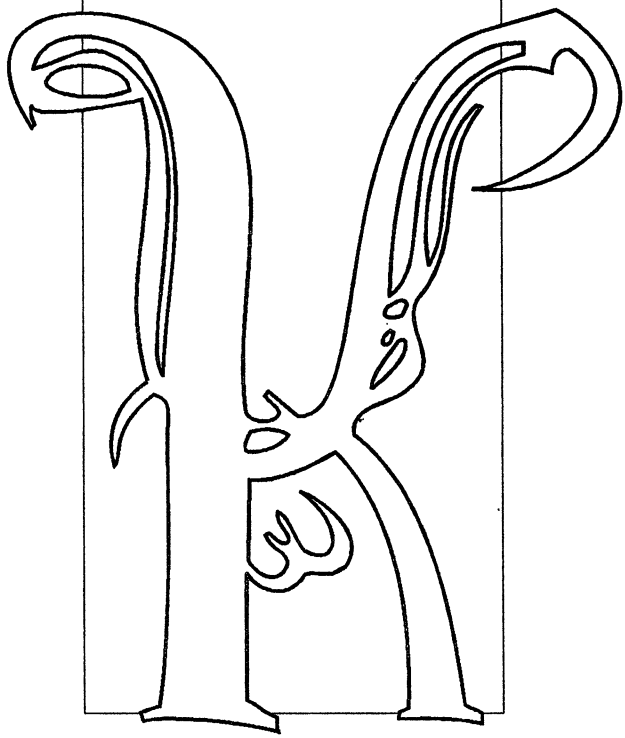

Герой Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Максим Кривоніс народився близько 1600 р. Про це опосередковано свідчить той факт, що під час війни його син (Кривоносенко) був уже в зрілому віці. У першій половині 1649 р. син М. Кривоноса певний час перебував на важливій посаді остропільского полковника і в такому ранзі листувався з Богданом Хмельницьким. Дещо пізніше він був паволоцьким сотником, а на початку 1650 р. його названо серед полковників, які охороняли Поділля від можливого нападу військ Речі Посполитої.

Точні дані про місце народження та походження Кривоноса відсутні. Аналіз відомих на сьогодні джерел дає підставу рішуче заперечити тезу відомого українського історика В. Липинського, котрий обстоював нібито шотландське походження Кривоноса й саме у цьому вбачав корені його нібито деструктивної політики. Звістка про шотландське походження Кривоноса була запозичена ним з малодостовірної німецької брошури 1649 р., написаної невідомим німецьким офіцером, який був на службі у Речі Посполитої. Цей автор висвітлював історію початкового етапу Національно-визвольної війни поверхово, з грубими помилками, нерідко користувався неперевіреними чутками, що походили з табору карателів. Вищезгадане повідомлення про походження Кривоноса могло бути відголоском чуток про службу Кривоноса в Західній Європі у роки Тридцятилітньої війни. Можливо, тому джерела не згадують про його діяльність до 1647 р., навіть під час національно-визвольних повстань в Україні 20–30-х рр. XVII ст.

Проте вже у 1648 р. Кривоніс виступає як один з керівників Національно-визвольної війни, як авторитетний та досвідчений полководець.

Соціальне походження Кривоноса точно визначити не вдається. Джерела дуже побіжно торкаються цього питання, а оскільки вони створювалися переважно у середовищі ворогів повстання в Україні, то до їхніх свідчень треба підходити з особливою обережністю. Так, у цих джерелах звичайно називали людиною «низького» походження кожного повстанця, навіть і тоді, коли той, безсумнівно, належав до шляхтичів, як, наприклад, брати Виговські або брати Нечаї. Щоправда, й сам Б. Хмельницький у листі до Киселя від 23 серпня 1648 р. називає Кривоноса «простаком», але цей лист був викликаний деякими обставинами складної дипломатичної боротьби гетьмана, коли він про людське око мусив відмежовуватися від дій свого полковника. Таким чином, тези про селянське, міщанське або козацьке* походження Кривоноса недостатньо обгрунтовані. Водночас варто звернути увагу на те, що в XVI ст. на Підляшші («Дорогичинська земля») мешкав рід укра-

---

* Взагалі, прізвище Кривоніс було досить популярним серед українських повстанців і не раз згадується в Реєстрі Війська Запорозького, складеному у 1649 р. Хтозна, чи не було серед них родичів Максима Кривоноса. Про одного з таких Кривоносів нам вдалося знайти цікаве повідомлення в статейному списку московського посла до Польщі Василя Старого. Розповідаючи про новини, які поступили до Дорогобужа 19 лютого 1651 р., він згадує про дії українських повстанців під Рославлем та Кричевом, а потім додає: «А иные козаки, собрався ч/е/п/о/в/е/к с пятьсот и учинили у себя старшим казака Кривоноса, почали вновь ходит около Мстиславля и Кричева по селам и по деревням для грабежу». Коли смоленський «городничий» Пасек послав проти них ротмістра Мадаленського з 600 шляхтичами й той придушив повстання, селяни видали йому Кривоноса та ще чотирьох осіб. Мадаленський посадив у Смоленську на палю Кривоноса і ще одного козака, а інших двох відправив у Дорогобуж, де їх чекала така ж доля (РДАДА у Москві. — Ф. 79, оп. 1 1651 р., № 7, арк. 177.).

їнської православної шляхти Кривоносів. Якщо підтвердиться, що герой Національно-визвольної війни походить з нього, то відпадає версія про те, що його прізвище утворилося від прізвиська.

Зауважимо, що в українських народних думах, польській публіцистиці XVII ст. нерідко обігрувалися прізвища учасників Національно-визвольної війни. Досить згадати, що прізвище Хмельницький авторами дум та пісень було перетворене на «Хміль» («Чи не той то Хміль, що по тичині в'ється...»). Так само й Кривоноса називали «Перебийносом». Польсько-шляхетські публіцисти досить злостиво каламбурили з даного приводу. Так, польський анонімний автор у своєму пасквілі-листівці «Значний козак Кривоніс» (1648) відверто знущається над нібито величезним та кривим носом козацького полковника. До речі, там же було вміщено карикатуру на нього. Це єдине прижиттєве зображення Кривоноса навряд чи передає реальні риси його обличчя.

Важко встановити також місце народження Кривоноса. Одні історики вважають ним Житомиршину, другі — Острог на Волині, треті — Могилів-Подільський, четверті — Наддніпрянщину. Ми поділяємо точку зору тих дослідників, які вважають, що Кривоніс походив з м. Вільшани на Черкащині. На користь цього говорить і те, що в українській народній думі «Хмельницький та Барабаш» Кривоніс зветься «Максимом Ольшанським», тобто Вільшанським. Це — фольклорне джерело. Проте фактом є те, що Кривоніс очолював саме Черкаський полк, на території якого знаходилася Вільшана. Адже, як відомо, полковники повстанців за незначними винятками очолювали ті полки, які формувалися в їхніх рідних краях.

Як уже говорилося, у Кривоноса був дорослий син. Про його дружину нічого не відомо. В листі польського шляхтича Конажевського до шляхтича Нагрецького, писаного 19 вересня 1648 р. з табору під Пилявцями, розповідалося про поразку уманського полковника Івана Ганжі, його загибель,

повідомлялося, що серед інших убитих був також «брат Кривоноса». Очевидно, була ще якась рідня у козацького полковника, про що скажемо дещо нижче.

Вже на самому початку Національно-визвольної війни Кривоніс був однією з найавторитетніших постатей серед повстанців. Про це свідчить, зокрема, його роль у Жовтоводській і Корсунській битвах. Так, під Жовтими Водами виявилося, що табір Стефана Потоцького неможливо взяти через брак артилерії в повстанців До того ж ординці почали нарікати на обтяжливість облоги. Тоді було вирішено розпочати переговори. Польські війська, розраховуючи виграти час до підходу своїх головних сил, погодилися, нарешті, віддати повстанцям свої гармати взамін двох козацьких старшин-заручників. До них погодилися піти у такій якості «Кривоніс та Криса з Крилова». Звичайно, повстанці не могли після цього вести наступ на табір поляків. Однак і Михайло Криса й Максим Кривоніс виявили гострий розум, хитрість та відвагу. За свідченням польського мемуариста, Криса зумів утекти з табору, скориставшись незначною сутичкою. Тоді Кривоніс швидко скористався з тимчасової розгубленості карателів. Він запропонував їм свої «послуги», сказавши: «Дайте скоріше коня, дайте комошини (?). Авжеж, побачите, як заб'ю котрого!» Угледівши Кривоноса на коні, козаки кинулися врозтіч, а полковник, вдаючи погоню, віддалився від ворожого табору й опинився серед своїх. О першій годині ночі військо Стефана Потоцького вирушило на Чигирин, відбиваючись від татарських загонів Тугай-бея і Карач-мурзи. На світанку, коли воно проходило повз Княжі Байраки, його наздогнала українська кіннота й відкрила настільки влучний вогонь, що татари підняли крик: «Ви всіх перестріляєте, а що нам буде в ясир?!» Тоді повстанці зав'язали бій і розгромили ворожі сили. Жовтоводська битва закінчилася 16 травня 1648 р. їх блискучим успіхом.

Після цього 20 тис. українських повстанців та 4 тис. татар рушили на Корсунь, де знаходилися тоді головні сили великого

гетьмана коронного Миколи Потоцького. Під час даного походу 6-тисячним авангардом повстанців керував Кривоніс, що, безумовно, свідчить про його високий авторитет. Він уже тоді висувається на друге місце після Богдана Хмельницького, а деякі польські автори того часу, наприклад, С. Маскевич, вважали його навіть керівником повстанських військ.

Скориставшись тим, що татари Тугай-бея відволікли на себе увагу ворога, Кривоніс на світанку 25 травня обійшов його з тилу і зробив засідку у Гороховій Діброві. Там було розкопано шлях, накидано стовбури дерев, що унеможливило проїзд не тільки возів, а й кінноти. Через чотири години опір ворога було подолано. 26 травня 1648 р. Корсунська битва закінчилася катастрофою польського кварцяного війська, яке фактично перестало існувати. Ця битва, яку порівнювали з Канською, стала сигналом для загальнонародного повстання в Україні.

30 травня українська армія Б. Хмельницького прибула з татарами до Білої Церкви, а 1 червня до неї приєднався кримський хан Іслам-Гірей III. Незважаючи на блискучу перемогу, старі суперечності між союзниками давалися взнаки. Під час розподілу здобичі та полонених справа дійшла до збройних сутичок. За явно перебільшеними даними, тоді загинуло 2 тис. козаків і 4 тис. татар. Повстанці провели раду, на якій порушили питання про доцільність подальшого союзу з Кримським ханством. За свідченням полоненого поляками козака Григорія з Вільшани, Кривоніс виголосив тоді промову, в якій закликав повстанців розірвати лігу «з поганцями, лихими чортами». Після цього хан 3 червня покинув Білу Церкву та, пограбувавши ряд українських міст, рушив Чорним шляхом до Криму.

У Білій Церкві тим часом гетьман зайнявся формуванням армії. До певної міри небезпідставним є звинувачення Хмельницького у втраті часу, а з ним й ініціативи. Однак не слід забувати, що деякі функції гетьмана значною мірою взяв на

себе Кривоніс. Саме він виступив на захід, поширюючи повстання по всій Правобережній Україні. Це був головний напрямок дій українських військ. Не випадково гетьман доручив Кривоносу 10-тисячне військо, яке швидко збільшувалося за рахунок повсталих селян і міщан. Формально Кривоніс діяв як черкаський полковник, а фактично — як наказний гетьман. Він здійснював загальне керівництво над п'ятьма українськими полками: Черкаським, Білоцерківським (полковник Іван Гиря), Корсунським (полковник Шан-Гірей), Уманським (полковник Іван Ганжа) та Вінницьким (?), де був полковником «Остап» (очевидно, Остап Іванський з міста Івані). З дипломатичних міркувань Хмельницький відмежувався від дій Кривоноса на Правобережжі й трактував їх у переговорах з Річчю Посполитою як самовільні. Не затушовуючи суперечностей між гетьманом і черкаським полковником, про що мова піде нижче, відзначимо, що такі заяви робилися Хмельницьким з метою дезорієнтації уряду Речі Посполитої. Цікаво, що джерела зберегли згадки про листування гетьмана з Кривоносом, у яких Хмельницький обіцяв невдовзі прийти на допомогу своєму полковнику.

В авангарді української армії, що діяла на захід від лінії Корсунь — Біла Церква, йшли Кривоніс та Гиря із своїми людьми, а за ними — Шан-Гірей на чолі Корсунського полку. На південь від них діяли полки Ганжі й Іванського. Серед інших керівників Національно-визвольної війни на Правобережжі, які відзначилися влітку 1648 р., слід назвати Карпа Півторакожуха, Трифона Копійку, Півмісяця, Брагу, які часом діяли у складі військ Кривоноса, часом — на чолі окремих підрозділів. Похід на захід був з великим ентузіазмом зустрінутий народними масами, тисячі селян і міщан приєднувалися до війська, здавали міста й фортеці, активно діяли у ворожому тилу. Якщо на початку походу в Кривоноса було 10 тис. чол. війська, то потім — від 20 до 80 тис. Повстанців активно підтримувала православна церква в Україні. Так, прилуцький

єпископ Афанасій послав повстанцям 7 гаківниць, 8 півдіжок пороху, свинець, 7 тис. золотих і закликав Кривоноса вдарити на Олику та Дубно.

Дійсно, останній рухався у цьому напрямку. За деякими даними, гетьман доручив йому дійти до Прилук на Волині й там чекати на підхід головних сил української армії. Туди ж мало прибути з Варшави також українське посольство на чолі з Федором Вишняком. Однак Кривоніс прагнув розширити масштаби дій. Не дивно, що перелякана польська шляхта приписувала йому майже всі перемоги повстанців улітку 1648 р. і вважала його безпосереднім учасником усіх важливих операцій на Волині та Поділлі, що, до речі, заважає визначити реальний маршрут походу військ Кривоноса й насамперед самого полководця.

Проведений нами аналіз суперечливих свідчень джерел дає все ж можливість досить точно визначити маршрут Кривоноса. Спочатку, вже в першій декаді червня 1648 р., ним була визволена Паволоч. 14 червня шляхтич Куровський писав, що Кривоніс знаходиться вже на відстані милі від Бердичева. Малоймовірно, щоб Кривоніс встиг підійти тоді ж під стіни Немирова (Нестервара) та Вінниці.

Бердичів, а потім Миропіль були досить швидко визволені повстанцями, що знаходилися під безпосереднім командуванням Кривоноса. Після цього він підійшов до Полонного, яке «природою самою укріплене краще від інших і сильно уфортифіковане». На необхідність взяття цього міста спеціально вказував Хмельницький. В останній декаді червня — першій декаді липня 1648 р. це завдання було виконане. Звідси полковник вирушив на Заслав, що викликало переполох серед волинської шляхти. Однак на цей час припадають каральні акції Яреми Вишневецького на Волині. Про жорстокі розправи Яреми стало відомо Кривоносу, й він написав у с. Поповичі листа до командуючого військами князя Домініка Острозького-Заславського-Корицького, попереджаючи адресата про

тяжкі для нього наслідки, якщо він зважиться стати поперек дороги повстанцям. У знайденому нами списку цього відомого листа можна прочитати не загальне «братам нашим» щодо страчених, але «браттям рідним». Якщо цей список точніше передає текст оригіналу, то він проливає світло на особисті мотиви запеклої ненависті Кривоноса до польської шляхти. В липні 1648 р. він з подвоєною енергією веде боротьбу проти ворогів, і не випадково, що саме на нього скаржився князь Домінік у своєму листі до сенаторів, зачитаному на засіданні конвокаційного сейму 20 липня того ж року.

Каральні акції не могли загасити полум'я народної війни. Так, у Немирові знову вибухнуло повстання й міщани вигнали польський гарнізон Вишневецького. Останній не зміг придушити повстання, бо одержав відомості про штурм Кривоносом Махнівки — маєтності київського воєводи Є. Тишкевича. Тут стояло три польських хоругви (дві — Тишкевича, на чолі яких стояв ротмістр Стефан Лев, а одна — повітова Київського воєводства), а також 500 шляхтичів. Облогою Махнівки керували Кривоніс, його син та полковник Гиря. Під час тяжкого штурму повстанцям вдалося запалити острог, але шляхтичі продовжували відстрілюватися. Тоді повсталі міщани відчинили браму козакам. Ті вдерлися до міста й відтіснили ворога до замку. Кривоніс спрямував війська на бернардинський монастир, і вони швидко оволоділи останнім. Серед трофеїв була невелика гармата та понад 10 гаківниць. Повстанці втягли цю зброю на дзвіницю й почали методично обстрілювати замок, завдаючи йому великої шкоди. Водночас були організовані додаткові загони з міщан, які разом з козаками пішли на новий штурм. Цього разу замок не встояв. Однак якраз у цей час до Махнівки підійшли передові частини військ Вишневецького, які вдарили під замком на Кривоноса, але зазнали поразки, втративши близько 1 000 чол. Козацька кіннота вдарила з іншого боку, а піхота посилила вогонь. Ворог втратив 1 500 солдат, а Кривоніс ледве не збив з коня

Вишневецького. Князь мусив відступати до Грицева. Так змалював картину битви український літописець Самійло Величко. Польські автори XVII ст. подають іншу картину. При підході Вишневецького до міста повстанці нібито покинули його та отаборилися неподалік, потім майже добу тримали оборону, а вранці організовано відступили до Грицева. Вишневецький же в п'ятницю (3 або 10 липня) відступив під Чуднів, а потім — до Чорториї. Там його чекала звістка про те, що Кривоніс знову прийшов у Махнівку разом з Гирею й влаштував там гучний бенкет на честь перемоги. Вишневецький же мусив відступати аж до свого родового гнізда — Вишневця.

В 20-х числах липня Кривоніс знову опинився у Полонному. Туди прибув посол князя Домініка — шляхтич Самуель Колонтай. Останній взявся переконувати Кривоноса в необхідності припинити війну, принаймні не плюндрувати маєтностей князя Домініка. У відповідь Кривоніс написав 25 липня листа до князя, в котрому підтвердив свої наміри продовжувати війну «за віру... і своє життя», звинувативши Вишневецького у жорстокостях проти українського народу. Він вимагав також негайного повернення українських послів з Варшави.

Наступав час чергової генеральної битви. Обидві воюючі сторони підтягували свої війська до Полонного. Хмельницький зібрався виступити на Кам'янець-Подільський, а Кривоніс знову мав йти в авангарді української повстанської армії, займаючи переправи. Це було винятково складне завдання, особливо якщо врахувати, що Річ Посполита провела значну мобілізацію, найняла війська у різних країнах Центральної та Західної Європи. Кривоніс чудово усвідомлював складність завдання й докладав усіх зусиль, щоб його виконати. Очевидно, завдяки йому гетьман дещо змінив головний напрямок руху, обравши важливіший і перспективніший: через Волинь на Варшаву. В такому разі виняткове значення мало оволодіння переправою через Случ у Росоловцях під Старокостянтиновом, до якої пер-

шими дійшли карателі. 23 липня війська на чолі з литовським обозним С. Осинським та ротмістром Суходольським увійшли до Старокостянтинова, зайняли переправу й відправили роз'їзд до Полонного. 25 липня Корицький направив до Полонного ще один загін. У ніч на 26 до Старокостянтинова підійшли Вишневецький, Тишкевич і М. Острог із своїми військами...

В неділю, 26 липня, о 1-й годині пополудні на лівому боці Случі з'явилися перші загони українських повстанців на чолі з Гирею та Ганжею. Перші сутички переросли у велику битву, до котрої вступив і Кривоніс з 20 тис. козаків. Але й карателі кинули в бій всі свої сили, і черкаський полковник мусив відступити до свого табору. Цей день скінчився, не визначивши переможця, але обидві сторони зазнали тяжких втрат. Зокрема, у полон потрапив товариш Кривоноса, сотник Полуян, якого після тортур посадили на палю. Кривоніс з Гирею написали листа Хмельницькому, щоб він поспішив на допомогу. Гетьман одразу ж послав їм на виручку Чигиринський полк.

Відомості, що за Кривоносом іде Хмельницький, похитнули впевненість ворогів, і вони 28 липня почали відступ до Кульчина. Скориставшись цим, Кривоніс вибив драгунів Речі Посполитої з переправи й почав переходити на правий бік Случі. Зав'язався жорстокий бій з Корицьким та Вишневецьким, внаслідок якого Кривоніс мусив покинути переправу. Польські джерела подають, що коронне військо захопило тоді прапор Кривоноса і ще 26 прапорів, на полі бою поліг відомий ватажок сіверських повстанців — Кривошапка. Однак про свої втрати польські джерела говорять неохоче, хоча з фрагментарних даних бачимо, що вони були немалими. Величко ж вказує, що тільки шляхтичів тоді загинуло в польському війську 4 тисячі й було втрачено 17 прапорів. Але жодне з джерел не ставить під сумнів той факт, що Кривоніс залишив за собою поле бою та знову ж таки зайняв переправу через

деякий час. Це був величезний успіх героя Національно-визвольної війни!

Зразу після цього Кривоніс послав свої війська проти ворога, а сам швидко пішов назустріч гетьману. З Хмельницьким він побачився на полі біля Гончарихи у верхів'ях р. Тетерів. Сюди ж прибули Ганжа й Іванський. Але ця зустріч не була миролюбною. Спалахнув конфлікт між обома вождями. Вже 11 серпня Кисіль писав, що Хмельницький наказав прикувати Кривоноса ланцюгом за шию до гармати, а 100 його однодумців було страчено з наказу гетьмана. Причина конфлікту полягала в тому, що полковник очолював радикальну течію у середині повстанського табору, а Хмельницький — центристську, поміркованішу. Якщо Кривоніс вимагав розширення військових дій, енергійного ведення кампанії, розуміючи, що втрата стратегічної ініціативи може призвести до небажаного затягування війни, то гетьман занадто покладався на дипломатичні переговори, на укладення прийнятного для України і Речі Посполитої миру. Як показали події наступних років, саме Кривоніс мав тоді рацію. До речі, конфлікт не був вичерпаний навіть по його смерті. Радикальну лінію продовжували син Кривоноса, полковники Данило Нечай та Матвій Гладкий, хоча в умовах 1649–1650 рр., коли розмах Національно-визвольної війни не був таким могутнім, політика Хмельницького була доцільнішою.

На щастя, конфлікт було якось розв'язано, й гетьман послав черкаського полковника знову у бій. Він мав усього 10 тисяч війська і 10 гармат. Хмельницький став у Костянтинові, а Кривоніс та Ганжа вдарили на Меджибіж і взяли його. Всю здобич черкаський полковник наказав направити на Січ. 7–10 серпня впала потужна подільська фортеця — Бар, після чого настала черга Шаргорода, Вінниці й інших міст. Сам Кривоніс пішов на Кам'янець-Подільський, але був відкликаний гетьманом до Костянтинова, куди знову підходили потужні польські війська.

На початку вересня 1648 р. війська Речі Посполитої під командуванням трьох регіментарів — Д. Острозького-Заславського, М. Острога та О. Конецпольського рушили на Старокостянтинів. Захопивши переправу через Стир біля Розсоловців, а потім і місто (14 вересня) карателі просунулися до Пилявців. Тут на них чекав у замку біля переправи через Ікву Хмельницький, а поруч отаборився Кривоніс. Перші бої були невдалими для української армії, в котрій на передньому краї були кривоносівці. Тут загинув Ганжа, тут поліг брат Кривоноса, навіть розійшлися чутки про загибель самого черкаського полковника. Тривалі бої переросли 23 вересня в генеральну битву, в котрій повстанці розгромили польське військо. Під Пилявцями карателі покинули всю артилерію, прапори, обоз та врятувалися тільки панічною втечею. Після блискучої перемоги перед українською армією відкрився шлях до Львова. 27 вересня Хмельницький і Кривоніс вирушили у похід на Галичину, а їхні розвідники діяли в глибокому ворожому тилу. Так, дві розвідниці Кривоноса діяли аж у Кракові — другій (давній) столиці Польщі.

З 8 по 26 жовтня 1648 р. тривала облога Львова, причому кривоносівці діяли найактивніше. Саме вони оволоділи Високим замком, що панував над містом. Взявши значний викуп, Хмельницький рушив далі на захід на Замостя. Українське військо було тоді поділене на три частини. Головними силами керував сам гетьман, який сподівався в разі успіху рушити на Варшаву. Південна група на чолі з Лавріном Капустою діяла у Покутті й Галичині. Північна група рушила з-під Львова на Люблін. Облога Замостя тривала з 6 по 24 листопада 1648 р. За цей час відбулося обрання нового короля Речі Посполитої Яна Казимира, який і уклав перемир'я з Хмельницьким. Становище української армії при всіх її успіхах тоді погіршилося. Вона увійшла вже в етнічні польські землі, була відірвана від тилових баз, відчувала нестачу провіанту та боєприпасів. Настали холоди, спалахнула епідемія якоїсь

тяжкої хвороби, очевидно, чуми. Хвороба Тугай-бея спричинилася до посилення розходжень з ординцями, проте й у самому українському війську було чимало бажаючих припинити кампанію. Та не так думав Кривоніс і його однодумці (полковник Петро Головацький й деякі інші). Вони вважали, що треба продовжувати війну до переможного кінця, і хтозна, чи не мали тоді рації. Відомість про раптову смерть Кривоноса та наказ Хмельницького про припинення війни майже збіглися в часі. Зі смертю Кривоноса наприкінці 1648 р. не стало миру з боку повстанців. Про смерть Кривоноса скупо відзначив тільки тесть Виговського, канцелярист Михайло Гунашевський у львівському літописі: «Було й повітря ніякоєсь, бо люд мер окрутне всюди наголову, навіть і в самих їх військах... Множство їх великоє на дорозіх і на Україні померло... і той Кривонос, полковник, і іни многії по звороті от Польськи».

Пам'ять про Максима Кривоноса — героя Національно-визвольної війни середини XVII ст., мужнього й послідовного борця проти польських загарбників, блискучого та досвідченого полководця буде завжди жити у народі.

МИХАЙЛО (СТАНІСЛАВ) КРИЧЕВСЬКИЙ

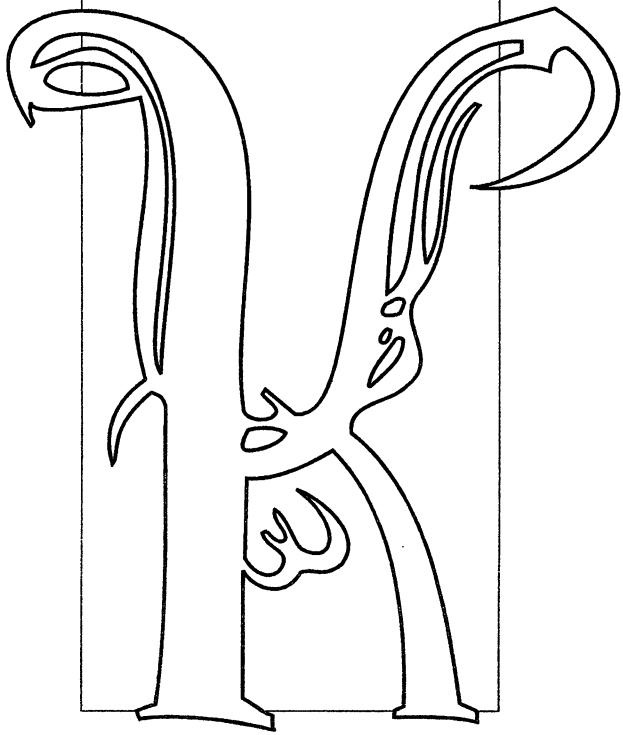

Серед діячів Української революції 1648–1676 рр. Станіслав (Михайло) Кричевський займає помітне місце. На відміну від багатьох політиків, дипломатів і полководців того часу, діяльність яких залишалася поза увагою науковців, йому «пощастило». В. Липинський присвятив висвітленню життя полковника монографічне дослідження. Деяких аспектів його біографії торкалися О. Апанович, М. Грушевський, М. Капустяний, М. Костомаров, Е. Котлубай, І. Крип'якевич, О. Переяславський та деякі інші вітчизняні й зарубіжні історики.

В розпорядженні вчених є небагато свідчень джерел, які б проливали світло на життя і діяльність С. Кричевського до початку революції. Можна припустити, що він народився на рубежі XVI–XVII ст. у сім'ї окатоличеного українського шляхтича, родове гніздо якого на початку XVI ст. знаходилося в Берестейщині (м. Кричів). На жаль, ми не маємо відомостей ні про його рідних, ні про одержану ним освіту. Лише з уривчастих даних знаємо, що він з юнацьких років перебував на військовій службі, зажив там слави відважного й талановитого офіцера польської армії. Сучасники називали С. Кричевського улюбленцем талановитого польського полководця коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Не виключено, що під проводом останнього той брав участь у боях зі шведами в 1627 р.

Ймовірно, у другій половині 30-х рр. доля закидає Станіслава Кричевського в Україну, де він уперше знайомиться з умовами життя козацтва та стає свідком його відчайдушної боротьби за вільності. В складі коронного війська йому доводилося придушувати народне повстання 1637–1638 рр. У ході тієї кампанії Кричевський отримав поранення. Після одужання його військова служба продовжується (очевидно, на посаді

ротмістра) на терені козацької України. На початку 40-х рр. Кричевський зближується з окремими старшинами, зокрема, чигиринським сотником Богданом Хмельницьким. Останній, незважаючи на те, що Станіслав був католиком, запросив його стати хрещеним батьком одного із своїх дітей. Поступово він з розумінням починає ставитися до козацьких інтересів і восени 1643 р. призначається чигиринським полковником. Очолюючи полк, Кричевський брав участь в Охматівській битві 30 січня 1644 р., в якій польські жовніри й українські козаки наголову розгромили 15-тисячну кримську орду.

З середини 40-х рр. помітно зростає свавілля з боку панів, орендарів та урядовців, котрі по суті розпочали справжній наступ проти козацтва й дрібної шляхти. «Військо Запорізьке, — писав коронний гетьман Микола Потоцький 21 листопада 1647 р. канцлеру Єжі Оссолінському, — мало що не кожного дня скаржиться мені, що нечуваної і невимовної кривди зазнає від панів підстарост слуг й. м. п. державців. Поля, сіножаті, пасіки, гумна й що тільки їм сподобається в козака відбирають, а їх самих б'ють і вбивають». Під час цієї вакханалії ущемляються (у різній мірі) інтереси як Б. Хмельницького, так і С. Кричевського. Широко відоме, зокрема, прагнення чигиринського підстарости Даніеля Чаплинського заволодіти хутором Суботовом, яке реалізувалося навесні 1647 р. Нам не вдалося виявити джерел, які б пролили світло на причини загострення відносин Станіслава з орендарем маєтку київського підкоморія Юрія Немирича з м. Переволочни. Однак у серпні 1647 р. на чолі 20-тисячного загону він напав на Переволочну, спустошив її та продержав 15 діб в ув'язненні її орендаря.

Постає питання: чи був утаємничений у плани Б. Хмельницького С. Кричевський? Адже для Б. Хмельницького не становили секрету політичні погляди полковника, спрямовані на вірність існуючому режиму. Тим часом наближалися події, яким судилося стати мірилом моральних чеснот Кричевського. Справа в тому, що спроба Б. Хмельницького у листопаді розпочати повстання провалилася, й за наказом хорунжого коронного Олександра Конецпольського він був заарештова-

ний Адамом Радлінським. Після чого С. Кричевський отримав розпорядження від хорунжого коронного «відтяти голову» чигиринському сотникові. Проте полковник не поспішив виконувати волю одного з найбагатших магнатів Речі Посполитої, а почав шукати нагоди для врятування життя близької людини.

Незабаром до нього прибули (можливо, за попередньою домовленістю) три сотники — Федір Вешняк, Кіндрат Бурляй і Токайчук, які попрохали відпустити ув'язненого на поруки, щоб разом їхати до комісара Війська Запорозького Яцека Шемберка та засвідчити безпідставність обвинувачень проти нього. З полегшенням полковник пішов їм назустріч у цьому й тоді ж дав прочитати Б. Хмельницькому листа О. Конецпольського, натякаючи в такий спосіб на необхідність тому подбати про збереження власного життя. Не спокушаючи долі, чигиринський сотник подався на Запорожжя. Отже, сучасники не без підстав підозрювали С. Кричевського у причетності до звільнення майбутнього гетьмана України. Як повідомляв 16 лютого 1648 р. з Балабанівки подільський суддя Лукаш М'ясковський, Кричевський «через куміство відпустив на поруки Хмельницького».

Діяльність Б. Хмельницького на о.Томаківка протягом січня 1648 р., спрямована на формування загону повстанців, стурбувала Я. Шемберка і змусила його направити на Запорожжя полки С. Кричевського й черкаського полковника Станіслава Вадовського. Проте їм не вдалося врятувати ситуації. Заручившись підтримкою запорожців та реєстровиків Черкаського полку, що перебували в складі залоги на Січі (розташованій на мисі Микитин Ріг), Б. Хмельницький перейшов у наступ і 4 лютого без бою оволодів нею. Довідавшись про те, що сталося, С. Кричевський та С. Вадовський вислали на розвідку роз'їзд, який незабаром повстанці захопили в полон. Тоді полковники звернулися до Б. Хмельницького з проханням звільнити полонених. Відмовивши їм, він закликав реєстровиків Черкаського й Чигиринського полків приєднатися до нього, а у ніч на 9 лютого раптово атакував ворожий табір. Відразу ж

значна частина козаків перейшла на бік Хмельницького. Втративши в бою 20 драгунів і 10 шляхтичів, полковники швидко відступили до Крилова. Через кілька днів Б. Хмельницького на козацькій раді було обрано гетьманом «Війська Запорозького».

М. Потоцький вирішив придушити козацьке повстання у зародку. Вже 13 лютого він дав розпорядження канівському полковнику Єжі Голубу за допомогою козаків Чигиринського й Переяславського полків, 20 драгун з Кодака приборкати повстанців на Запорожжі. 20 лютого він звернувся з універсалом до низовиків, наказуючи їм розійтися і видати «старшого», погрожуючи в разі непослуху відняти все їх майно, яке ті мали на волості, а жінок та дітей запорожців вирізати. Проте до очікуваних результатів ці заходи не привели. Не довіряючи реєстровикам, Я. Шемберко розпустив їх на деякий час по домівках, і каральна експедиція на Запорожжя зірвалася.

Враховуючи це, М. Потоцький погодився на переговори з Б. Хмельницьким. Скликана у середині березня в Корсуні військова рада вирішила зробити деякі поступки: розглянути скарги скривджених козаків, замінити полковників, повернути Суботів законному власникові тощо. Враховуючи дружній характер взаємин Б. Хмельницького з С. Кричевським, коронний гетьман направляє останнього разом з ротмістром Миколою Хмелецьким на Січ. Б. Хмельницький зустрів їх з неприхованою радістю. Під час приятельської розмови зауважив: Військо Запорозьке наполягає на відновленні давніх вільностей, зокрема, права самим обирати володаря булави й полковників. Розгляд запропонованих М. Потоцьким пропозицій було вирішено винести на обговорення чорної ради. Вона проходила бурхливо, бо козаки не приховували невдоволення їх поміркованістю. Від імені Війська Запорозького гетьман висунув такі вимоги до М. Потоцького: відновити «давні» права; усунути керівників полків та щоб надалі вищі посади обіймали не поляки, а українці; дозволити козакам вчинити морську

виправу; відвести військо з території козацької України і скасувати тут існуюче управління Речі Посполитої. Так, уперше в історії національно-визвольної боротьби українського народу проти польського колоніального режиму висувається політична програма надання автономії тій частині України, де проживали козаки й відбувалося становлення інституцій національної держави.

Відхиливши вимоги повстанців, М. Потоцький пришвидшив підготовку каральної експедиції. Маючи під орудою близько 15–16 тис. жовнірів і козаків (окрім озброєних слуг, які також мали брати участь у боях), він вирішив послати спочатку в Запорожжя 3–3,5 тис. жовнірів та 6 тис. реєстровиків. Загальне командування цим з'єднанням покладалося на його сина — Стефана. Військо складалося з двох угруповань. Перше планувалося направити суходолом під безпосереднім керівництвом Стефана. До нього входили польські корогви, козаки Переяславського і Білоцерківського полків. Друге відправлялося Дніпром. То була флотилія в складі решти (4-х) полків, очолюваних Іваном Барабашем та Ілляшем Караїмовичем. Таким чином, передбачалося, як справедливо зауважив історик І. Стороженко, узгодженими діями кінноти, піхоти, артилерії й флоту знищити центр повстання з його опорними пунктами на дніпровських островах.

С. Кричевському знову довелося взяти участь у воєнних діях проти Б. Хмельницького. Джерела по різному висвітлюють дніпровський похід. Їх аналіз дозволяє відтворити таку картину перебігу подій. Відпливла козацька флотилія вранці 26 квітня і, ймовірно, 30 числа прибула в район о.Томаківки та Січі, де гетьмана не застали, бо він саме тоді виступив назустріч С. Потоцькому. І. Барабаш, узявши з собою С. Кричевського й кілька сотень козаків і жовнірів, вирішив зайняти Томаківку. Основні ж сили реєстровиків подалися до Січі. Залишена Б. Хмельницьким на острові нечисленна залога (близько 50 осіб) опору не чинила. Тому нападникам вдалося швидко захопити зведені тут повстанцями укріплення. За розпорядженням І. Барабаша їх зруйнували. Тим часом у Січі Філон

Джеджалій, Богдан Топига та інші соратники Б. Хмельницького підняли повстання реєстровиків. Оскільки воно було добре підготовлене, то відразу захопили в полон вірну Польщі частину старшини. Проти І. Барабаша направили великий загін. Його, С. Кричевського й ряд інших старшин вдалося заарештувати. Скликана чорна рада ухвалила смертний вирок І. Барабашеві, І. Караїмовичу та деяким іншим ненависним козацьким старшинам. С. Кричевський залишився живим. Обравши своїм керівником Ф. Джеджалія, реєстровики виступили на допомогу гетьману, котрий обложив С. Потоцького на Жовтих Водах.

12 травня 4-тисячне військо прибуло до табору Б. Хмельницького і відіграло вирішальну роль у здобутті першої перемоги над поляками. Відповідно до укладеної з Кримом угоди захоплені під час воєнних дій до полону вояки ставали здобиччю татар. А відтак ув'язненому С. Кричевському загрожувала татарська неволя. Проте Б. Хмельницький не міг цього допустити й тому відразу ж заплатив за нього викуп у сумі 4 тис. талерів Тугай-бею. Так Станіслав отримав волю та можливість визначати подальшу власну долю.

Не можна обійти того факту, що в джерелах відсутні відомості про його життя і діяльність до літа наступного року. Що це: проста випадковість чи констатація неучасті в революційних подіях? Дати однозначну відповідь неможливо. Найвірогіднішими виглядають такі дві версії. За однією з них, Станіслав перейшов на бік повсталого українського народу й перебував у близькому оточенні Б. Хмельницького (швидше всього у військовій канцелярії). За другою — отримавши свободу, він не приєднався до переможців, але й не повернувся до лав польського війська, залишаючись протягом тривалого часу (до весни 1649 р.) осторонь буремних подій. Однак є підстави стверджувати, що у нього відбувався складний та глибинний процес переосмислення сутності минулого, пошуку нових політичних цінностей. Це дозволило йому осягнути сенс Національно-визвольної революції й віднайти в ній своє місце. Наважившись на вирішальний крок, він вирішив повернутися

до віри пращурів (до речі, Б. Хмельницький не проводив політики релігійного фанатизму; тому серед старшин і вояків Війська Запорозького перебувало чимало католиків). Прийнявши православ'я, Станіслав отримав ім'я Михайло.

Тим часом внаслідок переговорів у Переяславі в лютому 1649 р. між Б. Хмельницьким та польським посольством укладається перемир'я, за яким лінія розмежування між козацькою Україною й Польщею мала проходити по річці Горинь і місту Кам'янець-Подільський. Проте польський уряд, засліплений імперською ідеологією, навіть думки не допускав про можливість визнання створеної у ході боротьби Української держави в складі Речі Посполитої, не кажучи вже про її незалежність. Тому у травні поляки активізували підготовку до наступу проти України. Король Ян Казимир доручив 22 травня польному гетьманові Анджею Фірлеєві відшукати зручне місце для розташування війська та радив не упускати сприятливої нагоди для «вдалої битви». Йому сподобався запропонований А. Фірлеєм план: об'єднати польські й литовські підрозділи, переправивши останні в козацьку Україну через Дніпро або Прип'ять. Розроблялася також інша тактика воєнних дій — спрямування литовським гетьманом Янушем Радзівіллом удару у тил українському війську. 30 травня 10–12-тисячне військо А. Фірлея вторгнулося в південно-східну Волинь, зірвавши Переяславське перемир'я. За кілька тижнів каральних дій жовнірів край сплинув кров'ю і перетворився у купу руїн.

В другій половині травня Б. Хмельницький завершив мобілізацію армії та затвердив на посадах полковників. Можна припустити, що саме тоді Кричевського призначено київським полковником. Довідавшись про напад поляків, гетьман вирушив у похід, маючи на меті домогтися створення удільного Руського (Українського) князівства в кордонах від Перемишля до Московії. Очікуючи на підхід хана Іслам-Гірея, він рухався через Животів, Пиків, Хмільник і Меджибіж, куди прибув 25 травня. Звідси попрямував до Старокостянтинова, де знаходилося польське військо. Останнє, уникаючи битви, по-

спішно відійшло до Чолганського Каменю. Й саме у той час надійшла інформація про активні дії литовців на білоруському театрі воєнних дій. Відразу ж Б. Хмельницький інтуїтивно відчув смертельну загрозу від можливого прориву Я. Радзівілла на козацьку територію з наступним виходом у тил української армії. Тому, не гаячи часу, десь наприкінці червня — на початку липня гетьман направив туди на чолі 10-тисячного корпусу кінноти одного з найхоробріших та найталановитіших воєначальників — С. Кричевського. Надавши йому звання наказного гетьмана, він поставив завдання: прилучивши до себе полки, що діяли в українсько-білоруському прикордонні, за будь-яку ціну не допустити прориву армії Я. Радзівілла в Україну. Водночас Б. Хмельницький послав чернігівському полковнику Степану Подобайлу наказ взяти під контроль переправи через Дніпро.

Отримавши наказ гетьмана, С. Кричевський розпочав стрімкий марш на північний схід у напрямку Чорнобиля. Слід звернути увагу на два моменти. По-перше, швидкість просування кіннотників його корпусу (до 8 липня вони подолали близько 300 км важких волинських і поліських доріг); по-друге, обрання воєначальником маршруту, який вів через райони, що зазнали найменшої шкоди від лихоліття 1648 р., внаслідок чого вдалося забезпечити потреби вояків у продовольстві й фуражі.

Десь 8 липня гетьман дістався Чорнобиля, де з'єдналися Чорнобильський полк Михайла Панкевича (2 тис. чол.), Овруцький полк Івана Бруяки (3,5 тис.) та полк Григорія Голоти (2 тис.). Отже, загальна чисельність війська зросла до 17,5 тис. воїнів, але боєздатність перелічених полків була невисокою, бо їх кістяк становили вчорашні селяни й міщани. На відміну від литовської армії, що в основному складалася з відбірних підрозділів німецьких піхотинців і драгун, в українській значно переважала кіннота, яка помітно поступалася польській та литовській. Різко знижувала боєздатність українського війська й відсутність артилерії (у Чорнобилі відзнайшлося лише кілька легких гармат), у той час як, за підрахунками М. Капустянсь-

кого, в розпорядженні Я. Радзівілла було 40–50 гармат. Тверезо оцінивши ситуацію, С. Кричевський відразу ж зрозумів, що наявних сил недостатньо для успішних дій проти ворога, і тому негайно звернувся до Б. Хмельницького з проханням надіслати допомогу.

Очікуючи на неї, він розгорнув активну діяльність: налагодив збір розвідувальних даних, розіслав в околиці Чернігова та Стародуба гінців з універсалами-закликами до населення підніматися на боротьбу; направив до Бабичів Овруцький полк, щоб забезпечити майбутню переправу через Прип'ять. Можливо, 19 або 20 липня С. Кричевський отримав листа від гетьмана, із змісту якого зрозумів, що у найближчий час годі сподіватися на допомогу і розв'язувати поставлене завдання доведеться наявними силами. «Ішлося тут уже не про перемогу, — зауважував В. Липинський, — але про зв'язання сил противника; не лавровий вінок тріумфатора, тільки достойне виконання свого обов'язку щодо України...» Й (до честі цього мужнього воїна) усвідомлення критичності чи навіть безнадійності свого становища не спонукало його шукати виправдань для відмови від реалізації одержаного наказу.

Оскільки С. Кричевський покладав надії лише на швидкість просування та раптовість нападу на противника, він узяв із собою кінноту (приблизно 15 тис. чол.). По дорозі до нього приєдналося ще близько 5 тис. осіб. Ймовірно, увечері 23 чи на світанку 24 липня С. Кричевський з'явився в Бабичах і розпочав переправу через Прип'ять. Відразу ж на лівому березі річки українці зіткнулися з литовським роз'їздом ротмістра Ложевицького й розгромили його. Вцілілі жовніри помчалися до табору Я. Радзівілла із звісткою про появу українських полків. Прихопивши з собою 4 гармати, С. Кричевський відразу подався до Річиці. щоб захопити залишену тут литовським гетьманом частину обозу та спробувати зайти у тил його війську. Ймовірно, 27 липня козацький авангард наблизився на 7–8 км до Річиці. Однак С. Кричевський, дізнавшись, що ворожий табір під Лоєвом залишила частина підрозділів (були відправлені для блокування С. Подобайла і

в роз'їзди), відмовляється від наміру штурмувати Річицю й повертається до м. Холмеча, яке за допомогою міщан зайняв, очевидно, 29 липня.

Блискавичні дії українців вкрай занепокоїли литовського гетьмана. За визнанням одного з німецьких офіцерів, «швидкість Кричевського, котрий був знаменитим полководцем, невтомним у виконанні отримуваних доручень, стала причиною того, що часу на виконання плану князя Радзівілла не вистачило». Довідавшись про переправу повстанських загонів через Прип'ять, він відмовився від наступу на табір С. Подобайла і направив два сильних роз'їзди: один (близько 800 жовнірів) під проводом ротмістра Адама Павловича на допомогу Річиці, другий (близько 1–1,2 тис. жовнірів) на чолі з поручиком Самуїлом Коморовським у район Брагина, звідкіля сподівався появи С. Кричевського. Крім того, Радзівілл доручив А. Павловичу в разі відсутності супротивника під Річицею об'єднатися з С. Коморовським та повертатися до обозу. Він також наказав розпочати створення нового укріпленого табору (захищеного чотирма рядами зв'язаних між собою ланцюгами возів і земляним насипом), до якого 28 липня ввів військо. Наступного дня Радзівілл направив гінців до керівників роз'їздів з вказівкою їх негайного повернення.

Після вступу до Холмеча С. Кричевський на чолі сотні відбірних кіннотників подався на роз'їзд, щоб власними очима побачити розташування литовців й визначити напрям атаки. Ця смілива акція увінчалася успіхом. Повернувшись на світанку 30 липня, він скликав старшинську раду для обговорення плану дій, проте наштовхнувся на ній на сильний спротив. Майже всі старшини відмовляли його від наступу до часу надходження додаткових загонів від Б. Хмельницького. Врешті-решт йому вдалося переконати раду в необхідності проведення наступу. І, не чекаючи ночі, С. Кричевський виступив у похід. Попереду рухалося 10 тис. відбірних кіннотників, решта, спішившись, йшли з піхотою, гарматами та обозом.

Щоб збити ворога з пантелику, український полководець повів кінноту не прямим шляхом понад Дніпром до Лоєва,

а, залучивши місцевих провідників, здійснив обхідний маневр і вийшов глибокої ночі до литовського табору не з північної сторони, а з південно-західної — звідкіля його не чекали. Здавалося, що все складається якнайкраще. Однак реальна ситуація була складнішою. По-перше, вночі Я. Радзівілл отримав звістку про наближення козаків, хоча не знав про напрям їхнього просування. По-друге, на шляху до ворожого табору існувала серйозна перешкода — річка Лоївка з греблею, що становила єдиний перехід на протилежну сторону. Узгодивши план дій з С. Подобайлом, на світанку 31 липня С. Кричевський розпочав атаку силами 10 тис. кінноти, про яку литовський гетьман спочатку не знав. Останній негайно наказав своїй кінноті готуватися до бою, а сам зайнявся укріпленням греблі, де розташував угорських піхотинців капітана Яна Юшкевича й польських під проводом Петра Подлецького.

Ледь вони зайняли позиції, як з лісу показалася кіннота, очолювана С. Кричевським. Щоб нагнати на жовнірів страху, українці вигукували татарське гасло «Аллах! Аллах!» Оскільки вони не знали, що біля греблі розташувалися жовніри, то сміливо кинулися до неї, але потрапили під шквальний вогонь. Щоб уникнути великих втрат, наказний гетьман розпорядився частині кіннотників спішитися та розпочати приступ перешкоди. На той час туди прибули підрозділи литовців, і корогва Лукаша Ходорковського першою напала на українців, проте зазнала нищівної поразки. Однак закріпити успіх козакам не вдалося, бо в бій проти них вступила важка литовська кіннота — гусарські корогви, очолювані стольником Вінцентієм Гонсєвським та поручиком Павлом Нев'яровським. Стримати їх удар легкій кінноті українців було не під силу., Тому С. Кричевський на чолі правого крила почав відходити до лісу, щоб там, спішившись, зупинити гусар вогнем із самопалів. Цей маневр він провів блискуче. Його бійці зустріли ворогів градом куль, завдаючи їм великих втрат. Одночасно вояки лівого флангу почали стрімко виходити у тил литовцям, створюючи загрозу оточення. Зрозумівши небезпеку, Я. Радзівілл особисто очолив атаку німецьких рейтарів і драгунів, але

врятувати ситуації не зміг. Наближалася поразка, й в нього з'явився намір розпочати відхід до Річиці.

І потрібно було так статися, що саме в цей критичний момент у тилу в українців з'явилися підрозділи С. Коморовського та А. Павловича. Їх напад позаду виявився повною несподіванкою. Козацька кіннота не витримала, й литовцям удалося розірвати зв'язок між її правим та лівим крилом. Праве відійшло до лісу, де одна частина стримувала ворожий натиск, а друга — у місці, обраному С. Кричевським (неподалік від Брагинського шляху, яким мав підійти табір), почала зводити, «переплітаючи зрубаним деревом і хмизом», шанець, використовуючи для насипу тіла забитих вояків та трупи коней. Щонайбільше за 15 хвилин було збудовано засіки й потужний табір, через які ворожа кіннота не могла пробитися.

Трагічно розгорталися події на лівому фланзі, де керівництво вирішило «отаборитися» і з досвідченішою частиною вояків піти на прорив. Решта ж мала відходити лісовими нетрями. Помітивши цей маневр, В. Гонсєвський встиг завдати випереджального удару. Українці відступили до болота та почали укріплюватися. Лише ціною великих втрат литовцям вдалося витіснити їх звідтіля у відкрите поле, де майже всі козаки загинули зі зброєю в руках.

Тим часом С. Подобайло припускається серйозного прорахунку. Замість того щоб знятися з табору й поспішити на допомогу С. Кричевському, він направив до нього лише 3 тис. вояків на чолі з сотниками Антоном, Марком і Горностаєм, котрі почали переправу нижче Лоєва. Литовський гетьман кинув проти них майже всю піхоту та три кінних корогви. Українці стояли на смерть і відбили дві ворожих атаки. Щоб зломити їх опір, сюди прибув з гарматами сам Я. Радзівілл. Гарматний вогонь зруйнував зведені козаками укріплення, й литовці розпочали атаку. Стримати наступаючих оборонцям не було змоги, і вони кинулися до човнів, потрапляючи під сильний вогонь жовнірів. Тому дібратися до лівого берега Дніпра вдалося лише кільком сотням осіб.

Ліквідувавши загрозу наступу з боку С. Подобайла, литовський гетьман вирушив на табір С. Кричевського. У цей час до нього прибув перебіжчик з українського обозу, що рухався Брагинським шляхом до наказного гетьмана. Тому Радзівілл починає діяти блискавично: він кидає проти супротивника значну частину війська. Його поява виявилася для українців повною несподіванкою, тому, розгубившись, вони не спромоглися вчинити жовнірам серйозного опору. Литовці досить швидко оволоділи обозом. Спроба С. Кричевського прийти їм на допомогу зазнала невдачі, бо шлях перекрила ворожа кіннота, очолювана Я. Радзівіллом, та піхота Оттенгайза, який перед тим блокував на лівому березі Дніпра табір С. Подобайла. Залишки армії наказного гетьмана опинилися в катастрофічному становищі. Доводиться лише дивуватися сталевій волі керівника, оскільки той спромігся у критичний момент не лише запобігти паніці чи капітуляції, а навпаки, надихнути вояків на небачену хоробрість і стійкість. При цьому С. Кричевський особисто виявив уміння чудово організовувати оборону позицій. Не сумніваючись у близькій перемозі, Я. Радзівілл кинув на штурм табору не тільки всю піхоту, драгун та рейтар, а й спішених вершників, усіх слуг та обозну челядь. Жорстока битва тривала кілька годин і затяглася до пізнього вечора. Українці відбили три відчайдушні наступи литовської армії, завдавши їй величезних втрат. Загинули чи отримали важкі поранення всі кращі офіцери. Врешті-решт князь змушений був відступити до свого табору.

Серед українців запанував тривожний настрій, бо С. Кричевський, який бився як рядовий воїн, зазнав важких поранень у голову та в бік, через що час від часу втрачав свідомість. За таких умов керувати військом він не міг. Тому скликана козацька рада прийняла рішення — відступити. Подальші події спростовують поширене у литовській та польській літературі твердження про нібито панічне залишення українцями своїх позицій. По-перше, вони поховали тіла віднайдених товаришів; по-друге, настільки майстерно організували і провели вихід з табору, що ворожа варта до ранку не виявила цього маневру;

по-третє, забрали із собою майже всіх поранених. На ношах винесли свого полководця, який, опритомнівши, наказав залишити себе на полі бою. Чому він так вчинив? Відповісти на це запитання важко. Припускаємо, що мужній воїн, болісно переживаючи поразку, дійшов висновку: невиконання наказу Б. Хмельницького й важкі втрати армії не дають йому морального права на порятунок. На підтвердження цьому є його поведінка в останні дні життя.

Ранком 1 серпня литовці ввійшли до вже спорожнілого табору. До їх рук, окрім С. Кричевського, потрапило близько сотні (переважно поранених) бранців. Кілька тисяч полеглих українців за наказом князя (віддаємо належне його благородству) були поховані за одними в 16, за іншими — в 19 високих могилах. С. Кричевського Я. Радзівілл прийняв показово ввічливо, сподіваючись отримати від нього відомості про задуми Б. Хмельницького, про які, на думку литовського гетьмана, «повністю і без похибки знав, бо користувався в нього великою повагою». Проте дарма! Він, намагаючись дезінформувати противника, лише повідомив, що найпізніше за тиждень сюди прибуде 30 тис. козаків та 15 тис. татар. Часто втрачаючи свідомість, С. Кричевський взагалі відмовлявся вести розмови з шляхтичами.

У відповідь на згадування про його шляхетство й колишні заслуги перед Річчю Посполитою лише «стенав плечима», показуючи всім видом, що вони є для нього неприємними. Водночас постійно картав себе за отриману поразку, вбачаючи в собі її винуватця. Його діймало сумління, що, втративши стільки вояків, не спромігся запобігти ворожому наступові в Україну. Тому свідомо йшов на смерть. За визнанням одного з очевидців, не стільки через важке поранення у голову, скільки через страшний розпач від програної битви стан його здоров'я, незважаючи на вживані лікарями заходи, постійно погіршувався. Він впав у марення. Схоже твердження знаходимо і в мемуарах литовського канцлера Альбрехта Станіслава Радзівілла: «Швидше розпач приніс йому смерть, ніж рани».

Перед смертю, 3 серпня, український полководець опритомнів. Коли його запитали, чи не хоче попа (для сповіді), відповів: «Тут потрібно сорок попів». Далі, за словами очевидця, запитали: «Тоді може ксьондза?» «Хочу, — говорить, відро холодної води». І все зітхаючи і за голову себе хапаючи, повторював оті слова: «Хіба ж дрібниця 30 тис. (вояків) втратити!» З цим і помер вірний син України, що піднімалася з колін, виборюючи державну незалежність. Литовський гетьман доручив придворному художнику виконати його посмертний портрет та справив військовий похорон, звелівши за українським звичаєм насипати високу могилу.

З аналізу розвитку подальших подій стає очевидним перебільшення С. Кричевським масштабів трагічних наслідків Лоївської поразки. По-перше, литовське військо теж зазнало величезних втрат (лише «товариства» полягло 17 тис. осіб). По-друге, під час битви литовці витратили майже всі боєприпаси (залишилася одна бочка пороху). По-третє, враховуючи обезкровленість армії та її неспроможність проводити наступальні операції, Я. Радзівілл замість того, щоб розпочати вторгнення в козацьку Україну (такий наказ надійшов від короля), 7 серпня повернув її назад до Річиці. Тому вважаємо слушним міркування М. Капустянського, що для князя Лоєвська битва виявилася стратегічно програною, оскільки не дозволила йому вчинити походу на Київ і таким чином надати допомогу польському війську. У цьому полягає основна заслуга Станіслава (Михайла) Кричевського, який загородив, за словами В. Липинського, «своїм трупом ворогові шлях в Україну, врятував повстанське військо від катастрофи попасти між два вогні. Це вможливило Хмельницькому заключити Зборівський договір у такій формі, котра стала вихідною точкою насамперед для політичного унезалеження України від Речі Посполитої, а потім для всієї нашої пізнішої історії».

ІВАН КУНЦЕВИЧ-МИНЬКІВСЬКИЙ

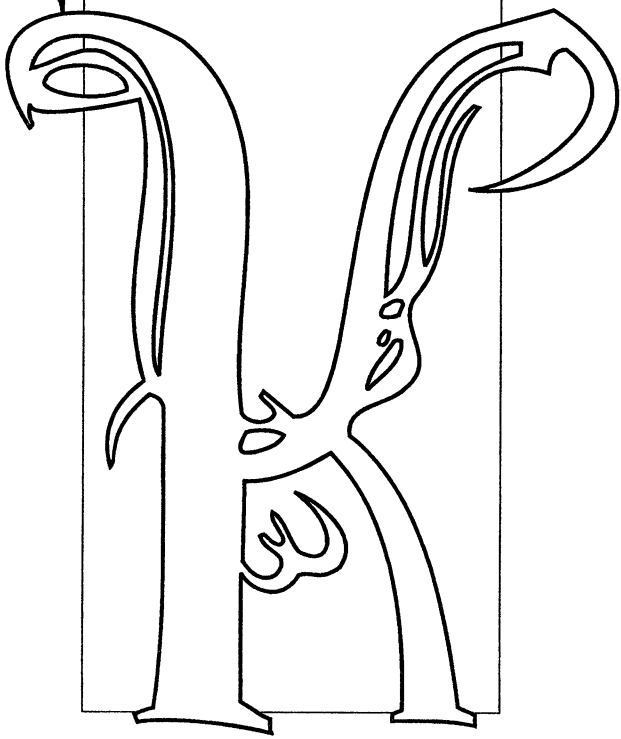

Іван Кунцевич-Миньківський (Миньковський) належав до української православної шляхти. Його родове гніздо — Миньківці знаходилося, очевидно, на Брацлавщині, хоча були у майбутнього паволоцького полковника маєтності і під Паволоччю (нині село Паволоч належить до Попільнянського району на Житомирщині). Маємо на увазі с. Верхівню. Збіднілий шляхетський рід Миньківських «спеціалізувався» на юридичних справах і дав чимало канцеляристів. Як стверджують історики, на початку XVII ст. формувалися перші своєрідні шляхетські «династії», для котрих хліб юриста став сімейною традицією. До таких належала і родина Миньківських.

Іван Кунцевич-Миньківський народився, очевидно, на початку XVII ст. Він дістав добру освіту, знав польську й латинську мови, мав гарний, каліграфічний почерк; цікавився історією, церковними справами, мав глибокі юридичні знання. В його особі щасливо поєднувалися воїн, адміністратор, юрист, дипломат і канцелярист. Не випадково протягом тривалого часу він обіймав посаду війта міста Паволоч, тобто, кажучи сучасною мовою, міського голови або мера. Миньківський був одружений, мав двох синів. У примірнику видання твору італійського церковного історика Цезаря Баронія (Краків, 1607) є два записи, зроблені Миньківським власноручно польською мовою. Згідно з першим записом, Миньківський придбав цю книгу 8 травня 1633 р., а згідно з другим, — 29 червня 1650 р. у священика Юрловича, і куплена вона була заради «своїх милих синів».

З перших днів Національно-визвольної війни Миньківський рішуче став на сторону повсталого українського народу. Після Корсунської битви (26 травня 1648 р.) повстала майже вся Україна, в т. ч. й Паволоч. Тоді Миньківський, який був тоді паволоцьким війтом, заарештував і закував у кайдани колишнього володаря Паволочі шляхтича Томиславського. Місто стало одним з важливих центрів відродження української державності. Тут було сформовано Паволоцький полк, до складу якого входили такі сотенні міста, як Антонів, Сквира, Погребище, Ружин, Дзюньків та ін. Одним з керівників Паволоцького полку став Іван Кунцевич-Миньківський. Цікаво, що у Паволочі з 27 липня по 3 серпня 1648 р. знаходився гетьман Богдан Хмельницький. Звідси він видав кілька своїх універсалів, звідси ж вирушив у похід під Пилявці, причому в його війську був і Паволоцький полк. Після Пилявецької перемоги повстанці, в т. ч., очевидно, й Миньківський, дійшли до Львова та Замостя.

У лютому 1649 р. у Переяславі проходили українсько-польські переговори, внаслідок яких було підписано короткотривале перемир'я. Брав у них участь і І. Миньківський, котрий належав до радикальної течії повстанського табору і прагнув до війни з Річчю Посполитою до переможного кінця. Дипломат Речі Посполитої Войцех М'ясківський занотував у своєму щоденнику під 26 лютого 1649 р.: «За часом нам дуже шкодив і паволоцький війт...» Дипломатичні доручення українського уряду Миньківський виконував і пізніше. Згідно зі статейним списком російського посла в Україну Григорія Унковського, у Чигирині, куди він прибув для переговорів з гетьманом, його зустрічали Тиміш Хмельницький, паволоцький війт, осавул та два писаря.

Ймовірно, Миньківський брав участь і в переможних походах української армії на Збараж та Зборів у 1649 р. 18 серпня 1649 р. було укладено Зборівський мир. Бог-

дан Хмельницький після цього прибув до Паволочі, звідки розпустив свої війська по домівках. За умовами миру було створено 40-тисячний реєстр Війська Запорозького, котрий мав компромісний характер, оскільки Зборівська угода не відповідала здобутій українською армією перемозі. Король Ян Казимир погоджувався на існування тільки 16 полків на частині території України. Паволоцький полк таким чином перетворювався в сотню і входив до складу Білоцерківського полку, який очолював полковник М. Громика. Серед козаків Паволоцької сотні бачимо й Івана Кунцевича-Миньківського, а також якогось Федора Миньківського, можливо, його брата. Згаданий запис 1650 р. на книзі Баронія містить у собі автограф Миньківського із зазначенням: «Товариш Війська його королівської милості Запорозького».

Силою обставин Паволоч стояла на тодішньому кордоні між Українською державою — Гетьманщиною та Річчю Посполитою, і легко здогадатися, яку важливу роль вона стала відігравати. Миньківський виявив себе в нових умовах як добрий адміністратор. Заготовлених ним запасів провіанту вистачило і на наступний рік, ще й залишилося. У Берестецькій кампанії Миньківський виступав як паволоцький полковник. Дізнавшись про втечу орди з поля бою, він поспішив з 6-тисячним військом на допомогу обложеним повстанцям. Але на шляху до Берестечка його нібито розбив (до 19 липня 1651 р.) хан Іслам-Гірей III, хоча й був формально союзником українських повстанців. Інша версія здається більш вірогідною. Після виходу з татарського полону Виговський прибув до Паволочі, організував тут додаткові загони козаків, які стали громити ординців, котрі, відступаючи, вели з собою ясир. Ординці були розбиті під Чудновим і Уманню, що змусило хана знову стати союзником України. Дещо пізніше до Паволочі прибув Богдан Хмельницький, якого хан врешті випустив з полону.

Тут він, довідавшись про поразку своєї армії, зібрав 3 000 злотих для сплати ординським мурзам, а потім провів козацьку раду щодо організації відсічі ворожому наступу. В усіх цих подіях брав, очевидно, участь і Миньківський. Після згаданої вище ради Паволоцький полк разом з Білоцерківським і Переяславським вирушив на північ, щоб стримати наступ карателів князя Януша Радзівілла. Пізніше головні події розгорнулися під Білою Церквою. Бої тут чергувалися з мирними переговорами, у котрих брав активну участь Миньківський. 28 червня 1651 р. було підписано відомий Білоцерківський мир. З українського боку його підписали гетьман Богдан Хмельницький, полковники М. Гладкий, І. Миньківський, Я. Пархоменко, М. Громика, Б. Худий, черкаський полковий суддя Я. Ординець та генеральний писар І. Виговський. Підпис І. Миньківського яскраво свідчить про його важливу роль в Українській державі середини XVII ст., його хист юриста й дипломата.

Однак внаслідок поразки під Берестечком умови Білоцерківського миру були гіршими для України, ніж умови Зборівського. Паволоцький полк знову припинив самостійне існування, хоч його козаки й надалі брали активну участь у Національно-визвольній війні, зокрема, відзначившись у Батозькій битві. Але відомості про Миньківського з цього моменту зникають у джерелах. Щонайменше з липня 1653 р. паволоцьким полковником став Михайло Суличич. Колишній же полковник, судячи з не досить ясного запису на книзі Баронія, що його зробив переяславський протопоп Григорій Бутович, став, вірогідно, лубенським війтом.

Іван Кунцевич-Миньківський помер, очевидно, навесні 1657 р. 29 червня 1657 р. Богдан Хмельницький видав два універсали, котрі стосувалися маєтностей небіжчика І. Миньківського, «бившого полковника паволоцького». Згідно з першим універсалом, маєтності покійного Миньковці

та Вербівка поверталися його дітям, а їхнім опікуном до повноліття мав бути його близький родич — якийсь Михайло Іванович. Аналогічним універсалом гетьман повертав дітям маєтність небіжчика Верхівню під Паволоччю. Припущення про дату смерті І. Миньківського посередньо стверджує і запис Г. Бутовичча, який дістав у власність книгу Баронія 3 серпня 1657 р.

ДЕМ'ЯН
ЛИСОВЕЦЬ
ДЕМ'ЯН
ЛИСОВЕЦЬ

У когорті найближчих і найвідданіших соратників Б. Хмельницького помітне місце належало Дем'яну Лисовцю, або «Демку», «осавулу Демку», «Демку Чигиринському», як його здебільшого іменують джерела. Дем'ян Лисовець тривалий час обіймав посаду генерального осавула, принаймні тричі призначався наказним гетьманом, залучався до дипломатичної служби і взагалі входив до четвірки найдовіреніших осіб гетьмана.

Походження Д. Лисовця важко з'ясувати через брак джерел. Можливо, він мав якесь відношення до сотника переяславського полку Остапа Лисовця, якого згадує у своєму щоденнику С. Окольський, перелічуючи козацьких реєстрових урядників, затверджених по повстанню 1637–1638 рр. Відомо також, що батька Демка звали Михайлом.

Під час Національно-визвольної війни українського народу Д. Лисовець вперше згадується у реєстрі 1649 р. як військовий осавул. Враховуючи довготривалість перебування Д. Лисовця на одному з найвищих урядів, а також брак будь-яких відомостей щодо його попередників, можна припустити, що призначення відбулося вже на початку визвольного руху середини XVII ст.

Як відомо, військові осавули належали до генеральної старшини. Уряд осавула за ієрархією в гетьманському управлінні був п'ятим. Військовий осавул відав загальними питаннями, що стосувалися піхоти та кінноти, а також розповсюдженням гетьманських універсалів. Окрім того, Б. Хмельницький давав осавулам і тимчасові доручення, переважно військового та дипломатичного характеру. Зрозуміло, цю посаду могла займати лише людина, яка, по-перше, відзначалася неабиякими організаторськими здібностями, по-друге, корис-

тувалася повною довірою гетьмана. Постійна копітка робота по організації війська, зовні не ефектна, виконання різноманітних поточних завдань, участь у радах та їх підготовці тримали осавула у тісному контакті з гетьманом, вимагали великої енергії, працездатності, організаційного та військово-дипломатичного хисту і, звичайно, відданості патрону. Багаторічне перебування на уряді, як ніщо інше, свідчить про відповідність Демкових здібностей вимогам Б. Хмельницького.

Слід зауважити, що до середини 1650 р. Д. Лисовець, схоже, до роботи з іноземними посольствами і, зокрема, московськими не залучався зовсім, або використовувався дуже рідко. У статейних списках царських послів Г. Унковського, Г. Неронова та Г. Богданова Демко не згадується серед учасників переговорного процесу, і йому навіть не було наділено «государевого жалования».

Якої саме зовнішньополітичної орієнтації дотримувався Д. Лисовець, достеменно невідомо (джерела вкрай скупі). Лише за дотичною інформацією проглядаються контури позиції осавула. Однозначно можна стверджувати, що промосковськи чи пропольськи налаштованим він не був. Це, а також деякі інші факти схиляють до думки про належність Демка до так званої протурецької старшинської партії, хоча якоїсь виразної ролі він у ній не грав.

Звертає на себе увагу й те, що Іслам-Гірей двічі (у 1650 та 1652 рр.), вимагаючи від Б. Хмельницького війська для операцій проти черкесів, хотів бачити на чолі козаків Д. Лисовця. У першому випадку волів «або Нечая, або Демка Лисовця», в іншому — за повідомленням путивльця Івана Юденкова, «приходили де от крымсково царя послы к гетману, просили у нево людей дву полков Демка есаула войскового да гетмана костырского». Вочевидь, таке настирливе бажання мати справу з осавулом не було випадковим. Окрім суто полковницького аспекту і, можливо, навіть досвіду причетності Демка до налагодження взаємодії між козаками і татарами під час протиборства з Польщею, Іслам-Гірей міг брати до уваги й особисту прихильність осавула до військової спілки з Кримом.

Можливо тому Б. Хмельницький таки призначив Д. Лисовця наказним гетьманом над військом, яке у липні 1650 р. вирушило на з'єднання з татарами. Водночас призначення Демка послом до Туреччини у такий відповідальний для Української держави період, яким був початок 1654 р., свідчить принаймні про відсутність у осавула негативного ставлення до турецького чинника.

Події, в яких Д. Лисовець уперше постає наказним гетьманом, завершували дев'ятимісячні дипломатичні змагання навколо небезпечних для України планів Іслам-Гірея щодо організації спільного козацько-татарського походу на Дон та московське прикордоння. Втілення ханського задуму в життя завдало б нищівного удару по позиціях Б. Хмельницького, унеможливлюючи передовсім утворення широкої антипольської коаліції та підштовхуючи Москву до зближення з Варшавою аж до спільної боротьби з Кримом і Українською державою. Тому гетьман докладав максимум зусиль для недопущення негативних наслідків, завдяки чому осінньо-зимову загрозу вдалося відвернути. Однак напруга не спадала. З квітня 1650 р. хан періодично попереджав про свою підготовку до походу на гірських черкесів і вимагав від гетьмана будь-що домогтися припинення морських походів з Дону.

Б. Хмельницький добре розумів, що експедиція на Кавказ могла у будь-який момент перетворитись у похід проти донських козаків, але, коли в липні дійшло до справи, у Чигирині змушені були споряджати військо. На чолі останнього мала стояти людина, котра при потребі, з одного боку, зуміла б не допустити перетворення походу в антидонський, а з іншого, — запобігти конфронтаційності відносин з Кримом. І якщо на таку роль придався Д. Лисовець, то це ще один вагомий доказ його військово-дипломатичного хисту. Разом з тим, залучаючи Лисовця до керівництва експедицією, Б. Хмельницький робив умілий хід, ніби демонструючи свою лояльність до вимог хана.

Щоправда, номінально очолювали похід двоє — Д. Лисовець та Т. Хмельницький. У їх підпорядкуванні перебували

канівський та полтавський полковники. За свідченням учасників акції, реальна влада належала наказному гетьманові: «Промысл, де, был приказан полковнику Демку, а сына, де, ево (Богданового. — *Авт.*) посылал лише для того, чтоб ему принять к ратному делу служивых, чтоб знал, как служить». У 1653 р. доля знову зведе Д. Лисовця і Тимоша, на цей раз, у молдавському поході.

Отже, у червні 1650 р. кримське посольство «озвучило» вимогу Іслам-Гірея. Гетьман розпорядився готувати військо, суворо попередивши полковників про недопустимість зволікань і погрожуючи шибеницею за невиконання наказу. Переконуючи (з тактичних міркувань) хана, котрий саме перебував тоді разом із московськими послами в Криму, у своїй готовності підтримати його задум, він тричі протягом червня — початку липня надсилав гінців до Бахчисарая з інформацією то про зібране військо, то про вихід козаків у район р. Міус. Така «заповзятливість» гетьмана зумовлювалася тим, що прискорений збір війська й просування останнього до Азова позбавляли противника можливостей для оперативного маневру. Сприяли гетьману й погодні умови. Внаслідок посухи вигорів степ, що стало суттєвою перешкодою для руху татар на Москву. Тепер у випадку раптової зміни планів Іслам-Гірея, Б. Хмельницький міг без будь-яких дипломатичних втрат відмовити йому, покликаючись на організаційні труднощі, пов'язані з перебуванням війська на р. Міусі, нестачу харчів, зрештою, (традиційно) на небезпеку вторгнення польських загонів.

Свої міркування щодо справжнього задуму татар гетьман перед ханом не приховував. Коли козацьке військо вже стояло на р. Міусі й очікувало на кримців, гонець з Чигирина завважив у Бахчисараї, що «казаки де их дожидалис долгое время на Калмиусе, а чаели, де, того, что калка с ними пойдет на Дон». Аналогічні чутки поширювалися й у козацькому середовищі. 1 липня Андрій Малковський, котрий до Визвольної війни певний час перебував на Дону, а потім, вийшовши в Україну, знаходився «при гетмане», повідомляв білгородським воєводам, що, як він чув від гетьманського

племінника, похід буде «и ближе черкас», тобто на Дон. А чигиринський війт Іванець прямо говорив білгородському стрілецькому голові Василю Струкову, що «итти, де, ему (козацькому загонові. — *Авт.*) на донских казаков». Водночас гетьман вжив заходів, щоб заспокоїти Москву. Через грека Івана Тафталія було передано лист для царя, в якому наголошувалося на відсутності антимосковських намірів у Чигирині. Втім з огляду на непевність ситуації, Хмельницький не вказував, куди саме відбудеться похід, а обмежився виразом «войска наши были порушили теди толко для потребы хана его милости татарского, а не на інший який замысл».

Збір війська проводився у Полтаві. Скільки точно козаків намірявся виділити гетьман під регімент Д. Лисовця — невідомо. Близько 13 липня козацьке військо взяло курс на р. Міус. Знову ж таки неясно, в якій кількості. Сам Б. Хмельницький відразу після спорядження загону в розмові з путивльськими купцями оперував цифрою 3 тис. чол. Тиміш після повернення з походу говорив московським послам П. Протасьєву та Г. Богданову про 20 тис. «и болши», хоча, коли після повернення з походу загін приєднався 24–25 вересня до основного українського війська, згадані посли налічували у ньому всього «казаков тысячи с три и болши». Але ж певна частина козаків по дорозі могла просто «розсіятися». До речі, інші московські посли в Україні — В. Унковський та Я. Козлов — писали, що козаки, «которые обесконели», не пішли до гетьмана. Далі вже згадуваний В. Струков вів мову про 6 тис. козаків. Така ж кількість зазначена в донесенні польського посла. Донський козак А. Євсєєв, котрий під час появи загону поблизу Дону ходив від Війська Донського на розвідку, зупинився на цифрі 5–6 тис. Насамкінець, стільки значиться й у відписці, яку він привіз до Москви.

Проте. як видається, саме Б. Хмельницькому з дипломатичних міркувань було вигідно зменшувати перед путивльцями чисельність загону. Адже чим менше козаків надавалось у розпорядження Криму, тим стійкішим щодо антимосковських намірів поставав гетьман перед Москвою. Натомість після

повернення козаків з «холостого виходу», а також відвернення калги Крим-Гірея від експедиції на московське прикордоння, слушним було зауважити показники чисельності загону задля відтінення далекоглядності гетьманських кроків. Звідси найоптимальнішою виглядає цифра 5–6 тис., яка, між іншим, узгоджується з попереднім проханням з Криму.

Рух загону Д. Лисовця здійснювався за маршрутом Полтава — Орчюк — Орель — Самара — Вовча — Ведмежі Води — Тернівка — Калиш — Міус. Донці не на жарт перелякались. Азовці переконували їх, що відбудеться напад на Дон. Суперечлива інформація виходила від українських козаків. Одні говорили про похід на черкесів, інші — на Військо Донське. Не з'ясували до кінця ситуацію й посланці від донців, які на чолі з Дацьком Білоцерківським побували в українському таборі. Одним словом, Д. Лисовець уміло використовував нагоду для психологічного тиску на донських козаків. У розмовах з їх представниками українські козаки не виключали можливості походу «не токмо что на них, донских казаков, хотя и на государевы ближние городы», якщо так звелить Іслам-Гірей.

Два тижні перебував загін Д. Лисовця на Міусі. При цьому донцям не чинилося ніяких збитків. Навпаки, відчуваючи потребу в провіанті, наказний гетьман звернувся на Дон за допомогою. Військо Донське далекоглядно не відмовило.

Не дочекавшись татар, Демко відрядив гінців до калги Крим-Гірея, що перебував з кримцями між Кінськими та Овечими водами. За свідченням московських послів у Криму Г. Волкова і Д. Огаркова, 2 серпня отаман Богдан, осавул Сава і п'ять рядових козаків прийшли за роз'ясненням ситуації до калги. Але до посланців уже нікому не було діла. В Криму готувався похід на Москву. Відтак козацький загін вирушив в Україну.

Відмова Іслам-Гірея від експедиції на Кавказ зумовлювалася кількома обставинами. По-перше, черкеси, злякавшись нападу козацько-татарського війська, «учинились крымскому царю в подданстве по прежнему». Б. Хмельницький перед московськими послами особливо наголошував на цьому. По-друге,

вигорів степ. По-третє, Іслам-Гірей остаточно вирішив, що настав слушний час для походу на Москву. Звичайно ж, упокорення черкесів, як згодом виявилося тимчасове, розв'язувало ханові руки для антимосковських дій. Після отримання через кримського посла Байранліма листа про відміну походу на Кавказ і організацію виступу проти Москви, Б. Хмельницький дає Д. Лисовцю «відбій». А з огляду на можливість «просочення» змісту свого листа назовні і передовсім до донських козаків, гетьман вказував лише на політично нейтральну для Москви причину необхідності повернення — загрозу нового збройного протистояння з Польщею.

Розв'язка на донському фланзі не принесла козацькій державі полегшення. Радше навпаки. Невблаганно накочувалась чи не найсерйозніша за весь час загроза татарського походу на Москву; калга Крим-Гірей вирушив на з'єднання з козаками. Відтак довелося напружити всі сили для недопущення катастрофи. І Хмельницькому завдяки умінню витончено користатися з особливостей військово-політичної ситуації в регіоні вдалося відвернути небезпеку. Навзамін відбувся ініційований Крим-Гіреєм похід на Молдову, після повернення з якого до основного війська 25–26 вересня приєднався загін Д. Лисовця, що саме підійшов з Дону.

Невдовзі помічаємо Д. Лисовця при виконанні доручень Б. Хмельницького стосовно роботи з московським послом В. Унковським. Зокрема, 15 жовтня осавул разом із бужинським наказним полковником Крисою передає послу офіційне запрошення на зустріч з гетьманом, 20 жовтня разом з І. Виговським запрошує В. Унковського на заключну аудієнцію і супроводжує до його гетьманської резиденції.

Відновлення в 1651 р. військових дій між Україною та Польщею чітко свідчило про вплив Д. Лисовця в оточенні Б. Хмельницького. Це підтверджувалося й черговим призначенням осавула наказним гетьманом, але цього разу над з'єднанням, котре виконувало напрочуд відповідальну місію на польському фронті. Важливе значення мало й те, що під орудою Демка перебував визначний полководець

Іван Богун, військова майстерність якого була загальновизнаною. Її він і засвідчив у лютому — березні. Саме після успішних дій І. Богуна під Вінницею захлинулась, як відомо, навала польського гетьмана М. Калиновського. Згромадивши сили, Б. Хмельницький вирішив остаточно розгромити М. Калиновського, не давши йому можливості з'єднатися з королівським військом, яке скупчувалося поблизу Сокаля. Оперативно-тактичне й загалом політичне значення розгрому вказаного угруповання важко переоцінити. В разі успіху стратегічна ініціатива перейшла б до рук Б. Хмельницького, і більша частина етнічної української території опинилася б під козацьким контролем. Зазнавши відчутних втрат у живій силі, противник позбавлявся умов для маневру. До того ж польське військо ще не сформувалось остаточно, і при активних діях шанси українського гетьмана на загальну перемогу в кампанії виглядали оптимістичними. Слід також визнати слушність зауваження Я. Дашкевича, що розгром Калиновського під мурами Кам'янця-Подільського та оволодіння фортецею фактично перервали б зв'язки між Польщею та Молдовою й Валахією, що у тодішніх міжнародних обставинах були необхідні для Чигирина.

Отже, після відступу з-під Вінниці М. Калиновський, втративши до 6 тис. жовнірів, отаборився у Кам'янці-Подільському. Наприкінці квітня Б. Хмельницький спорядив на нього військо з трьох полків «ясаула войскового Демку, да полковника Багуна, да полковника ж чигиринского Ильяша Богаченка» чисельністю 8–10 тис. чол., а також кілька тисяч татар. Однак М. Калиновський був заздалегідь попереджений про небезпеку (за одними даними, полоненими козаками, за іншими — молдавським господарем В. Лупулом) і, відчуваючи небезпеку, розділив військо. Для захисту фортеці залишилося три полки піхоти і кілька корогв кінноти. Решта на чолі з самим М. Калиновським взяла курс на Сокаль. І тут, недостатньо зорієнтувавшись у ситуації, Д. Лисовець припустився тактичної помилки. Замість того, щоб переслідувати М. Калиновського, що з міркувань перспектив кампанії 1651 р. було надзвичайно важ-

ливим, наказний гетьман розпорошив сили. З однією частиною війська він залишився під Кам'янцем-Подільським, інша — переслідує польного гетьмана. В результаті завдання Б. Хмельницького, незважаючи на усі зусилля, не було виконане. М. Калиновському, хоч і з суттєвими втратами, все ж вдалося прослизнути до Сокаля. Відчайдушні спроби козаків не допустити цього не зарадили справі. Наздогнавши на початку травня ворога, вони принаймні тричі зав'язували бої. Полягло до 2000 жовнірів та німецьких піхотинців; втрати ж козаків у джерелах оцінюються (можливо, занижено) у 80 чол., татар — у 50 чол. До полону потрапили Нітшо-мурза та канівський сотник Богдан Шабельниченко.

Облога Кам'нця-Подільського українським військом тривала три дні (29 квітня — 1 травня). Водночас козакам вдалося оволодіти кількома навколишніми містечками: Панівцями, Жванцем, Чорнокозинцями, Кудринцями та ін. Однак підкорити подільську твердиню не вдалося. Більше того, українське військо зазнало чималих втрат. Якийсь шляхтич у листі, надісланому з Кам'янця-Подільського, визначав їх як заледве не цілий полк. За його повідомленням, у козацькому таборі спалахнуло заворушення незадоволених прорахунками Д. Лисовця: «І до Демка, гетьмана свого польного, до шабель поривались, що понад волю і наказ Хмельницького так багато людей поклав під Кам'янцем». Сам Б. Хмельницький, зрозумівши, що нагоду оволодіти фортецею згаяно, наказав Демку зняти облогу. Ранком 2 травня козаки відступили в напрямку до Гончарихи, де перебував гетьманський табір.

Після повернення Д. Лисовець був присутнім 10 травня при розмові Б. Хмельницького зі старцем Павлом, який збирався до Москви. Гетьман різко висловлювався на адресу Москви за небажання підтримати козацьке військо і погрожував розорити її «пуще Литвы».

Невдала операція проти М. Калиновського не похитнула позиції Д. Лисовця в оточенні гетьмана. Той продовжував довіряти осавулу, перш за все як відданій йому людині. Про це переконливо свідчить використання його у делікатній справі

вгамування антигетьманського заколоту в Корсуні наприкінці листопада. Складність моменту полягала в тому, що після Берестецької катастрофи і укладення вкрай непопулярного в Україні Білоцерківського миру в козацькій державі різко загострилася внутрішньополітична ситуація. З різних полків хвилею накочувались звістки про протести, спрямовані не тільки проти повернення польської шляхти, а й, що було особливо небезпечно, проти гетьмана. Останнє загрожувало втягненню України у вир братовбивчих конфліктів з легко передбачуваними гнітючими наслідками для всієї справи. Від Б. Хмельницького вимагалися чіткі, рішучі, часом жорстокі, але виважені рішення, які зліквідували б буйні сходи антигетьманської опозиції.

Одне з таких небезпечних вогнищ спалахнуло в Корсуні, де виник гострий конфлікт на грунті укладення нового реєстру. Підігріті зміщенням з уряду місцевого полковника Л. Мозирі, корсунські козаки забили білоцерківського полковника Громику, під керівництвом якого укладався реєстр, а також жорстоко обійшлися з наказним корсунським полковником, погрожуючи виступом проти самого Б. Хмельницького, якщо не припиниться реєстрування. Водночас виникли заворушення у Білоцерківському полку та на Лівобережній Україні.

Опанування ситуацією в Корсуні покладалося на Д. Лисовця. Арсенал його засобів невідомий, але опір було подолано, Л. Мозирю схоплено і припроваджено для військового суду. Новопризначений корсунський полковник Кілдиєв довершив справу.

Чергові спеціальні доручення гетьмана Д. Лисовець виконував і в 1653 р. Торкалися вони знову військових питань. Спершу, у квітні, осавул перебував у війську, котре під орудою Тимоша Хмельницького вирушило на підтримку В. Лупула до Молдови. Які точно функції покладалися на Демка, неясно. Враховуючи, що очолював похід Тиміш, навряд чи осавул, як стверджує О. Апанович, був наказним гетьманом. Скоріше, у козацькому з'єднанні Демко міг виконувати звичну для себе роль осавула. Можна також припустити, що з огляду на успішну співпрацю з Тимошем у 1650 р., коли вони виявили пси-

хологічну сумісність і досягли непоганої взаємодії, Б. Хмельницький, залучаючи Д. Лисовця до походу, наділив його повноваженнями особистого синового дорадника. До такої думки підштовхує і той факт, що, за свідченнями І. Виговського, саме Демко раяв Тимошеві не піддаватись на тестеві намови і не ходити до Валахії, за що накликав на себе сильний гнів гетьманича. Той вийняв шаблю і «посек ему (Демку. — *Авт.*) руку, а на мултянского господаря пошел войною». І якщо невтішні зовнішньополітичні наслідки молдавського походу пояснюються прорахунками гетьмана, то поразка у Валахії повністю лежить на совісті Тимоша. Відтак, доцільність призначення Тимоша віддає сумнівністю. Можливо, ліпшим було б для справи, якби він ще раз побував під орудою Д. Лисовця і таки відбув намічений гетьманом у 1650 р. курс «наук служивых».

Невдовзі після повернення з походу Д. Лисовець активно залучається до підготовки антипольської кампанії, зокрема, він виконує наказ Б. Хмельницького щодо організації розвідки під Білою Церквою з метою одержання інформації про заходи противника та для захоплення язиків. Водночас І. Богун мав чинити аналогічні дії «з другой стороны от города Винницы».

В останній рік свого життя — бурхливий для України в усіх відношеннях 1654 р. — Д. Лисовець продовжував перебувати на гребені подій, що розгортались у державі. Цього разу Б. Хмельницький використовував Демка вже на дипломатичній ниві. Осавул двічі виконував важливі місії — до сілістрійського Сіауш-паші (початок року) та до Молдови (липень — серпень), хоча абсолютної певності, що саме Демко очолював посольство до Сілістрії, немає. Можливі лише більш-менш обгрунтовані припущення на підставі листа Сіауш-паші до Б. Хмельницького, в якому йдеться про попереднє відправлення гетьманом до Сілістрії листа «с Демкою». Далі наводиться характеристика «Демка», котра в основних своїх рисах збігається з продемонстрованими Д. Лисовцем у попередні роки особистими якостями і спостереженими вище контурними ознаками орієнтації осавула на Туреччину та Крим: «А Демка человек умной и смышленой, благосчасному великому госу-

дарю нашему, его высокоместному порогу. Будет такова человека пришлете, годен будет, потому что про все разумеет и ответ дать знает, и всякое ему дело за обычай. И я видел в нем, что он тебе радетелем и добра хочет».

Безперечно, бажання Сіауш-паші мати у подальшому справу з послом, схожим на «Демка», а особливо усвідомлення того, що той гетьману «радетелем и добра хочет», промовляють про те, що посол виявив себе прихильником до українсько-турецького зближення. Опускаючи наведену характеристику на оточення Б. Хмельницького, належить визнати, що з багатьох відомих тодішніх урядовців на ім'я Дем'ян найбільше підходить саме Д. Лисовець, тим паче, що він був довіреною особою гетьмана, і лише їй останній міг доручити таку відповідальну місію, як залагодження відносин з Туреччиною на тлі шкідливих для османських інтересів в Україні постпереяславських реалій. І беручи до уваги схвальний відгук Сіауш-паші, можна стверджувати, що Д. Лисовець посутньо спричинився до пом'якшення реакції Туреччини на постання українсько-московського союзу, до фактичного провалу антиукраїнських підступних заяв у Стамбулі польського посла М. Бегановського.

Досить вдале виконання Д. Лисовцем доручень у Сілістрії, вочевидь, спонукало Б. Хмельницького ще раз використати його як посла, тепер уже до молдовського господаря Стефана Георгіци. Враховуючи особливості міжнародної ситуації і прихід до Чигирина молдовського посла Мирона Чоголя, гетьман прагнув остаточно схилити господаря до союзу проти Польщі. Задля засвідчення серйозності намірів української сторони щодо відновлення приязних стосунків Демко мав залишитися при С. Георгіце українським резидентом. І цього разу Д. Лисовець виправдав довіру, довівши разом з іншим козацьким послом Іскрицьким до логічного кінця увесь процес українсько-молдавських переговорів першої половини 1654 р. С. Георгіце під тиском несприятливих для нього зовнішніх обставин та вмілих дій української дипломатії вимушено присягнути на вірність союзу проти Варшави. Як писав Б. Хмельницький московському цареві, господар «на вечную приязнь с нами

присягл и крест целовал при нашем посланнике». А 20 серпня українське посольство разом з посланцем від С. Георгіци Трояскулом повернулося в Україну.

Дипломатична місія до Молдови, схоже, була останнім серйозним завданням, яке виконував Д. Лисовець. У листопаді того ж року Демко вже покинув світ живих, полишивши по собі помітний слід в історії національно-визвольної боротьби в Україні середини XVII ст. На перший погляд, Д. Лисовець не був такою яскравою самостійною зіркою, як-от І. Виговський, І. Богун, Д. Нечай та ін., але у команді Б. Хмельницького він належав до тих осіб, хто ніс на собі основний тягар організації руху і відтворював отой прошарок суспільства, на котрому трималась відновлювана українська державність.

ЛУК'ЯН МОЗИРЯ

Лук'ян Мозиря (поч. XVII ст. — 8.01.1652 р.) відомий з джерел й під іншими прізвищами (Мозира, Мазур, Мазуренко, навіть Лук'янов). Він походив з реєстрового козацтва. Його батько, як вказував Богдан Хмельницький у листі до Адама Киселя від 9.01.1652 р. був колись запорозьким гетьманом. Тобто, ним був, можливо, той самий Мозирниця, якого запорожці обрали гетьманом після загибелі славетного Михайла Дорошенка. Дорошенко загинув під час Кримського походу (травень або червень 1628 р.), коли козаки з боєм переправлялися через річку Чорну неподалік від Бахчисарая. Метою козацького рейду було повернення на престол козацького союзника, кримського хана Мухамед-Гірея III та його брата калгу-султана Шагін-Гірея. Для цього треба було розгромити військові сили претендента на ханський престол протурецьки наставленого Джанібек-Гірея і змусити останнього зняти облогу Бахчисарая, де засіли брати — союзники козаків. Мозирниця успішно провів похід, визволивши Бахчисарай і загнавши Джанібек-Гірея у Кафу, яку потім оточив. Однак турки перекинули морем велику допомогу Джанібек-Гірею, і після тривалої облоги запорожці змушені були відступити з-під Кафи через Арабатську стрілку на Січ. З ними відступив і Шахін-Гірей, котрий пізніше покозачився і, можливо, став корсунським полковником у перший рік Національно-визвольної війни. Після повернення з походу запорожці несподівано звинуватили Мозирницю у якихось злочинах і стратили.

Не виключено, що учасником кримського походу 1628 р. був і син Мозирниці — Лук'ян Мозиря, котрий міг супроводжувати свого батька так само, як Дорофій Дорошенко супроводжував у поході свого батька Михайла. Однак джерела нічого не розповідають про життя Лук'яна Мозирі аж до вибуху Національ-

но-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої середини XVII ст. У всенародне повстання Мозиря включився з перших його днів і, ймовірно, у складі Корсуньського полку брав участь у битвах під Жовтими Водами та Корсунем. Після перших успіхів Богдан Хмельницький зайнявся формуванням адміністративного апарату, української армії тощо, тим часом як повстання розгорялося. Сподіваючись домогтися поставленої мети без кровопролиття, а також виграти час, гетьман відправив 12 (2) червня 1648 р. у Варшаву посольство на чолі з чигиринським полковником Федором Вешняком (Якубовичем). Крім нього, до складу посольства входили Л. Мозиря, Григорій Бут, якого інколи невірно називають Болдартом, а також писар Іван Петрушенко. Посли повезли до Варшави на сейм насамперед «Реєстр кривд», заподіяних козакам, вимоги ліквідувати ординацію 1683 р., а також кілька листів до короля та уряду Речі Посполитої. Посольство досягло Варшави і виклало на сеймі (кінець червня — липень1648 р.) вимоги повстанців, не забувши представити вже покійного короля Владислава IV як такого, що прагнув відмінити ординацію 1638 р., і як ініціатора козацьких воєнних приготувань до війни проти Туреччини. Послів довго тримали у Варшаві, а потім з досить щедрими (на жаль, нещирими) обіцянками відпустили. Однак усі члени посольства тепло попрощалися з формальним головою Речі Посполитої, примасом Мацеєм Лубенським (згідно з тодішніми законами під час міжкоролівства функції голови держави переходили до обрання нового короля гнезненському арцибіскупові). Після цього посли вирушили у зворотній путь, але, щоб не потрапити до рук свавільної польської шляхти, обрали, очевидно, довший шлях Поліссям. Тим часом пройшла чутка, що послів посаджено у Варшаві на палі, а довготривала відсутність всякої інформації про них цю чутку посилювала. До речі, місія дійсно була ризикованою, бо це було перше посольство повстанців до Варшави, і серед «яструбів» Речі Посполитої лунали голоси про арешт і навіть страту дипломатів Богдана Хмельницького. Не дочекавшись послів, Хмельницький вирушив з військом на захід, щоб допомогти Максиму Кривоносу, який був фактично наказним гетьманом і чимало попрацював над тим, щоб очистити

від ворогів значну територію Правобережжя. У вересні 1648 р. відбулася Пилявецька битва, результатом якої була ганебна втеча війська Речі Посполитої з поля бою. Очевидно, після цього посольство Ф. Вишняка прибуло до Хмельницького, і Мозиря, можливо, супроводжував гетьмана в його переможному поході під Львів та Замостя. Не виключено й те, що Мозиря увійшов до Корсунського полку, який громив ворога на Поділлі.

Коли Мозиря став корсунським полковником, точно сказати важко. Від початку Національно-визвольної війни і до Пилявецької битви на цій посаді перебував Шагін-Гірей, якого, ймовірно, під час останньої було вбито. Досі вважалося, що після нього корсунським полковником був Станіслав Морозенко, який загинув при облозі Збаража у липні 1649 р., а потім його замінив Мозиря. Однак статейний список російського посла в Україну Григорія Унковського дає підстави стверджувати, що Морозенко був тільки наказним гетьманом, а Мозиря — людиною № 1 серед козаків Корсунського полку. Коли московський посол прибув до Чигирина 7 травня 1649 р., то його зустрічали Б. Хмельницький, І. Виговський, «костирський гетьман» Ян Соколовський та полковники Ф. Вишняк, П. Шумейко і «корсунський (полковник) Мазуренко»*, тобто Мозиря. Звичайно, можна припустити і те, що посол не розібрався докладно: чи був Мозиря полковником дійсним чи тільки наказним, але все ж вважаємо, що Унковський подав достовірну інформацію.

Пізніше Мозиря разом зі своїм полком брав участь у облозі Збаража і, можливо, в переможній Зборівській битві. Коли було складено «Реєстр Війська Запорізького» (1649 р.), то в ньому корсунським полковником названо Лук'яна Мозирю, котрому корилися 3472 реєстровці даного полку. Корсунський полк був добірним, за своїм кадровим складом одним з на-

---

* Нарівні з іншими вищезгаданими полковниками Мозиря був нагороджений соболями і грошима від імені царя. Якби він був наказним полковником, то сума дарунків була б хоч трохи нижчою. Корсунським полковником під час облоги Збараша називає Мозирю і анонімне польське джерело (Бібліотека Чарторийських. — Відділ рукописів. — № 1657. — С. 464).

йчисельніших на Гетьманщині. Досить сказати, що під керівництвом Мозирі перебували Іван Креховецький — перший генеральний писар повстанців, Іван Золотаренко — славний у майбутньому наказний гетьман, командуючий українськими військами у Білорусі, брат третьої дружини Богдана Хмельницького; Максим Нестеренко — корсунський сотник ще з 1638 р., один з керівників успішної облоги Кодака (вересень — початок жовтня 1648 р.), та української розвідки та контррозвідки тощо. Очевидно, великими були заслуги Лук'яна Мозирі перед повстанцями, якщо саме йому доручили корсунці полковницький пернач. Не випадково він довго перебував на цій посаді (1648 або 1649 — кінець 1651 р.). Є підстави вважати, що Мозиря був не тільки добрим воїном, але й розумним адміністратором. Після страшних спустошень війни восени 1651 р. Корсунський полк відзначався багатством і дешевизною провіанту, чому не могли надивуватися присутні там на переговорах з гетьманом польські дипломати.

Наприкінці червня — на початку липня 1651 р. українська армія через зраду свого союзника — кримського хана Іслам-Гірея II програла битву під Берестечком. Джерела свідчать про те, що у цій битві брав участь і Мозиря, очевидно, на чолі свого полку. Коли хан втік з поля бою разом з ордою, за ним погнався Богдан Хмельницький, щоб затримати втікачів і умовити хана повернутися. Разом з гетьманом було 18 козаків, в т. ч. генеральний писар Іван Виговський та Лук'ян Мозиря. Коли пізніше про ці події розповідав у Москві український посол Семен Савич, то писці, які занотовували сказане, помилилися, назвавши Лук'яна Мозирю «Иваном Лукьяновым». (До речі, як свідчив той же Савич, а за ним і писці, цей «Лукьянов» був разом з ним у посольстві, тобто то був Л. Мозиря). Коли Хмельницький умовив хана зупинити орду і повернутися на поле битви, зразу був написаний універсал, в якому оточених козаків було закликано готуватися до битви на 4 липня 1651 р., коли гетьман і хан повернуться під Берестечко. Доставити гетьманський універсал за призначенням було доручено Мозирі, що той і виконав. Проте хан відмовився повер-

нутися і не тільки зірвав плани Хмельницького, а й заарештував його самого. Мозиря ж вирвався зі своїм полком з облоги, як і інші добірні козацькі полки. Він був потім одним з активних організаторів оборони Гетьманщини під час наступу каральних військ на Київ і Білу Церкву. 24 липня 1651 р. до Корсуня, де перебував звільнений з-під арешту Богдан Хмельницький, Мозиря прислав п'ятьох польських полонених, захоплених ним під містечком Бородянкою. При цьому Мозирю названо білоцерківським полковником, що, очевидно, є помилкою, бо на той час дані функції ще виконував Михайло Громика.

У розпал боїв під Білою Церквою гетьман звернувся по допомогу до Москви, наголошуючи на необхідності спільних дій у боротьбі за православну віру. Це було, очевидно, 18 серпня, бо саме так продатовано відповідні листи Хмельницького, котрі, на жаль, не вповні збереглися. Посольство, надіслане до російської столиці, мало особливо важливе значення у такий тяжкий для України час. Його мав очолити сам Виговський, але врешті ця місія була доручена канівському полковнику Семену Савичу. Разом з ним до складу посольства входили Л. Мозиря, І. Золотаренко («Нечипорович») та зять Виговського — канцелярист і літописець Михайло Гунашевський. Разом з послами вирушили в путь старець Іларіон з Києво-Печерської лаври та грецький ієромонах Захарій. Посольство їхало через Лубни й Ромни на Путивль і Москву. З Лубен Савич написав листа путивльському купцю (він же московський агент) В. Бураго з проханням приєднатися до них у Ромнах. Купець потім випередив посольство і доповів 28 серпня путивльським воєводам С. Позоровському і І. Чемоданову про прибуття в Путивль українських послів. Дещо пізніше туди прибули С. Савич, Л. Мозиря, І. Золотаренко та М. Гунашевський разом з своїми козаками, слугами й ченцями (це сталося, очевидно, 30 серпня). Ченців швидко пропустили через кордон, а посольство було затримане, незважаючи на те, що гетьман у своєму спеціальному листі до путивльських воєвод просив пропустити їх якнайшвидше. Мабуть, посли були змушені написати про затримання гетьману, і той повторив своє прохання в новому

листі до воєвод від 30 вересня 1651 р. Але воєводи ще перед тим дістали якісь розпорядження, і послів було пропущено ще до привезення в Путивль нового гетьманського листа. 1 жовтня 1651 р. Савич разом з іншими послами, в т. ч. й Мозирею, був на аудієнції у царя Олексія І і детально описав ситуацію в Україні та хід Берестецької битви. Москва однак на ризикнула вступити у війну проти Речі Посполитої. Але послам були дані обіцянки допомогти, їх щедро винагородили, а потім направили до Чигирина зі своїм представником для того, щоб краще оцінити ситуацію в Україні.

Тим часом бої в Україні скінчилися. 28 серпня 1651 р. було підписано польсько-український Білоцерківський мирний договір, котрий довелося укладати на гірших, порівняно зі Зборівським миром, умовах. Так, реєстр Війська Запорозького мав бути скорочений удвоє. Це викликало зростаюче невдоволення рядового козацтва, а також покозачених селян та міщан. Опозиція проти гетьмана групувалася навколо корсунського полковника Л. Мозирі, миргородського полковника М. Гладкого (цей, до речі, сам був у складі дипломатичної місії України (!), яка підписувала Білоцерківський договір), та чернігівського полковника С. Подобайла. Спочатку відносини між гетьманом і Мозирею були нормальними, про що свідчить уже факт перебування Хмельницького разом із своєю сім'єю у Корсуні восени 1651 р., але коли почали укладати новий реєстр, Мозиря став до лав опозиції. Почалися заворушення й збройні виступи, стали називати імена можливих гетьманів, котрі могли б замінити Хмельницького (Вдовиченко, Бугай, шляхтич Дядюля), причому говорив про кандидатуру Вдовиченка і сам Мозиря. Було розірвано укладення реєстру в Корсунському та Білоцерківському полках. Наприкінці 1651 р. Богдан Хмельницький дискредитує Мозирю, поставивши на його місце іншого полковника. Та це лише підлило масла у вогонь. Діючи через посередників, Мозиря зумів організувати збройний виступ козаків Білоцерківського і Корсунського полків, внаслідок чого було вбито білоцерківського полковника М. Громику, новопризначеного корсунського полковника та

ще деяких осіб. Гетьман ще до 24 (14) грудня послав до Корсуня і Білої Церкви генерального осавула Демка Лисовця на чолі вірних йому кількох десятків козаків, і той припинив виступ вищеназваних полків, заарештувавши в першу чергу Мозирю. Знову почався перегляд реєстру Корсунського полку. Про все це досить детально Хмельницький написав Адаму Киселю, занепокоєному можливим зривом Білоцерківського договору, і зазначав, що через недавню непокору Корсунського полку новий реєстр буде укладено із запізненням.

8 січня 1652 р. за новим стилем Л. Мозирю за наказом гетьмана було страчено. Його смерть вразила не тільки козаків, але й ворогів. Відомий польський хроніст Веспасіян Коховський, учасник каральних акцій 1651 р., записав дані про страту Мозирі в одну із своїх хронік. До його свідчень чомусь занадто критично поставився український історик М. Грушевський, який вважав, що Мозирю було тільки заарештовано. Однак виявлені в архівах канадським істориком Френком Сисиним невідомі листи Б. Хмельницького до А. Киселя беззаперечно свідчать про страту Л. Мозирі з волі гетьмана у присутності представників М. Потоцького. Тільки 27 січня 1652 р. новий реєстр Війська Запорозького було врешті-решт споряджено і подано для внесення до книги українського гродського суду. 29 січня 1652 р. до Варшави відбуло чергове українське посольство на чолі з полковником Гарасимом Яцкевичем, яке повезло королеві новий реєстр.

Так закінчив свій життєвий шлях Лук'ян Мозиря. Важко нині судити про всі обставини конфлікту між ним і гетьманом Богданом Хмельницьким, визначити з історичної перспективи, хто ж був правий у цій трагічній суперечці. Та факт залишається фактом: Лук'ян Мозиря пішов з життя, загинувши, як і його батько, від рук своїх же побратимів по зброї... Проте, навіть якщо Лук'ян Мозиря і помилився, піднявши зброю проти гетьмана у тяжкий для України час, він увійшов до української історії, насамперед як енергійний організатор, талановитий полководець і дипломат, один з видатних вождів Національно-визвольної війни українського народу.

СИЛУЯН МУЖИЛОВСЬКИЙ

Силуян Мужиловський був сином відомого у свій час білоруського православного письменника-полеміста і церковного діяча, слуцького протопопа Андрія Мужиловського. У 20-х рр. XVII ст. останній був дуже близьким до київського митрополита Йова Борецького та полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького, але пізніше непримиренна позиція А. Мужиловського стала однією з причин переходу Смотрицького в унію. 1631 р. А. Мужиловський постригся в ченці (його дружина, можливо, пішла в монастир). Він був тоді одним з головних претендентів на Київську митрополію по смерті Борецького. Помер А. Мужиловський у 40-х рр. XVII ст.

Силуян Мужиловський народився, вірогідно, на початку XVII ст. у Слуцьку. На початку 30-х рр. XVII ст. він вчився у Київській лаврській школі. У 1631 р. вчитель риторики і поетики школи Софоній Почайський склав з допомогою своїх студентів і видав книгу — віршований панегірик «Євхаристіон», або «вдячність» на честь архімандрита Києво-Печерської лаври Петра Могили, майбутнього київського митрополита. Серед вдячних авторів віршів бачимо й Мужиловського (названого чомусь не Силуяном, а Самуелєм), який написав вірш «Діалектика». Не виключено, що С. Мужиловський після закінчення Києво-Могилянського колегіуму у 30-х рр. XVII ст. викладав у стінах цього ж учбового закладу. До речі, брат Силуяна — Григорій був відомий як православний проповідник і полеміст.

Коли 1648 р. вибухнула Національно-визвольна війна, Мужиловський одразу став на бік українських повстанців. Свого часу непримиренністю до католицької Речі Посполитої відзначався його батько, а Силуяна, очевидно, не випадково королівський секретар Анжей М'ясківський назвав «злим русином» (1651). Влітку 1648 р. він брав участь у взятті повстанцями

Чернігова. До речі, їх загонами керував тодішній ніжинсько-чернігівський полковник Прокіп Шумейко. Потім С. Мужиловський разом з полковником Григорієм Бутом та ще деякими особами їздив до Богдана Хмельницького, щоб скоординувати військові дії. Очевидно, тоді Мужиловський був залишений при гетьманові полковником (чигиринським наказним?). На початку серпня 1648 р. до гетьмана під Паплинці прибули посли молдовського господаря Василя Лупула. Вони привезли листа, в якому господар повідомляв про прибуття до Ясс єрусалимського патріарха Паїсія. Хмельницький негайно послав до молдовської столиці полковників Силуяна Мужиловського та Михайла Крису, а сам виступив під Пилявці. У Яссах українські посли зустрілися з патріархом Паїсієм і після цього супроводжували його у подорожі до Києва (через Вінницю й Шаргород). До Києва вони прибули у листопаді 1649 р. і, ймовірно, залишилися там чекати на повернення гетьмана з походу. Наприкінці грудня 1648 р. (за новим стилем) Хмельницький урочисто в'їхав у Київ, і народ вітав його як «нового Мойсея». Першими гетьмана зустрічали патріарх Паїсій, київський митрополит Сильвестр Косов, а також студенти Києво-Могилянського колегіуму. Природно, що коли Паїсій вирушив у подорож до Москви, то його супроводжував саме Мужиловський разом з п'ятьма козаками та п'ятьма слугами. Було, звичайно, враховано, що Мужиловський походить з родини священика, до того ж дуже відомого, що він прекрасно орієнтується в релігійних питаннях, є високоосвіченою людиною. Водночас Мужиловський мав і важливе дипломатичне завдання в Москві: добитися зміни на краще досі ворожого ставлення до України з боку російського уряду і збройної допомоги українським повстанцям у їхній війні проти Речі Посполитої. 8 лютого 1649 р. патріарх Паїсій і Мужиловський вели переговори з керівниками Посольського приказу, 14 лютого Мужиловського вже прийняв цар Олексій Михайлович, якому посол вручив меморандум, складений від імені Війська Запорозького. Цей унікальний твір є першим, що вийшов з табору повстанців, і в якому висвітлювалися причини і хід Національ-

но-визвольної війни українського народу. Місія Мужиловського у Москві мала певний успіх. Насамперед були встановлені офіційні українсько-російські дипломатичні зв'язки, цар пообіцяв допомогу і направив своє посольство на чолі з Григорієм Унковським в Україну. Тепер Мужиловський мав супроводжувати російське посольство. 24 лютого посли виїхали з Москви на Чигирин. Проїхавши через Путивль, Конотоп, Переяслав і Черкаси, вони у 20-х числах прибули до тодішньої столиці України. 26–29 квітня проходили переговори Унковського з гетьманом Богданом Хмельницьким та старшиною. Мужиловський тримався дещо на дальшому плані, але й він періодично мав контакти з Унковським. По закінченні переговорів Унковський вирушив у зворотню путь, а Силуян Мужиловський і цього разу супроводжував його, але тільки до Києва, куди посли прибули 10 травня 1649 р.

Пізніше Мужиловський, очевидно, брав участь в облозі Збаража та Зборівській битві. Є дані, що влітку — восени 1649 р. Хмельницький посилав його до польного гетьмана литовського Януша Радзивілла для мирних переговорів. Ясно, що Мужиловський міг краще за когось іншого виконати це завдання, адже він виріс у Білорусі і прекрасно знав ситуацію, яка там склалася, до того ж його батько був добре знайомий з Криштофом Радзівіллом — родичем Януша. Коли 1649 р. було складено Реєстр Війська Запорозького, то до нього увійшло й ім'я і С. Мужиловського. Певний час він був навіть генеральним суддею Війська Запорозького, але продовжував займатися і дипломатичними справами під керівництвом Б. Хмельницького та І. Виговського. Не випадково його дещо пізніше називають у польських джерелах «довіреною особою Хмельницького», «секретарем Виговського». Є підстави вважати, що він служив і писарем у Генеральній канцелярії, де крім нього бачимо зятя Виговського — літописця Михайла Гунашевського, білоруського шляхтича Ярмоловича, шляхтича Соболя (чи не Євтихія Соболя, співавтора Мужиловського по «Євхаристіону» і студента Києво-Лаврської школи (?)); а також відомого пізніше діяча Гетьманщини Захара Шийкевича, інших.

Навесні 1651 р. Мужиловський очолив українське посольство до Молдови і Трансільванії. Можливо саме про це посольство йдеться в листі Б. Хмельницького до брата князя Трансільванії Д'єрдя II Ракоці-Сигізмунда від 11 березня 1651 р. з Корсуня. Разом з Мужиловським до складу посольства входили Павло, «близький родич гетьмана» (Яненко? — *Авт.*) та улюбленець гетьмана грек Дима з Ямполя. 20 травня 1651 р. посольство разом з молдовським представником вирушило у зворотний шлях з Ясс. Василь Лупул тоді написав теплі листи до Б. Хмельницького і І. Виговського. Однак під Проскуровим на послів з ескортом (300 козаків) напали польські кіннотники хоругви Кондрацького. Козаки зазнали поразки, і керівники посольства опинилися в полоні. Це сталося до 2 червня 1651 р. Очевидно, після укладення Білоцерківського миру 28 вересня 1651 р. Мужиловському і його товаришам вдалося визволитися, бо про нього в документах є згадка від 2 квітня 1653 р. Саме тоді Богдан Хмельницький, відправляючи до Москви чергове посольство на чолі з Мужиловським та Кіндратом Бурляєм, написав щодо них рекомендаційні листи на ім'я царя Олексія та бояр (В. Морозова, І. Милославського, Г. Пушкіна). Це посольство знову мало просити допомоги у боротьбі проти Речі Посполитої, але головна мета була іншою. Довідавшись про те, що королева Швеції Христина прагне зав'язати дипоматичні зв'язки з Українською державою і навіть вислала своїх гінців до Чигирина, які були, на жаль, перехоплені поляками, гетьман послав своїх дипломатів у Стокгольм через Москву. Збереглися чолобитні Мужиловського і Бурляя стосовно їх пропуску до Швеції (2.04. та 14.05.1653 р.) та їхній лист до патріарха Нікона (19.04.1653 р.), однак стривожена можливим укладенням українсько-шведського союзу, Москва не дозволила українському посольству їхати до Стокгольма. 17 травня цар Олексій дав грамоту Мужиловському і Бурляю, дозволяючи їм тільки повернутися в Україну. З ними ж вирушили до Чигирина російські посли А. Матвеєв та І. Фомін.

15 червня 1653 р. посли вже були в Конотопі, 18-го — у Ніжині, де зустрілися з полковником Воронченком, а 28-го — у Білій Церкві. Як і в 1649 р. Унковським, так і в 1653 р. Матвеєвим та Фоміним, Мужиловський був запідозрений у неприязні до царя і до Московської держави взагалі, але й цього разу він зумів відхилити ці підозри. 5 липня посли вже були прийняті Виговським, а пізніше — і самим гетьманом. Мужиловський теж брав участь у переговорах, про що свідчить запис у «статейному списку» під 16 липня 1653 р.

Пізніше Мужиловський брав участь у поході української армії під Жванець. Саме він разом з Виговським та миргородським полковником Григорієм Лісницьким вів переговори під Кам'янцем-Подільським з кримським ханом Іслам-Гіреєм III.

26 лютого 1654 р. С. Мужиловський разом із своєю дружиною (чи були в них діти, нічого не відомо) подарували одному з монастирів у Ніжині свою невелику маєтність — хутір Коростелевський у Талалаївці, що було завірено полковником І. Золотаренком. У той час Мужиловський займав досить високу посаду серед козацької старшини Сіверської України — ніжинського полкового судді.

Про подальшу діяльність Силуяна Мужиловського практично нічого не відомо. За деякими даними його було забито у період з 1654 по 1657 рр. під час конфлікту з одним з козацьких старшин. Згаданий дарчий документ став таким чином заповітом цієї непересічної людини.

МАРТИН
НЕБАБА
МАРТИН
НЕБАБА

У «Рицерському колі» Б. Хмельницького, як велемовно, але влучно охрестив найближче оточення гетьмана один з тогочасних козацьких ватажків, почесне місце по праву належало полковнику М. Небабі. Академік М. Грушевський окреслив цей гурт у такому складі — І. Виговський, І. Богун, І. Золотаренко, М. Кричевський, М. Небаба, М. Кривоніс, С. Пободайло, Д. Нечай і та І. Нечай — і порушив суто умоглядне, але дуже промовисте у даному контексті питання: «Чи сі люде не відограли б свою історичну ролю не гірше, а може краще від Богдана, коли б доля дала їм ті карти, що випали Богданові?». Втім, доля обрала Б. Хмельницького, і він став першим серед рівних, аж поки розвій подій рішуче не підніс його над загалом і змусив до змагань за самодостатнє володарство в Україні.

Мартин Небаба зявився на історичній арені 1648 р. як то кажуть, нізвідки — його довоєнна біографія являє собою майже суцільну білу пляму. Його сучасник, польський історик Я. Рудавський з погордою назвав Небабу «людиною без роду, без ймення», очевидно, натякаючи у такий спосіб на його посполите походження (якщо, звичайно, це не банальна риторична фігура). Невідомий польський автор кінця 60-х, працю якого на початку 70-х рр. XVII ст. видав К. Вуйціцький, стверджував, що Небаба був «родом з Коростишева», що на Житомирщині*. Принагідно зауважимо, що в «Актовій книзі Жи-

---

* Щоправда, він навів інше ім'я — Антон, і це згодом породило плутанину і численні непорозуміння. Відтак, ще й досі на сторінках історичних досліджень співіснують два Небаби Мартин і Антон. Ми поділяємо думку В. Липинського, який вважав, що анонімний хроніст (чи видавець?) схибив і помилково назвав Мартина Небабу Антоном.

томирського гродського уряду 1609 р.» згадуються піддані панів Проскур Юско та Мишко Небабичі з містечка Корнина, розташованого неподалік від Коростишева. Приналежність Мартина Небаби до міщанського стану або міської спільноти опосередковано підтверджує зображення на його гербовій печатці (1649) поруч з полковницьким перначем жезла Меркурія символу торгівлі, який міг бути запозичений з так званого міщанського гмерка — своєрідного аналога шляхетської геральдичної емблеми.

Як відомо, початковий етап Визвольної війни вкрай схематично й фрагментарно відображено в історичних документах, і достеменно відстежити перебіг подій, діяльність окремих підрозділів козацького війська та їх керманичів досить важко, а часом просто неможливо. На цей аспект проблеми на прикладі життєпису героя своєї відомої праці* звернув увагу В. Липинський: «Де знаходився в тому першому періоді боротьби Кричевський? Тогочасні джерела, на жаль, не дають нам повної відповіді на це питання. І не треба цьому дивуватися. Це ж була доба, коли навіть найбільш героїчні подвиги сучасників в першій мірі приковували до себе не постаті керівників, але титанічні рухи мас, які вони за собою вели».

Тим часом, поодинокі й часом суперечливі згадки про Небабу (здебільшого у наративних джерелах) дають підстави гадати, що він належав до числа тих ватажків, яких Б. Хмельницький влітку 1648 р. «розослал... на всі сторони: на Білую Русь, на Сіверщизну, на Поліссє, на руську Подоллю, на Волинь з козаками, до которих навенцей хлопства вязалося». Загін Небаби разом з іншими підрозділами, очевидно, діяв під загальною орудою П. Гловацького, а потім М. Гладкого на терені Полісся, від Стародуба на сході до Пінська на заході. Тамтешня українська і білоруська людність також пов-

---

* Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 2. — С. 327.

стала проти шляхетського панування й допомогла козакам оволодіти Гомелем, Лоєвом, Брагином, Мозирем та іншими містами і містечками. Згодом, ймовірно, Небабу звідки було відкликано, і у вересні він брав участь у Пилявецькій битві, а потім за наказом Б. Хмельницького вирушив «с козаки и татары» навздогін за невеликим загоном польських вояків. Не виключено, що в цих боях його було поранено — принаймні тоді кружляли чутки буцімто «Небаба изрублен». За даними Г. Грабянки, він був присутній на старшинській раді, що зібралася в другій половині вересня під Старокостянтиновом й ухвалила рішення про похід на Львів. Після цього гетьман одразу ж направив козацькі загони на Волинь і Галичину, аби підготувати грунт для просування головних сил. Д. Бантиш-Каменський стверджує, що Небаба вирушив у напрямку на Дубно. Але загальна ситуація на півночі України серйозно ускладнилась — у вересні виступило в похід литовське військо, що мало на меті приборкати повстання в Білорусі й витіснити звідти козацькі загони. З «легкої руки» М. Костомарова, який сприйняв на віру і довільно скомпонував непевні відомості з джерел польсько-литовського походження, в історичній літературі набула значного поширення версія про загибель Небаби під час оборони бунтівного Пінська на початку жовтня.

Гіпотетично він міг знову опинитися в цьому регіоні, щоб з іншими козацькими ватажками зупинити або хоча б затримати переможний наступ литовської армії. Однак невідомий автор докладної реляції про «пінську катастрофу» (за деякими даними, тут загинуло близько 14 тис. чоловік) взагалі не наводить імен козацьких керманичів, а добре поінформований А. Коялович згадує лише одного з них — М. Гладкого. Наприкінці жовтня загони, що вели боротьбу на українсько-білорусько-литовському порубіжжі, приєдналися до війська Б. Хмельницького, який з-під Львова прямував до Замостя. Взятий у полон козак Ясько виказав на допиті, що гетьман «Небабу вперед послав, а з ним Тугай-бея з татарами». Бачили його, як, до речі, і П. Гловацького, і М. Гладкого й під мурами Замостя. Подейкували, що Небаба «наполягав, аби Хмельницький яко-

мога скоріше оволодів Замостям і довів ворогу, що значать козаки». Втім, перемогла інша точка зору. Невдовзі гетьман припинив облогу, розпочав переговори, а після укладення перемир'я повернув до Києва.

Під час нетривалого мирного перепочинку прискореними темпами зводилися підвалини Української держави, що постала в полум'ї Визвольної війни. На звільнених теренах поволі стабілізувався новий адміністративно-територіальний устрій. На думку В. Сергійчука, одним з перших на Лівобережжі було створено Борзенський (Борзнянський) полк, який очолив Небаба. Привертає увагу той факт, що в документах першої половини 1649 р. його називають не тільки борзенським, а й батуринським та почепським полковником. На відміну від Борзенського Батуринський і Почепський полки являли собою не військово-адмінстративні, а суто військові (можливо, тимчасові) формування, що перебували під орудою Небаби.

Тим часом, литовський гетьман Я. Радзівілл продовжував каральні акції на півдні Білорусі, маневруючи в небезпечній близькості від умовного українського кордону. З огляду на це у березні вздовж лівого берега Дніпра до гирла Сожу було підтягнуто значні сили на чолі з Небабою та А. Гаркушею. Було вжито також запобіжних заходів, аби унеможливити ймовірний обхідний маневр литовського війська через порубіжні російські території. Того ж таки березня за дорученням Небаби сотник К. Прокопович звернувся до брянського воєводи з проханням «коло границі под Рославлем заставу поставить». Наприкінці квітня «з 2500 козаків і з великим числом досвідченої піхоти» Небаба зайняв Гомель. Обійшлося навіть без збройної сутички. Як засвідчував сучасник, козаків до Гомеля запросили тамтешні міщани, відмовившись постачати продовольство литовському війську. Однак невдовзі гомельську залогу довелося евакуювати, бо в травні — червні Я. Радзівілл помітно активізував свої дії в Білорусі. Козаки І. Голоти та П. Гловацького зазнали відчутних поразок під Загаллям і Річицею. Можливо, на цьому ж фронті перебував і Небаба — в усякому разі «Історія русів» містить розповідь про те, як його

загін під час форсування Прип'яті литовською армією потопив «великое множество обозов с запасами».

У цей відповідальний момент Б. Хмельницький зробив несподівану рокіровку. Наприкінці червня Небабу було відкликано під Збараж, а його місце заступив київський полковник М. Кричевський, якому асистував чернігівський полковник С. Пободайло. За даними М. Костомарова, під час тривалої облоги Збаража Небаба здійснив рейд на Волинь, де козаки оволоділи Острогом і Заславлем. Напевне, він брав участь і в Зборівській битві, після якої гетьман «отпустил татар... и провожать их посылал двух полковников... Небабу да Нечая». Тим часом ціною значних втрат і власного життя М. Кричевський ще наприкінці липня зупинив подальше просування Я. Радзивілла, який здобув у битві під Лоєвом справді піррову перемогу і відмовився від наступу вглиб України.

Після укладення Зборівського миру гетьманська адміністрація заходилася навколо складання 40-тисячного козацького реєстру. Водночас сталися зміни в адміністративно-територіальному устрої, відбулися нові кадрові призначення. Як гадає В. Сергійчук, саме тоді Борзенський полк було приєднано до Чернігівського, який очолив Небаба. (Цікаво, що С. Пободайло зберіг особливий статус — його прізвище стоїть другим у полковому реєстрі 1649 р.) Власне, саме з цього моменту і розпочинається «історичний», тобто засвідчений автентичними джерелами, період у біографії Небаби. Треба зазначити, що він виявив неабиякі організаторські здібності. Особливого значення він надавав фінансовій справі, поповненню військової скарбниці. У Чернігівському полку було запроваджено уряд полкового підскарбія, який у 1649 р. обіймав Я. Федоренко (до речі, уродженець Борзни). Небаба, зокрема, стимулював виробництво і продаж поташу. За його дорученням сотники П. Забіла, К. Прокопович здійснювали безпосередні торговельні операції з українськими та російськими партнерами. Полковник знайшов спільну мову і з чернігівськими міщанами. Приклад у цьому відношенні подав сам Б. Хмельницький, який у листопаді 1649 р. закріпив своїм

універсалом за міським урядом кілька навколишніх сіл. У березні 1650 р. Небаба, в свою чергу, «ведлуг упадку мещан черниговских» надав «на порятунок усему місту» кілька млинів на річках Стрижні та Білорусі.

Оприлюднення умов Зборівського мирного договору і, зокрема, 40-тисячного козацького реєстру спричинило загострення соціальних суперечностей, погіршення внутрішньополітичного становища в Україні. Серед старшини існувало досить впливове угруповання (Д. Нечай, М. Гладкий, П. Шумейко, Л. Мозиря, С. Пободайло та ін.), яке тією чи іншою мірою поділяло й підтримувало вимоги виписаних з реєстру козаків, селян і міщан. Вірогідно, до нього належав і Небаба. Очевидно, це йому був адресований грізний лист Б. Хмельницького від 27 травня 1650 р. з приводу млявої реакції на скупчення «множества своевольних людей» у Любечі: «естли того не учинеш оберегать и с ними заодно случасть, и ті и сам и ними той же казни достоен будеш». Але цієї нагінки виявилося недостатньо, і у вересні гетьман змушений був ще раз нагадати чернігівському та київському полковникам, що вони «пилно мают постерегати, жебы бунти ниякие не всчиналися, а бунтовников теж на горло карати».

Чернігівський полк був розташований на північно-східному кордоні козацької держави і безпосередньо межував з Великим князівством Литовським та Московським царством. Відтак, тамтешньому полковникові доводилося бути не тільки вояком і адміністратором, а й дипломатом. Факти свідчать, зокрема, що Небаба підтримував контакти з Я. Радзівіллом та іншими литовськими можновладцями і, очевидно, мав задля цього належні повноваження від гетьмана. Загалом на литовському напрямі зовнішньої політики тривала складна й суперечлива гра. Уникнути безнадійної війни на два фронти і знейтралізувати військову потугу Литви можна було двома шляхами: гарантувати їй спокій або — навпаки — змусити зосередитися на власних проблемах, спровокувавши масштабні заворушення на соціальному грунті. Остаточного вибору Б. Хмельницький так і не зробив і в залежності від військово-політичної ко-

н'юнктури волів (чи мусив) комбінувати обидва варіанти розвитку подій — дипломатичний і мілітаристський. Заручником цієї політики, зрештою, виявився саме Небаба.

Уважно стежили за ситуацією в Україні й прикордонні російські воєводи, які постачали розвідувальну інформацію московському урядові. Становище на українсько-російському кордоні було досить стабільним, але й тут час від часу траплялися інциденти — здебільшого на соціально-економічному грунті. Про один з таких локальних конфліктів у вересні 1649 р. писав до Небаби Б. Хмельницький. Гетьман вимагав, аби полковник «шкоди людям его царского величества... нагородити казал с срокго нагрозил». Невдовзі, у жовтні путивльський воєвода скаржився у Посольський приказ на Небабу, який буцім-то «сыску и расправи не учинил и... конотопцом заказу не учинил же, чтоб они впредь... государевою землею за межею не владели». Натомість полковник на позивачів «крычал и помещика Микифора Яцына лаел матерны и за саблю примался: хотел ево сечь, и вперед де... на него Микифора с товарыщи похвалился убойством».

За кілька тижнів змушений був узятися за перо й Небаба. Цього разу йшлося вже про пограбування козаків «московськими людьми деревень Волковщина и Бехов». «Мы мешкаемо з вами в братерстві, тилко якось вы починаете до непокою, — писав він до брянського воєводи, — яко писмо святое свідчить: се коль добро и коль красно, еже жити братии вокупі. О сем бо заповіда Господь, але того не потреба чинить, бо знаете и сами: хто якою мірою беротъ альбо мірить, то зась такому тоею ж отмірять; а нехай будет мир и любов межи обоих господарств». Ціла переписка завязалася між севським воєводою і глухівським сотником Чернігівського полку С. Вейчиком щодо подальшої долі російської селянки, яка знайшла собі притулок в Україні. Зрештою, сотник категорично відмовився силоміць повернути втікачку до Московщини: «А Марици не видамо». Цікаво, що С. Вейчик дорікав воєводі за те, що він адресував свою скаргу не Б. Хмельницькому чи М. Небабі, а... польській адміністрації.

Зборівський мир не задовільнив жодної із сторін. По обидва боки барикад тривала інтенсивна підготовка до військових дій. Восени 1650 р. Б. Хмельницький здійснив похід до Молдови. Очевидно, до участі в ньому було залучено і Небабу — в серпні під Гоголевим спотерегли його 15-тисячний загін, який прямував «обозом и с нарядом к гетману Хмелницкому в сход». Але головне завдання чернігівського полковника полягало у захисті північного кордону козацької держави, звідки їй повсякчас загрожувала армія Великого князівства Литовського. Згідно зі стратегічним задумом Б. Хмельницького, Чернігівський полк у взаємодії з Київським та Ніжинським мав прийняти на себе ймовірний удар Я. Радзивілла, зупинити його на дніпровському рубежі й унебезпечити в такий спосіб козацьке військо на Правобережжі від прориву на фланзі й удару з тилу.

Ситуація різко загострилася після того, як на початку 1651 р. польські вояки атакували козацькі залоги на Поділлі. У середині лютого назустріч їм виступив Б. Хмельницький. Водночас на Чернігово-Сіверщині під проводом Небаби було зосереджено майже 20-тисячне військо, що базувалося в укріпленому таборі поблизу Ріпок. Сучасники переповідали, що сюди «иные де мужики пошли с рогатины, а иные с топорами». Передові частини пильнували переправи на Дніпрі та Сожу, а наказний полковник С. Окша, «висланий от его милости пана полковника Мартина Небаби», отаборився у Стародубі. Водночас було досягнуто безпрецедентної домовленості між наказним полковником («от его милости пана Мартина Небаби из полку Черниговского») І. Шоховим та брянським воєводою Д. Великогагіним, згідно якої козацький загін вирушив через російські землі на територію Білорусі й дістався аж до Могильова і Смоленська. Нервова, напружена атмосфера на кордоні час від часу призводила до збройних сутичок. Так, у травні 1651 р. козацька сотня була розбита під Яриловичами, а литовський загін зазнав поразки поблизу Сожу. На початку червня козаки Небаби оточили Гомель. Сам полковник згодом у листі до Я. Радзівілла провину за порушення спокою

у регіоні перекладав на гомельську залогу, яка, мовляв, спровокувала інцидент. Проте, як слушно зауважив М. Грушевський, «розміри» виправи на Гомель виходять далеко за рамки такої пограничної карної експедиції. Очевидно, йшлося про інше — зірвати похід литовської армії в Україну, а в разі успіху здійснити рейд у напрямі на Бихів. У всякому разі, подейкували, що Небаба дав козакам саме таке напуття: «Йдіть, молодці, ...і всіх міщан-ляхів у Гомелі під корінь рубіть... Місто спаліть, а потім до Бихова йдіть».

Докладна реляція про облогу Гомеля дозволяє відтворити її перебіг. Вранці 4 червня до міста наблизився кількатисячний загін козаків, які впродовж наступної доби копали шанці й дісталися під самісіньку стіну. Як засвідчив Я. Радзівілл, «серед міщан виявилася зрада. Семеро з них спустилися зі стіни до ворога. Тому наші всіх міщан вирізали». Але це не допомогло, і 6 червня «гомельський міщанин привів козаків з іншого боку, де паркан підгнив». Втім, змусити тамтешній гарнізон на чолі з досвідченим найманцем капітаном Монтгомері до капітуляції не поталанило. 9 червня наказний полковник П. Забіла одержав лист від Небаби з вимогою негайно «вдень і вночі повертатися назад». Чи то в Україну дійшли відомості про виступ литовської армії, чи то ватажки просто вирішили далі не дратувати Я. Радзивілла, але Небаба відкликав своїх вояків з-під Гомеля і 13 червня відправив до литовського гетьмана посольство на чолі з С. Пободайлом. «Старший сотник полку Чернігівського», як його пойменовано у тогочасному документі, повіз листи від Б. Хмельницького та М. Небаби із закликом до припинення військових дій. Напевне, вони розраховували шляхом переговорів відтягнути наступ литовської потуги або хоча б зясувати плани її командування. Але Я. Радзівілл уже ухвалив принципове рішення про початок кампанії й використав козацьких послів у своїх інтересах. Їх було затримано на два тижні та ще й дезінформовано: на очах С. Пободайла литовське військо начебто вирушило на Смоленщину...

Насправді ж, 20 червня Я. Радзівілл остаточно погодив план операції на терені Чернігово-Сіверщини з королем Яном

Казимиром. Г. Мирський мав форсувати Дніпро і Сож, знешкодити козацьку залогу в гирлі Сожу й забезпечити переправу головним силам під Лоєвом. Сам Я. Радзівілл відправив з Річиці артилерію та піхоту човнами вниз по Дніпру, а кіннота рушила суходолом. Вранці 26 червня 3-тисячний загін Г. Мирського зненацька напав на залогу, що складалася з 300 козаків. Лише кільком з них пощастило врятуватися в нерівному бою, і вони повідомили Небабу, що на лівий берег Дніпра «прийшли ляхи, але їх небагато». Ця інформація мимохіть ввела чернігівського полковника в оману щодо чисельності та дійсних планів супротивника. Без належної рекогностировки Небаба, за словами Самовидця, «порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному». Відтак, у сучасників і нащадків могло дійсно скластися враження про легковажність та самовпевненість полковника, який став жертвою прикрих обставин.

Так або інакше 12–15-тисячне військо Небаби негайно виступило з табору під Ріпками і невдовзі розпочало бій із загоном Г. Мирського. Тепер кількісна перевага була на боці козаків, і Я. Радзівілл, який розпочав форсувати Дніпро, міг потрапити у критичну ситуацію. За цих обставин він обрав єдино правильний вихід: скориставшись з фактора раптовості, вдарити у фланг війську Небаби тими силами, які вже форсували річку. Мемуарист С. Освенцім, який залишив докладний опис битви поблизу гирла Сожу, засвідчив, що цей маневр литовського гетьмана виявився вдалим. Я. Радзівілл відрізав частину козацького війська на чолі із старшиною, і М. Небабі довелося битися в оточенні. У бою полягло близько 3–4 тис. козаків, дехто потрапив у полон і після допиту був страчений. Сам Небаба, «бачачи тяжке становище, почав відходити пішо, але його наздогнав товариш з хоругви п. старости мозирського. Небаба довго боронився від нього в рукопашному бою, і той мусив зіскочити з коня, бо не міг збити його конем. В той час наспів на допомогу ще другий товариш, і вони вдвох почали перемагати. Але Небаба ніяк не здавався в полон і, коли був поранений у праву руку, боронився лівою, аж поки не був забитий». Загиблий був одягнутий у «жупан отласовий

зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра з золотими гудзями й таким же шнурком», мав «шаблю в оправі, перстень на пальцю і хрест золотий». У жупані знайшли «7 тисяч злотих золотом», які дісталися переможцю. Звитязі М. Небаби віддали належне навіть вороги — шляхетний Я. Радзівілл «велів поховати Небабу і висипати велику могилу».

Існує ще одна версія цієї битви, яку репрезентують П. Шевальє та німецький «літучий листок», опублікований Ю. Мициком. Згідно з нею, Я. Радзівілл та Г. Мирський водночас напали на залогу в гирлі Сожу з двох сторін, але козаки боронилися аж півтори години. Після цього Я. Радзівілл, стверджує П. Шевальє, — «хоч Мирський не перейшов ще ріки, яка їх розділяла, і не приєднався до нього, невпинно рухався вперед, щоб чинити опір козакам» Небаби, які підоспіли на поле бою.

Втім, незважаючи на загибель своїх керманичів, близько 10 тис. козаків вчасно відступили до табору під Ріпками, а потім до Чернігова. Щоправда, литовським воякам дісталися численні трофеї і, зокрема, 14 хоругов-прапорів. Автентичні малюнки на деяких з них збереглися у Відділі рукописів Російської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі й були оприлюднені Я. Ісаєвичем.

Поразка і загибель Небаби гучно й болісно відгукнулися в Україні. Литовське військо таки вийшло в тил армії Б. Хмельницького, який програв битву під Берестечком. Під реальною загрозою опинилися всі здобутки повсталого українського народу. Тим часом Я. Радзівілл рушив до Чернігова, де порядкував соратник і наступник М. Небаби — С. Пободайло. Штурмувати добре укріплене місто Я. Радзівілл не наважився і, «юже там нічого не вскуравши, назад повернул на Любеч», звідки після перепочинку попрямував на Київ. Війна тривала...

Долю родини М. Небаби простежив В. Модзалевський, якому також належить чи не перша біограма полковника, вміщена в «Русском биографическом словаре». Вдова Небаби, яка мусила сама опікуватися його синами Андрієм та Охрімом, згодом удруге вийшла заміж за шаповалівського сотника С. Курбацького. Але й цей шлюб, як виявилося, не гарантував їй

спокійного життя. С. Курбацький опинився в таборі гетьмана І. Виговського, і в травні 1659 р. його дружину з дітьми було заарештовано й вивезено росіянами з Борзни до Путивля. За кілька місяців її відпустили, але бідолашній жінці, яка невдовзі овдовіла вдруге, жилося, либонь, важко. Слід віддати належне гетьманові І. Брюховецькому, який зглянувся на її поневіряння й видав два охоронні універсали. Один з них свого часу виявив О. Лазаревський: «поглядаючи мы на стародавнюю небожчика пана Мартына Небабы, полковника Черніговского, услугу, которую на пляцу военном смертю од неприятелей поднятою запечатовал, теди малжонці его позосталой и теперь повторе свежо овдовелой и дітям его осиротілим, даем сей універсал наш оборонній, аби помененная пані Небабиная з діточками своими в домах своих, млинах, хуторах, полях, сіножатех и грунтах в Борзні и Шаповаловці будучих, наименшой трудности от борзенцев и шаповаловцев не поносила». Згодом Андрій Небаба став шаповалівським сотником, а Охрім Небаба — «знатним військовим товаришем». Наприкінці XVIII ст. рід Небаб був нобілітований російським урядом, але помітного сліду в історії не залишив. Одного з далеких нащадків славнозвісного полковника, Дмитра Небабу, примхлива доля звела у Володимирі з О. Герценом, який перебував там у засланні. Вони співробітничали в редакції місцевих «Губернских ведомостей», і О. Герцен присвятив своєму володимирському знайомцеві кілька сторінок «Минулого і дум».

Особа Мартина Небаби (либонь, не в останню чергу завдяки його колоритному йменню) набула в історичній пам'яті нащадків символічного забарвлення — полковник неначе вийшов за межі свого «Я», персоніфікуючи визвольні змагання українського народу. Так, Небабою назвав гайдамацького ватажка — головного героя своєї поеми «Замок Канівський» (1828), події якої розгортаються під час Коліївщина, С. Гощинський — один з найяскравіших представників так званої «української школи» в польській літературі доби романтизму. Згадали про Небабу у своєму рапорті восени 1943 р. і чернігівські партизанські командири. У такому ж епічному

дусі створив парсуну Небаби видатний український маляр Д. Нарбут. Що ж до автентичних пам'яток, безпосередньо пов'язаних з життям і діяльністю Небаби, то їх, на жаль, бракує. Оригінал його власноручного, скріпленого печаткою листа, опублікованого 1861 р., не зберігся. Як стверджують краєзнавці, ще чверть століття тому неподалік від Любеча, поблизу села Малинівка (колишня Духівщина) височіли два кургани, які тамтешні мешканці пов'язували з Хмельниччиною. Однак згодом їх було знесено за вказівкою колгоспного керівника. Шкода, адже тут, цілком вірогідно, міг спочивати прах Мартина Небаби та його козаків...

ДАНИЛО НЕЧАЙ

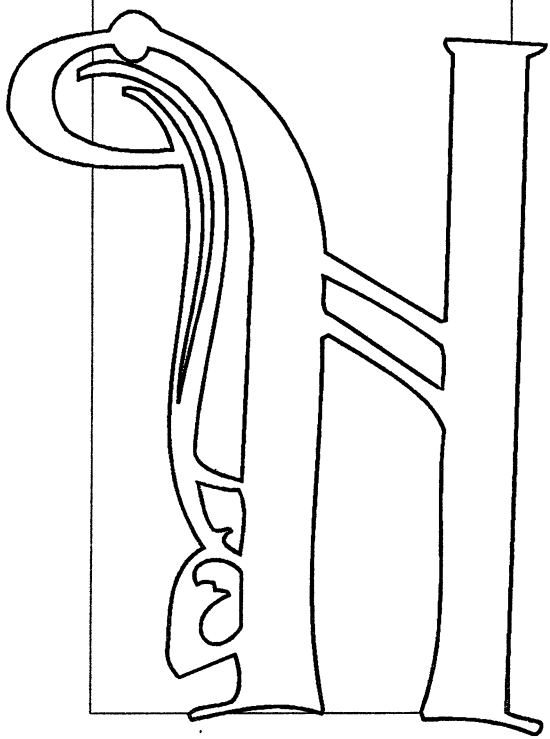

Буремні події грандіозної епопеї боротьби українського народу за незалежність у XVII ст. — Національної революції 1648–1676 рр. породили славну плеяду блискучих полководців, талановитих політиків і дипломатів. Серед них чільне місце посідає брацлавський полковник Данило Нечай — один із найближчих соратників творця Української держави Богдана Хмельницького. Його відданість справі незалежності України, різко негативне ставлення до укладення будь-яких угод з польським урядом, що передбачали її залишення в складі Речі Посполитої, рішуча боротьба зі спробами польських властей відновити своє панування навіки вкарбувалися в історичну пам'ять народу у світлому образі безстрашного лицаря, котрий загинув, захищаючи від ворога рідну землю.

Слід зазначити, що через брак джерел важко щось конкретно говорити про соціальне походження Данила Нечая, місце і час його народження. Відомий дослідник В. Липинський висловив вірогідне припущення, що полковник походив із шляхетської родини, яка проживала в Київському воєводстві (шляхтич Стефан Нечай у 1628 р. володів частиною с. Невмириці). Як на мій погляд, рід Нечаїв справді належав до дрібної української шляхти, але проживав в околицях Бару в Подільському воєводстві. На цю думку наводить кілька фактів. Розглядаючи люстрацію Барського староства за 1565 р., серед замкових слуг, обов'язком яких було несення військової служби, знаходимо прізвище Нечаїв. Друге важливе свідчення зустрічаємо у визнанні захопленого восени 1648 р. у полон поляками козака Ониська, котрий, розповідаючи про дії українського війська в Галичині, зауважив, що полковник

Нечай штурмує Бродівський замок, і підкреслив: у «цього Нечая люди з Бару; бо і сам він з Бару». Не виключено, що серед предків Данила були й козаки. Так, є дані, що у 1575 р. осавул Нечай із 5 тис. запорожців взяв в облогу турецьке місто Кафу, брав участь у поході на узбережжя Туреччини, а наступного року з 3 тис. козаків знову вийшов у Чорне море.

Ймовірніше всього Д. Нечай народився на початку XVII ст. і був найстаршим серед братів — Івана, Матвія і Юрія. Мав небожа Дацька (Данила) Нечая, котрий був записаний до козацького реєстру, складеного відповідно до Зборівського договору з Річчю Посполитою, укладеного в серпні 1649 р. Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що Данило спромігся отримати як на той час добру освіту. На жаль, через брак джерел неможливо з'ясувати, як складалося його життя до початку революції. Нічого невідомо про сім'ю майбутнього полковника, її місце проживання.

Правда, із значною достовірністю можемо припустити, що в середині 40-х рр. XVII ст. разом з братом Іваном Данило перебував у козацьких лавах. У той час відбулося його зближення з чигиринським сотником Богданом Хмельницьким, адже 1648 р., як засвідчують джерела, Іван уже був одружений з донькою українського гетьмана Степанидою. Не виключено, що брати Нечаї брали участь разом з Б. Хмельницьким у підготовці (протягом 1646–1647 рр.) козацького повстання. Після провалу цього задуму, вони змушені були в грудні 1647 р. рятуватися втечею на Запорожжя. Тут Б. Хмельницький сформував загін повстанців, який на початку лютого 1648 р. оволодів Запорозькою Січчю. Тут же козацькою радою Б. Хмельницького було обрано гетьманом Війська Запорозького. Ці події ознаменували початок Національної революції, яка тривала до вересня 1676 р. (падіння у Правобережній Україні гетьманства Петра Дорошенка). Її метою було вирішення таких основних завдань: створення незалежної

соборної держави в етнічних межах України й утвердження у ній нового соціально-економічного ладу з дрібною (фермерського типу) козацькою власністю на землю.

На початковому етапі революції Д. Нечай, очевидно, допомагав Б. Хмельницькому у формуванні боєздатного війська. Не виключено, що він відігравав помітну роль у переговорах з кримським ханом Іслам-Гіреєм щодо укладення військово-політичного договору. Адже джерела засвідчують факт його близьких стосунків з частиною кримських мурз. Саме тому польський анонімний автор кінця XVII ст. у праці, написаній на основі відомих робіт польських істориків Веспасіяна Коховського та Самуеля Твардовського, назвав Д. Нечая першою особою («першим гультяєм») поміж соратників українського гетьмана. Сучасники (переважно з польської сторони, бо українських джерел про його діяльність майже не збереглося) розповідають про особисту відвагу, мужність, військові здібності, тверду й вперту вдачу, велику амбіційність Д. Нечая. Він швидко завоював великий авторитет у гетьмана й старшин.За свідченням польського офіцера Станіслава Освєнціма, брацлавський полковник був «найперший серед ребелізантів бунтівник, за яким вони самі визнавали перше місце після Хмельницького». Тому не випадково М. Грушевський дійшов висновку, що «Нечая треба признати найбільш популярною історичною постаттю в уснім репертуарі XIX віку» українського народу.

Джерела замовчують роль Д. Нечая в боях з польським військом на Жовтих Водах (29 квітня — 16 травня) та Корсунем (26 травня) 1648 р., хоча, безперечно, він брав у них участь. Можна припустити, що протягом другої половини липня — першої половини серпня Нечай займався створенням Брацлавського полку, з яким був відкликаний гетьманом до військового табору, бо виникла загроза зриву переговорів з польським урядом й відновлення воєнних дій. Адже польська

політична еліта одностайно не сприймала навіть у зародковому стані ідею української автономії. Не випадково 24 липня, під час обговорення на сеймі питання про переговори з повстанцями, литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзівілл звернув увагу присутніх на необхідність збереження територіальної цілісності Речі Посполитої, пам'ятаючи приклади Нідерландів та Неаполітанського повстання 1647 р. Його повністю підтримав канцлер Єжі Оссолінський. До змісту інструкції комісарам на переговори з Б. Хмельницьким вносилося суворе застереження: в жодному разі не погоджуватися на створення «особливого уділу з володінь Речі Посполитої».

За таких обставин гетьман проводив майстерне маневрування 100–110-тисячною армією між Старокостянтиновим і Пилявцями й обирав місцевість неподалік від Пилявців, незручну для використання польським командуванням кінноти. Перед ним стояло завдання — заманути сюди 80–90 тисячне польське військо (включаючи озброєних слуг), яке збиралося в околицях Чолганського Каменя. Виконати його Хмельницький доручив Д. Нечаю. На чолі полку той сміливо подався на зближення з ворогом і зайняв м. Красилів. На початку вересня він прибув до Старокостянтинова й почав створювати видимість наміру оволодіти переправою під Росолівцями. Дії полковника занепокоїли польських воєначальників, котрі вирішили випередити головні сили українців і до їх появи оволодіти Старокостянтиновим. Тому ранком 13 вересня жовніри виступили в похід і ввечері зупинилися на Корчівському полі. Наступного дня 5 тис. вояків, очолюваних хорунжим коронним Олександром Конецпольським і підчашим коронним Миколаєм Остророгом, поспішно зайняли переправу і ввечері атакували українську залогу в Старокостянтинові, та наштовхнувшись на сильний опір, змушені були відступити до обозу. Тим часом Д. Нечай разом з частиною міщан залишає вночі Старокостянтинів і повертається до табору під Пилявцями.

В бою 21–23 вересня польська армія зазнала нищівної поразки. Скликана старшинська рада вирішила продовжити визвольний похід у Галичину. Мусимо визнати, що він проводився не стільки з метою включення Західного регіону до складу Української держави, скільки для досягнення реформування державного устрою Речі Посполитої: запровадження абсолютизму й визнання за козацькою Україною (Руссю) таких же прав, які мало Велике князівство Литовське. Причому ці сподівання Б. Хмельницький та його однодумці пов'язували з обранням на трон короля (Владислав IV помер у травні) спочатку московського царя, пізніше — трансільванського князя й нарешті королевича Яна Казимира.

Під час просування до Львова Б. Хмельницький доручив Д. Нечаю здобути замок у Бродах. Виконавши це доручення, полковник прилучився до основних сил армії і взяв участь в облозі Замостя (6–21 листопада). Дізнавшись про обрання Яна Казимира королем, гетьман і старшини 21 листопада пішли на укладення з ним перемир'я й при цьому припустилися великої політичної помилки, яку згодом так і не вдалося виправити: замість того, щоб укріпитися на західних рубежах України (як це радили полковники Максим Кривоніс і Петро Головацький), вони погодилися відвести армію в центральні райони України. Так було втрачено західноукраїнські землі.

Є підстави стверджувати, що Д. Нечай повертався разом з Б. Хмельницьким і разом з ним 27 грудня в урочистій обстановці в'їхав до Києва. За розпорядженням гетьмана він залишився у місті, (на посаді брацлавського полковника). Вже перші кроки Д. Нечая як керівника київської залоги засвідчили, що в питанні взаємин з Річчю Посполитою він займав більш радикальні (непримиренніші) позиції, ніж Б. Хмельницький. Зокрема, спираючись на підтримку киян, він не допустив приїзду до міста на початку лютого 1649 р. польського посольства, очолюваного брацлавським воєводою Адамом Киселем. Посольство їхало на переговори з питання укладення

угоди. Внаслідок дій Д. Нечая переговори відбулися в Переяславі. По-друге, полковник зіграв важливу роль у вибуху в Києві повстання міщан проти польської шляхти та ксьондзів, котрі перебували у місті.

Тим часом різко ускладнилася обстановка на території Поділля. Справа в тому, що кам'янецький каштелян Станіслав Лянцкоронський на початку 1649 р. зайняв Зіньків, а надіслані ним корогви підступно оволоділи Баром. Незабаром сюди підійшли полки під проводом М. Острога. Виникла загроза прориву поляків у Брацлавщину. Направлений сюди подільський полковник Іван Федоренко не мав сил запобігти йому. Щоб змінити ситуацію, гетьман посилає в цей регіон Поділля Д. Нечая, надавши йому титул полковника Брацлавського воєводства. Захопивши із собою «корогву багату, шовкову, ширим золотом гаптовану київськими черницями», Нечай прибув до Шаргороду й разом з І. Федоренком зайнявся реорганізацією козацьких полків.

22 березня брацлавський полковник звернувся з листами до С. Лянцкоронського й галицького старости Петра Потоцького, а також до брацлавського старости Самуеля Калиновського. Зміст листів промовляє не лише про твердість характеру їх автора, а й про притаманне йому почуття гумору. Так, він суворо попереджав С. Лянцкоронського й П. Потоцького не рухатися «в цю мою сторону Бару» і не чинити «кривд людям народу нашого русинського», погрожуючи, що в противному разі «не дивуйтесь, ваша вельможність, якщо ми знову пустимо орду аж до самого Кам'янця. Ба! І в Кам'янці ваша вельможність не втримаєтесь!». У листі до брацлавського старости Д. Нечай іронізував: «Дізналися ми про те, що ти нахваляєшся бути у Брацлаві. Подумай добре, в. м., пам'ятаючи і про Бога свого батька, який перебуває в неволі (польний гетьман Марцін Калиновський, внаслідок поразки польського війська під Корсунем, потрапив до татарського полону — *Авт.*). На ті гроші, які хочеш виплатити війську, краще було б викупити

батька з неволі. Я ж запрошую, в. м., до Брацлава, до свого дому, на добрий мед і на кухоль дорогого вина. Для цього банкету є кілька гармат і кілька бочок пороху. Будемо палити за здоров'я!»

Оскільки польські воєначальники проігнорували ці застереження, то в кінці березня — на початку квітня в околицях Бара відбувалися запеклі бої, в яких мешканці міста й навколишніх сіл подали велику допомогу українським підрозділам. Хоча С. Лянцкоронському та М. Острогу вдалося ще на деякий час втримати Бар у своїх руках, проте їх становище з кожним днем погіршувалося, бо Д. Нечай, І. Федоренко, Степко та Іван Александренки розпочали масовий прийом селян та міщан до своїх полків й повністю заблокували ворога. Активно діяли загони повстанців під проводом Остапа Гоголя та його кума Івана Кияшка. І близько середини квітня польські полки залишили Бар і відступили до Меджибожа. За даними подільського судді Лукаша М'ясковського, 16 квітня подільські полки під проводом Д. Нечая зробили невдалу спробу оволодіти ним, після чого їх головні сили відійшли в район Бара. Залишивши в Меджибожі кінний полк Олександра Незабитовського, німецьких драгунів і рейтарів* під проводом Миколи Корфа, С. Лянцкоронський та М. Острог подалися до головного табору польських військ.

Тим часом повстання охопило увесь Летичівський повіт Подільського воєводства. Під його впливом почалася реорганізація Подільського полку, на основі якого виникли Подністровський, очолюваний Степком (Штепою Білоченком), і Барський (під проводом І. Александренка) полки. На терені Брацлавського полку було оформлено Кальницький полк, який очолив І. Федоренко. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що керівництво усіма полками продовжував здійсню-

* Наймана кіннота в арміях Західної Європи в XVI–XVII ст.

вати Д. Нечай (не виключено, що Б. Хмельницький призначив його наказним гетьманом). На кінець травня він підготував 5 полків до походу на Меджибіж. За даними польського розвідника Івана Турковського, 22 травня сотник привіз розпорядження гетьмана розпочати рішучу боротьбу проти польського панування.

31 травня польські підрозділи вторгнулись у південно-східну Волинь, і до 20 червня вона була залита кров'ю козаків, селян та міщан Зв'ягельського і Любартівського полків. Д. Нечай вирішив атакувати польську залогу у Меджибожі. Очевидно, 21 червня спалахнули бої за місто, і козаки швидко ним оволоділи. Розпочалася боротьба за замок, де засіли жовніри. 23 червня на допомогу останнім командуючий польським військом белзький каштелян Анжей Фірлей послав 5–6 тис. добірних кіннотників на чолі з С. Лянцкоронським. Попереду рухалися корогви під проводом стражника коронного Яна Сокола. Вчасно довідавшись про наближення ворога, Д. Нечай зустрів його «щирим вогнем». За великими труднощами чотирьом оточеним українцями корогвам вдалося прорватися до замку. З підходом основної маси польської кінноти становище українців погіршилося, і Д. Нечай відступив до заздалегідь підготовлених окопів у Звіжинцю. В цей час С. Лянцкоронський, дізнавшись про наближення війська Б. Хмельницького, вивів залогу із замку і почав відступ до Старокостянтинова, де перебував польський обоз. 25 червня до Меджибожа увійшов з військом український гетьман, котрий, очевидно, вже наступного дня подався до Старокостянтинова.

Оскільки 15 тисячне вороже військо почало тікати в напрямку міцно укріпленого Збаража, Б. Хмельницький, об'єднавшись 9 липня з ханом, прямує туди. Незабаром під стінами міста розгорілися запеклі бої. Хоча джерела мовчать, не помилимося, якщо констатуватимемо, що брацлавський полковник брав у них найактивнішу участь. Довідавшись 7 серпня про наближення королівської армії, гетьман вирішив атакувати

її на марші. Взявши із собою близько 40 тис. українських вояків і 20–30 тис. татар, він з Іслам-Гіреєм, ймовірно, вночі з 13 на 14 серпня вирушив назустріч Яну Казимиру. З допомогою місцевого населення основні сили вдалося заховати в лісах біля Озерної та Зборова; інше угруповання (очевидно, під командуванням Д. Нечая), яке мало вийти в тил ворогу, зосередилося неподалік від Млинців.

15 серпня, туманного й дощового ранку, 20-тисячне польське військо, розтягнувшись на 8–10 км, розпочало переправу через Стрипу. Коли король з піхотою опинилися на протилежному березі, Д. Нечай з українськими вояками і татарами розпочав, за розпорядженням гетьмана, наступ на тилові підрозділи противника. Перший його удар прийняли корогви перемишльського та львівського посполитого рушення, а також 1,5 тис. жовнірів на чолі з полковником Криштофом Корицьким. Вони намагалися захистити переправи через Стрипу і таким чином урятувати від розгрому обоз й запобігти виходу українців і татар у тил королю. Проте в кровопролитному бою жовніри зазнали нищівної поразки. Полягло близько 1 тис. осіб. Останню мужню спробу затримати прорив Д. Нечая зробив львівський полк, який також швидко був розгромлений. Розпочалася панічна втеча жовнірів до Збаража. По дорозі їх знищували українці й татари. За свідченням учасника битви польського офіцера Якуба Міхаловського, «почавши від того місця, де раніше був обоз, по всьому шляху трупи лежали на велику милю, не дуже густо, один від другого на 1–3 сажені, часом далі, всім було завдано ударів у шию і лежали вони головами до обозу: ширина дороги була на половину великої стадії». Водночас Б. Хмельницький обрушив свої сили на польське військо з фронту. Ліве крило не витримало й почало тікати. З великими труднощами королю вдалося повернути жовнірів. Увечері битва припинилася. Поляки зазнали тяжких втрат — близько 7 тис.

осіб, у тому числі понад 3 тис. убитими. Становище Яна Казимира було катастрофічним.

Здавалося, що Б. Хмельницький змусить Польщу капітулювати. Однак, Іслам-Гірей, побоюючись розвалу Речі Посполитої і утворення незалежної Української держави, пішов на замирення з королем. 6 стаття (таємна) польсько-кримського Зборівського договору передбачала дозвіл татарам спустошувати українські землі, коли мали повертатися до Криму. За таких обставин гетьман змушений був піти на укладення 18 серпня договору, що передбачав автономію для козацької України у складі Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. Втрачалася територія Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського і Подністровського полків. Чисельність козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб, а решта знову опинилася в стані селян чи міщан. Вигнана шляхта отримала право повернутися до своїх маєтків, а їх піддані мали виконувати дореволюційні повинності.

Залишаючи 24 серпня околиці Збаража, Б. Хмельницький доручив полковникам Д. Нечаю та Мартину Небабі супроводжувати татарські орди, щоб запобігти спустошенню земель. Та все було даремно! За свідченням анонімного автора однієї з «новин», татари йшли, «вогнем і шаблею все в ніщо обертаючи, беручи лише дітей і жінок». Було спустошено близько 70 міст Поділля, Волині, Галичини. Автор «Рифмованої хроніки» (ополячений український шляхтич, котрий проживав поблизу Ярмолинець) констатував, що Подільське воєводство настільки збезлюдніло, що не було кому не лише рятувати дітей-сиріт, а й мертвих ховати.

Умови укладеного договору, особливо ті, що торкалися відновлення панського землеволодіння й старих форм соціально-економічного визиску, а також скорочення чисельності козацького стану, викликали гостре невдоволення з боку народних мас. І, як засвідчують джерела, саме брацлавський полковник, виражаючи й захищаючи їх інтереси, почав діяти

всупереч розпоряджень українського уряду. Він швидко став найвпливовішою постаттю радикального угруповання старшини, до складу якого входили полковники Кривоносенко, Прокіп Шумейко, Лук'ян Мозиря, Матвій Гладкий та інші. Вже в кінці жовтня про нього почали говорити як про вождя невдоволених козаків, селян і міщан, котрі не хотіли повертатися «до попереднього рабства». Відчуваючи його всебічну підтримку, вони відмовлялися впускати шляхту до маєтків і виконувати різні повинності на території не тільки Брацлавського воєводства, а й Летичівського і Кам'янецького повітів Подільського воєводства. Козацькі сотні контролювали територію по лінії Сатанів — Бар — Студениця (на Дністрі). В грудні 1649 р. сам король змушений був звернутися із спеціальним універсалом до козаків Барського староства, вимагаючи його залишення, оскільки воно не входило до складу Української держави. Проте козаки не поспішали виконували волю Яна Казимира. У зв'язку з цим подільський суддя Лукаш Мясковський в кінці 1649 р. звернув увагу сейму на факт утримання козаками за собою Летичівського повіту. Зіткнувшись із спротивом народних мас, шляхта Брацлавського воєводства на проведеному нею сеймику дійшла висновку, що «без подальшої війни бути не може».

За таких обставин Б. Хмельницький іде на поступки у справі складання козацького реєстру. Зокрема, він дозволив частині виписаних із нього осіб залишитися у війську для несення служби в ролі джур та обозної прислуги. Як свідчать деякі джерела, гетьман погодився, щоб кожний козак мав при собі «одного хлопа з самопалом; колясу з одним конем, а при ній другого хлопа із самопалом». Крізь пальці дивився він на те, що Д. Нечай практично залишив у полку всіх бажаючих. Брацлавський полковник проводив політику підтримки антипанських дій селян і міщан, зокрема їхнього виступу проти спроби князя Самуеля Корецького відновити в маєтках своє панування. У лютому 1650 р. він наказав ко-

зацьким сотням прибути до прикордонних міст (Шаргорода, Браїлова та інших). Проводив економічну блокаду захопленої поляками західної частини Поділля, заборонивши вивозити туди продовольство, а також купувати його на ярмарках Української держави. Водночас полковник приділяв велику увагу організації переселення на Брацлавщину мешканців Подільського воєводства й інших західних регіонів. Наприкінці березня 1650 р. коронний гетьман Микола Потоцький у листі до короля скаржився, що Д. Нечай та інші старшини «всіх до себе переваблять, і вже хлопи таборами до них йдуть». Щоб нагнати ще більшого страху на шляхту, котра все ж наважувалася повернутися до маєтків, він запросив на терени Брацлавщини татарські підрозділи.

З метою розробки нового політичного курсу у зв'язку із затвердженням сеймом умов Зборівського договору Б. Хмельницький вирішив зібрати розширену старшинську раду в Києві. На початку березня до міста з'явилися запрошені особи і серед них Д. Нечай. Не виключаємо, що серед старшин точилися гострі суперечки. Представники радикального угруповання виступали проти обмеження чисельності реєстру, відновлення шляхетського землеволодіння й дореволюційних форм соціального визиску селян і міщан. За даними шляхтича Яна Чернавського, «...полковники де Матвій Гладкий, і Нечай, і Кривоніс хоча з Хмельницьким п'ють та їдять разом, а думку не одну мають називають Хмельницького ляхом похлібцею».

13 березня в супроводі полку охорони до Києва з'явився А. Кисіль, котрий тепер обіймав посаду київського воєводи. Наступного дня за розпорядженням гетьмана до нього прибув брацлавський полковник, який висловив невдоволення вчорашнім в'їздом воєводи на цвинтар і численністю жовнірів. Від імені Б. Хмельницького поставив вимогу зменшити їх кількість і запропонував взяти участь у переговорах. Робота ради розпочалася 15 березня і відбувалась у вкрай напруженій обстановці, бо до Києва прибули тисячі виписаних з реєстру

козаків, котрі погрожували скликати чорну раду. Наступного дня останні виступили проти А. Киселя. Тоді Б. Хмельницький наказав старшині, з одного боку, «розігнати натовпи», а з другого, — записати прибулих до реєстру. 17 березня вдалося досягти згоди з А. Киселем щодо умов виконання обома сторонами умов Зборівського договору. Від імені Війська Запорозького гетьман доручив присягнути Д. Нечаю, Михайлу Крисі, М. Гладкому і 10 «старим кращим черкасам» (так у джерелах у середині XVII ст. часто називали українців — *Авт.*). Умовами передбачалося право шляхти володіти маєтками «по-давному», однак тим з них, хто був католиком, дозволялося лише посилати туди урядників православної віри. Водночас шляхта повинна була «як найскромніше поводитися з підданими», не збирати з них подимного й інших податків, схвалених житомирським сеймиком, а в основному обходитися отримуваними прибутками від млинів та шинків. Підрозділам польського війська заборонялося переходити р. Південний Буг, за винятком залог, які вже знаходилися в Барі та Хмельнику.

Однак селяни і міщани продовжували вести боротьбу проти відновлення панування шляхти. А. Кисіль повідомив королю, що вони не хочуть «виплачувати жодних податків, а бажають бути селянами лише за назвою». Особливо напруженою залишалася обстановка на Брацлавщині, куди прибули запрошені Д. Нечаєм татари. Шляхта засипала Варшаву скаргами на свавільні вчинки полковника, вимагаючи його покарання, і зрештою Ян Казимир надіслав гетьману наказ скарати Д. Нечая на смерть «за такий великий злочин». Проте Б. Хмельницький відмовився його виконувати, зіславшись на прохання кримського посла. Невдоволення польського уряду викликав і той факт, що полковник вписав до реєстру багато селян і міщан із шляхетських маєтків, тому він почав домагатися від гетьмана виведення з нього козаків, щоб ті «не привласнювали собі панських грунтів» і не підбурювали проти шляхти її підданих.

Незважаючи на напружену атмосферу навколо себе, Д. Нечай продовжував очолювати мешканців Східного Поділля в їх боротьбі проти відновлення старих податків, не поспішав виводити козаків з панських володінь і Брацлавського староства, сприяв переселенню селян і міщан з окупованих земель на Брацлавщину. Один з кам'янецьких магнатів відзначав: «Хлопи від Львова, Стрия, Устя таборами їдуть між Прутом і Дністром через Молдавську землю до Могилева, в Україну.., ідуть щодня... Не думають хлопи біля Бару, а тим паче за Баром і в Подністров'ї нам жодних маєткових повинностей відбувати і панів своїх слухати, чи в послушенстві у них залишатися».

Враховуючи небезпеку з боку польського війська, яке зосереджувалося в околицях Кам'янця-Подільського, Д. Нечай вживав заходів для зміцнення обороноздатності прикордонної лінії, неодноразово попереджав гетьмана про загрозу можливого нападу ворога. Тому останній, змушений взяти участь разом з татарами у молдавському поході, вчасно вжив запобіжних заходів, щоб убезпечити українське військо від раптового удару М. Потоцького. Прибувши на початку вересня до Дністра, гетьман послав до столиці Молдавії Ясс полки під проводом Д. Нечая та Філона Джеджалія. Вони діяли рішуче й уміло, тому молдавський воєвода Василь Лупул змушений був швидко погодитися на укладення вигідного для України договору. Після цього Б. Хмельницький доручив брацлавському полковнику завернути татарські загони, що проникли у віддалені райони Молдавії, та провести їх до «кордону кримського царя». Це складне завдання було успішно виконане.

Після повернення з Молдови Д. Нечай приділив основну увагу захисту рубежів Брацлавського полку від нападів жовнірів, які почастішали з кінця жовтня. За свідченням російського монаха Арсенія Суханова, котрий супроводжував назаретського митрополита Гавриїла й відвідав у Брацлаві пол-

ковника, до останнього постійно надходили листи від сотників з проханнями надіслати допомогу «для охорони від ляхів», які переходять «на їх козацьку сторону». Під час відсутності Д. Нечая, котрий поїхав на раду до гетьмана, його заступник — наказний полковник Григорій Кривенко 17 листопада звернувся зі скаргою до брацлавського воєводи С. Лянцкоронського на дії жовнірів, які намагалися захопити Мурафу, Красне й інші подільські міста на Подністров'ї, що входили до Української держави.

Польський уряд вирішив розпочати наступ проти козацької України, тому сейм ухвалив створення 36-тисячного польського і 15-тисячного литовського війська. Враховуючи реальність небезпеки, Б. Хмельницький розпорядився, щоб кожний козак мав напоготові 5 фунтів пороху і 5 кіп куль. Припускаємо, що в кінці січня 1651 р. розпочалася мобілізація полків. Особливо напруженою склалася обстановка у Поділлі, де по суті спалахнула прикордонна війна. Як повідомляв на початку лютого С. Лянцкоронський, «козаки тут зле роблять: на сім і більше миль привласнюють юрисдикцію, сотники усім керують на цьому боці лінії і далі хлопів бунтують проти жовнірів». Не виключено, що Б. Хмельницький наказав кальницькому полковникові Іванові Богуну і Д. Нечаю підготуватися до контрнаступу. Автор «Рифмованої хроніки» занотував, що брацлавський полковник хотів «ляхів з Бара вибити». Не без розпорядження останнього розпочалося масове вигнання шляхти. 14 лютого брацлавський воєвода писав до короля, що «за лінією власні піддані панів своїх приводять до швидкої смерті, ім'я ляцьке прагнуть знищити», в листі до канцлера скаржився: «Нечай (нову) лінію закладає своїм військом, привласнив собі всі посесії та інтрати, у жовнірів повідбирав місця їхніх розташувань».

У другій половині січня Ян Казимир надіслав наказ воєначальникам наказ покінчити з козаками протягом 6 тижнів. Польний гетьман Марцін Калиновський розпорядився, щоб

жовніри зібралися на початок лютого до табору під Чорнокозинцями і підготувалися до виступу «проти бунтівного хлопства». Після чого польське військо подалося до Бара, де мало об'єднатися з полками іноземної піхоти С. Лянцкоронського і завдати удару по Брацлавщині. Д. Нечай, одержавши відомості про ці заходи ворогів, почав поспішно перекидати основні сили полку до місця можливого прориву. Тому козацькі сотні почали підходити до Мурафи, Стіни, Шаргороду, Ямполя, Красного та інших міст. Сам полковник приїхав до Шаргорода, де вирішив зосередити більшість сотень у Красному, до якого й відправився 17 лютого. Не виключено, що певну провокаційну роль міг відіграти лист образливого змісту, надісланий Д. Нечаю С. Лянцкоронським (на це першим звернув увагу В. Липинський). В ньому воєвода наголошував, щоб полковник «вище понад свій стан не підносився» і «заборонив заходити за лінію своїм полкам». Прочитавши листа, Д. Нечай «почав шаленіти і наказав полкам збиратися до Красного». Прибувши до міста опівдні 19 лютого, брацлавський полковник не вжив необхідних заходів (зокрема розвідувального характеру), щоб запобігти раптовій появі противника. Ймовірніше всього це сталося через те, що він не допускав можливості появи поляків у ті дні, коли святкуватимуть масляну (про це знаходимо натяк у «Рифмованій хроніці»).

Що ж до М. Калиновського, то він діяв уміло, швидко й рішуче. Увечері 18 лютого він зупинився неподалік Бара, куди з'явився С. Лянцкоронський. Шляхтичі вирішили об'єднати свої сили, що й відбулося наступного дня під час просування жовнірів у напрямку Станіславчика. Таким чином чисельність польського війська зросла до 14–15 тис. осіб. Дізнавшись від захопленого козака про перебування Д. Нечая в Красному, поляки вирішили завдати йому несподіваного удару, й не гаячи часу, опівночі перейшли кордон. Першою жертвою впала Ворошилівка, де знаходилася залога сотника Романа Шпаченка. Захоплені зненацька близько 500 жовні-

рами Войцеха Корицького, козаки не змогли вчинити сильного опору і майже всі полягли. Залишившись живим, Р. Шпаченко замість того, щоб негайно повідомити полковника про появу ворога, втік до Мурафи. Натяк на цей негідний вчинок сотника знаходимо в народній пісні «Ой з-за гори високої», в якій розповідається: на сподівання Д. Нечая, що Р. Шпаченко вчасно попередить його про загрозу, той відповів:

«А я тебе, мій Нечаю,
Не убезпечаю:
Держи собі шабелечку
Та під опанчею».

У «Рифмованій хроніці» є глуха згадка, що один з «хлопців» приніс звістку полковнику про появу ляхів, але той не повірив. Чи насправді цей факт мав місце — судити важко. Потрібен пошук нових джерел.

Тим часом авангард польської армії (корогви Яна П'ясочинського, Криштофа Корицького та Миколи Киселя), який складався із жовнірів, котрі добре знали козацьку манеру їзди на конях (не виключено, що серед них були перебували й козаки-ренегати), на світанку 20 лютого наблизився до Красного. Українська варта прийняла його за козацькі сотні, що мали з'явитися до міста, й підпустила до брами. Скориставшись цим, жовніри зім'яли варту й увірвалися до Красного. На вулицях зав'язався бій. Козаки опанували себе і разом з міщанами намагалися відтіснити жовнірів. Д. Нечай рубався в перших лавах, за визнанням польського офіцера Станіслава Освєнціма, «як це слід було хороброму молодцеві, і перначем своїм підганяв козаків до оборони». Однак, незабаром підійшли основні сили поляків, і битва спалахнула з новою силою. Пострілом з пістолета Байбуза поранив Д. Нечая в голову, інший шляхтич ударив шаблею в чоло. У той момент Я. П'ясочинський вихопив з рук вмираючого полковника пернач. Однак, захопити Д. Нечая у полон жовнірам не вдалося, бо

українські вояки в кривавій січі відбили його й стали відходити до замку, де сотник Гавратинський встиг організувати оборону.

Коли Д. Нечай помер, старшини поклали його тіло на оксамит в одній із веж і запалили багато свічок. Біля нього залишився священик, котрий читав псалтир, і татарин, який невідомо ким доводився покійному. Обраний за полковника Г. Кривенко очолив захист замку, що був важкодоступним із трьох боків. Тому основні сили козаків було зосереджено з четвертого боку, який захищали лише ополонки, паркани й вали. Щоб не дати українцям опам'ятатися, М. Калиновський кинув на приступ німецьку піхоту. Але та зазнала великих втрат і відступила. Тоді польний гетьман розпорядився кіннотникам спішитися і сам повів усю армію на штурм. Жовніри, за словами анонімного автора «Щоденника війни з козаками», «відважно дерлися на паркани й потужні вали». Проте успіху не мали і відкотилися назад.

Вночі українці спалили всі будівлі, які заважали обороні і підготувалися до останнього бою, бо розуміли, що шансів на перемогу немає. Ранком 21 лютого польське військо пішло на новий приступ, але знову зазнало невдачі. Тоді М. Калиновський звернувся до оточених з пропозицією скласти зброю, обіцяючи їх відпустити. Проте ті, за визнанням польного гетьмана, «воліли загинути, ніж поклонитися». Новий штурм замку тривав до ночі, після чого кілька сотень козаків через потаємний хід хотіли вирватися з оточення, але були виявлені жовнірами і в бою майже всі загинули. Переслідуючи тих з них, котрі хотіли врятуватися в замку, вороги увірвалися до нього. Розпочався останній акт трагедії. В жорстокій січі, що тривала до сходу сонця 22 лютого, всі захисники замку полягли. Саме місто було спалене, а його мешканці, включаючи жінок і дітей, вирізані. Необхідно зазначити, що захоплення Красного дорого коштувало полякам: за два дні боїв лише вбитими вони втратили понад 1 тис. жовнірів.

Загибель Данила Нечая, одного з найталановитіших українських полковоців, безперечно, була важкою втратою для народу, який боровся за незалежність. За даними джерел, Б. Хмельницький важко переживав цю втрату («з-за чого Хмельницькому великий смуток вчинився»), — співається у пісні. За його наказом у церквах козацької України священики відправили панахиду. А світлий образ мужнього лицаря назавжди вкарбувався в історичну пам'ять українців. Незламність духу й волі полковника, відвага і непримиримість у боротьбі з поляками оспівані в десятках варіантів пісень про трагічні події в Красному, що передавалися з покоління в покоління. Так, в одній з них знаходимо прекрасні слова про рішучість героя довести боротьбу до переможного кінця:

«— Ой скажи, козак, ой скажи, Нечай,
Та чим тебе поминати?
— Ой та я ж вам, вражим ляхам, ще й з могили докажу!
Не радій же моїй смерті, розпроклятий враже,
Слава наша козацькая не вмре, не поляже!»

За переказами, тіло славетного сина народу поховане неподалік від с. Черемошного у великій могилі, оточеній шістьма іншими. І це місце має стати святим для кожного, як символ незламності волі й духу наших предків у їх боротьбі за незалежність і соборність України.

ІВАН
НЕЧАЙ
ІВАН
НЕЧАЙ

Події середини XVII ст. вивели на авансцену українського політичного життя цілу плеяду талановитих військових, політичних і державних діячів. Особливе місце серед них належить братам Данилу та Івану Нечаям. І якщо першого з них, прославленого полковника брацлавського, який трагічно загинув на початку 1651 р. при обороні Східного Поділля, оспівано в народних піснях і думах, зображено в наукових і художніх творах, то історичні заслуги його молодшого брата Івана, полковника білоруського, могильовського та чауського, і сьогодні залишаються маловідомими не лише широкому читацькому загалу, а й, до певної міри, професійним історикам.

Народився Іван Нечай у Мстиславському воєводстві в родині «руського» православного шляхтича. Напередодні Хмельниччини сім'я Нечаїв з невідомих причин перебралася на Київщину. Тут вони дуже швидко завоювали повагу й авторитет серед місцевих жителів, зблизилися з козацькою старшиною. Дослідники стверджують, що восени 1647 р. брати Нечаї ввійшли до вузького кола українських патріотів, які разом з Богданом Хмельницьким готували козацьке повстання на Подніпров'ї.

З початком Національно-визвольної війни в Україні родина Нечаїв успішно воювала в лавах повстанської армії, і на початку 1649 р. Хмельницький надав Данилові Нечаю титул брацлавського полковника. Разом із Данилом до Брацлава приїхали його брати Іван і Матвій, а також небіж Данило Нечай. Деякий час Іван входив до складу брацлавської старшини, а в 1650 р. отримав від гетьмана призначення в Бахчисарай на посаду українського резидента при дворі хана Іслам-Гірея. Того ж році від одружився на середній доньці

Богдана Хмельницького Степаниді (за іншими джерелами — Олені чи Катерині), увійшовши таким чином до «клану Хмельницьких». Після укладення українсько-російського союзного договору 1654 р. і сходження на ханський престол Махмед-Гірея стосунки з Кримом істотно погіршилися, і в середині року Іван Нечай повернувся в Україну.

Але його перебування на рідній землі не було нетривалим. Уже в кінці 1654 — на початку 1655 рр. він вирушає в Білорусь, щоб там взяти участь у поході Івана Золотаренка на Литву. Служба у «сіверського гетьмана» стала для Нечая важливою школою в плані не тільки зростання бойової майстерності, а й становлення його як політичного та державного діяча. Адже під час білорусько-литовського походу І. Золотаренко проявив неабиякі здібності військового організатора й стратега, зарекомендував себе тонким і вмілим дипломатом. Стихійні процеси покозачення місцевого населення сіверський гетьман використовував не лише для поповнення поріділих у запеклих боях козацьких полків, а й з метою становлення на терені Білорусі козацького присуду та полково-сотенного устрою, прилучення краю до складу Української держави. У стосунках з царем Золотаренко не скупився на вірнопідданські заяви та улесливі компліменти, проте державні інтереси України відстоював твердо й послідовно.

Іван Нечай увійшов до близького оточення наказного гетьмана в Білорусі. Як сотник Війська Запорозького, він брав участь у бойових операціях, виконував важливі політичні та дипломатичні доручення Золотаренка. Після того, як невдовзі останній помер від ран, отриманих 7 жовтня 1655 р. при облозі Старого Бихова, Іван Нечай, ймовірно, як наказний полковник, став на чолі українських військ у Білорусі*.

---

* На це вказує, на нашу думку, той факт, що вже 15 грудня 1655 р. у листі до могильовського воєводи І. Нечай титулує себе «полковником чауським і новобихівським».

Слід зазначити, що смерть Золотаренка припала на час серйозного погіршення позицій Української держави в даному регіоні. Зокрема, ще у вересні 1655 р. російський уряд обнародував новий царський титул — «великий князь Литовський і Білої Русі», чим недвозначно продемонстрував своє ставлення до козацької займанщини в Білорусі і претензій гетьмана Хмельницького на відвойовані тут у Речі Посполитої землі. Крім того, на кінець року Москва дедалі більше схилялася до дипломатичних методів боротьби за білоруські землі, сподіваючись на обрання царя чи його наступника великим князем литовським. За таких умов воєнна допомога Війська Запорозького втрачала колишнє значення, і уряд Олексія Михайловича, скориставшись зі смерті Золотаренка, почав витісняти українські війська з Білорусі.

У січні 1656 р. Хмельницький скликав у Чигирині старшинські наради, на яких серед іншого дебатувалася також й білоруська проблема. Білоруські землі, що з давніх-давен входили до складу Київської Русі, населення яких, як раніше, так і в період, про який йдеться, підпорядковувалося Київській митрополії, українське керівництво розглядало як сферу впливу Війська Запорозького, а тому вирішило, незважаючи на спротив Москви, добиватися їх прилучення до Української держави. Надзвичайно важливе завдання утримання та розширення українського впливу в Білорусі покладалося на Івана Нечая. Універсалом від 29 січня 1656 р. гетьман призначив Нечая, «...нам и всему нашему... жичливого и в дилех рыцерских взятого от боку нашого...», на полковий уряд «...в Білую Русь до Могильова, Чаусов, Новобыхова і Гомля и инших мест, и местечек, и сел, тамсе знайдуючих...»

Звертає на себе увагу той факт, що на відміну від Золотаренка, котрий мав титул наказного гетьмана на білорусько-литовському фронті, Нечай отримав уряд власне білоруського полковника, чим Чигирин недвозначно засвідчив свій

твердий намір утримувати й надалі цей стратегічно важливий для України регіон.

Отримавши уряд білоруського полковника, Нечай діяв швидко й рішуче. Насамперед він припинив виведення українських залог з Могильовського повіту. Більше того, силою змусив царські війська залишити території, населення яких склало присягу гетьману Хмельницькому. Царські воєводи в той час інформували Москву, що «по присылке полковника Ивана Нечая» козаки з Кричева й Чаусів нападають на шляхетські маєтки та на царських ратних людей, б'ють їх, грабують, чинять «всякое разренье». Смоленський воєвода повідомляв у царську ставку, що козацький полковник відмовився виводити козаків зі Мстиславського, Горського, Дубровенського, Шкловського та Копистенського повітів. Могильовський воєвода у свою чергу доносив, що Нечай вигнав із сіл Могильовського повіту всі російські залоги, розмістивши натомість там своїх козаків, а також звелів місцевому населенню не сміти виконувати ніякі розпорядження та накази царської адміністрації.

З листа, адресованого гетьману сотниками «полку Нечаевого, полковника чичерського, чауського, чириківського та інших городов», видно, що на весну 1656 р. під управлінням останнього перебували три могильовські, чауська, заболотська, богородицька, акуменська, городеська, святоозерська, слизька, уланівська, рогозинська, білявицька, чириківська, вербіжська, пропойська, заозерська, чичерська, межевська та смолинська сотні.

Діяльність Івана Нечая в Білорусі викликала в Москві значне занепокоєння та роздратування. У першій половині березня уряд Олексія Михайловича відправив до Чигирина посольство А. Лопухіна, який під час переговорів з Хмельницьким передав вимогу царя вивести українські війська з Південної Білорусі, заборонити українській старшині вписувати до компуту білоруське населення, заборонити Нечаєві титулувати себе полковником білоруським і могильовським, а

також притягти його до судової відповідальності — «тому полковнику Ивану Нечаю за такое его многое воровство учинить наказанье жестокое, чтоб на то смотря иным не повадно было такое самовольство чинить».

Зрозуміло, що діяльність Нечая в Білорусі не була проявом самовільства чи отаманства (чим була так багата українська історія пізніших часів). Полковник реалізував план, вироблений гетьманським урядом. А тому Хмельницький рішуче відкинув вимогу царського посла вивести українські війська з Білорусі, зіславшись на загрозу нового збройного конфлікту з Річчю Посполитою. Водночас, не бажаючи загострювати стосунки з царем, воєнний союз із яким для України зберігав свою значимість, гетьман віддав наказ про створення спільної українсько-російської комісії, на яку покладалося завдання розслідування звинувачень, висунутих проти Нечая царськими воєводами.

Незабаром, 19 травня, колишній київський полковник Антін Жданович і царський офіцер Микита Сивцов розпочали в Білорусі слідство. В його ході було проведено допит Нечая, викликано велику кількість потерпілих і свідків. Кінець-кінцем комісія встановила повну непричетність білоруського полковника до грабежів і розбоїв, що мали тут місце. Більше того, з'ясувалося, що вони здійснювалися не лише без його відома, а навіть і не його козаками. Натомість у ході слідства Жданович отримав довгі реєстри кривд і зловживань, заподіяних місцевому населенню та козакам царськими воєводами й ратними людьми, де йшлося про безневинно замучених ними чоловіків і жінок, гвалтування неповнолітніх дівчат, спалення садиб, пограбування майна тощо.

На раді, скликаній за наказом гетьманського повіреного 30 травня, було поставлено питання про належність білоруського полковника до католицької віри, в чому його звинувачували московські воєводи. Присутні на раді козаки та місцеві міщани одностайно заявили, що Нечай сповідує православ'я.

Тут же, на раді, Жданович, в якості сатисфакції московській стороні, наказав публічно скарати кількох козаків, участь яких у розбоях було встановлено достеменно, і заборонив Нечаю надалі вживати титул полковника білоруського. Цими напівзаходами гетьманський уряд сподівався дещо знизити рівень напруги в українсько-польських стосунках у Білорусі, щоб тим часом продовжити діяльність по утвердженню своїх позицій у цьому регіоні.

Реляцію Ждановича та Сивцова про завершення слідства й ліквідацію непорозумінь між козаками та московськими ратними людьми в ставці Олексія Михайловича отримали 2 червня. А вже 10 червня туди надійшла відписка мінського воєводи Ф. Арсеньєва, в якій йшлося про те, що до мінського повіту вступило чимало козаків на чолі з наказним полковником Нечая — Филимоном Бутко, який, незважаючи на царські заборони, записує місцеву шляхту і селян у козаки. Крім того, воєвода повідомляв, що Нечай відправив свої загони за річку Березину з метою приведення тамошніх жителів до присяги гетьманові. Ще через два дні, 12 червня, в ставці отримали донесення, що Нечай, всупереч постанові слідчої комісії, продовжує писати полковником білоруським («приписує собі городи в титул») і утримувати козацькі залоги в Чаусах, Горах, Барзилівськім війтівстві.

З осені 1656 р. Нечай приступив до облоги Старого Бихова, якого так і не зумів взяти Золотаренко, а згодом безуспішно штурмував й одинадцять тижнів тримав в облозі російський воєвода Хованський. Військову операцію під Старим Биховом білоруський полковник провів надзвичайно майстерно, взявши в тісне кільце місто та надійно перекривши шляхи комунікації на прилеглих до нього територіях. Невдовзі, в лютому 1657 р., Нечай як тріумфатор прибув до Чигирина, сповіщаючи Хмельницькому про «бихівську фортуну».

Взяття Старого Бихова мало надзвичайно важливе стратегічне значення для України. З падінням старобихівської

фортеці не лише ліквідовувався небезпечний польський форпост у тилу української армії, а й відкривався торговельний шлях до балтійських портів. Тому звістка про військові успіхи Нечая викликала значне піднесення в Чигирині. 15 березня Хмельницький видав універсал, в якому доручав київським купцям і міщанам організувати торговельні контакти зі Старим Биховом, обіцяючи «мыт жадных торговых и подачок» з них не стягувати та гарантувати їм захист й оборону з боку козацьких залог. Водночас військові успіхи Івана Нечая призвели до нового загострення українсько-російських стосунків. У червні 1657 р. до смертельно хворого Хмельницького прибуло з Москви посольство Ф. Бутурліна, який наполегливо вимагав відкликання Нечая з Білорусі, виведення звідти всіх козацьких залог, повернення в підданство шляхті записаних у козацький компут селян. Щодо одіозної в очах Москви особи білоруського полковника царський уряд не обмежувався наказом про його виклик в Україну, а знову, як і рік тому, вимагав притягнення його до судової відповідальності за скоєні ним «самовільства» та завдані шляхті і воєводам збитки, намагання заснувати на противагу «царському» Могильову — «козацький» Новий Могилів у Лупулові, а також погрози битися з московитами «яко з неприятелем».

Як бачимо, вимоги царського уряду, в основному, були традиційними. Не відзначалася новизною і позиція гетьманського уряду в цьому питанні. Хмельницький у черговий раз обіцяв попередити білоруського полковника, щоб він не чинив ніяких кривд і насильств шляхті, яка віддалася під царську руку, але водночас вимагав від московської сторони гарантій безпеки білоруській шляхті, яка проживала «в городах Війська Запорозького», тобто на підвладній гетьману території Білорусі.

Проте царський уряд на цей раз не збирався обмежуватися лише дипломатичними засобами впливу на Чигирин. Скориставшись із загостренням внутрішньополітичної обстановки в

Україні (що було викликане важкою хворобою Богдана Хмельницького і близькістю перспективи розв'язання боротьби за гетьманську булаву), а також ускладненням ситуації на її південно-західних кордонах (де значно активізувалися військові приготування Кримського ханства), Москва розпочинає в Білорусі в червні 1657 р. воєнну акцію, спрямовану на витіснення звідти українських військ. Проти Нечая із Смоленська виступив воєвода С. Змієв на чолі п'яти солдатських рот «нового строю», драгунів і місцевого шляхетського ополчення. Водночас уряд Олексія Михайловича призначив воєводою до Борисова енергійного й впливового царського сановника В. Б. Шереметьєва (відомого своїми козакофобськими настроями). Останній, прибувши до Борисова, зразу ж відправив до Нечая гінця з вимогою негайно вивести козацькі залоги з Борисівського, Шкловського, Могильовського, Оршанського та Мінського повітів. А коли білоруський полковник відмовився виконати умови ультиматуму, заявивши, що українські війська розміщені у зазначених повітах не для боротьби з царськими ратними людьми, «но для ворования ляховского..., которые крестьян до конца разорили», воєвода висунув останній аргумент — артилерію.

Внаслідок збройних зіткнень влітку 1657 р. царським військам вдалося витіснити Нечая з Мінська, Копися, Шклова, Сломіка, інших білоруських сіл і містечок. У листі до царя від 27 серпня 1657 р. полковник «не могучи далей кривд учиненных терпети», скаржився на Шереметьєва, за наказом якого «з арматою на месты и деревни, где козаки свое помистье мают..., наезжат, козаков имают и иных в вяземе держат, а иных из них, як з мужиков, требуют, до того чюприны режут, кнутами бьют, грабят».

Ще більше ускладнилося становище Івана Нечая після смерті Богдана Хмельницького. Царський посол стольник В. Кікін під час переговорів з І. Виговським (серпень 1657 р.) повторював ще традиційні скарги на білоруського полковника. Однак П. Тетеря, який у той час перебував у Москві, інфор-

мував вищу старшину про існування в оточенні царя планів виведення українських військ із відвойованого у ворога Старого Бихова та введення в нього царських ратних людей. Наприкінці вересня Нечаю вдалося підписати з новим могильовським воєводою С. Змієвим угоду про розподіл місць дислокації українських і російських військ у Південній Білорусі, однак уже на початку жовтня він був змушений скаржитися цареві з приводу того, що за наказом воєводи в Могильові та Могильовському повіті козаків силоміць вписують до солдатських і драгунських полків.

Московська програма «розв'язання» білоруської проблеми в концентрованому вигляді була сформована в лютому 1658 р. під час переговорів окольничого Б. Хитрово з І. Виговським у Переяславі. Як попередню умову для визнання Москвою правомочності гетьманської елекції, Хитрово вимагав від українського керівництва негайно передати Старий Бихів під управління царської адміністрації та вивести в майбутньому всі українські підрозділи з Південної Білорусі. Відчуваючи гостру потребу в отриманні від Москви військової та політичної допомоги в боротьбі з опозицією, Виговський на переговорах у Переяславі пішов на принципові поступки російській стороні, в тому числі й у білоруському питанні. Окремо в ході переговорів мова йшла про білоруського полковника. Під тиском Хитрово гетьман пообіцяв: «и будет который полковник (Нечай. — *Авт.*) не будет чинить досить нашим универсалом, то и его подлуг прав наших будемо карати».

Однак, як відомо, Москва ні навесні, ні влітку 1658 р. так і не надала Виговському допомоги в боротьбі з М. Пушкарем та Я. Барабашем, а на початку осені гетьман уклав Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою. За таких умов поступки в білоруському питанні, задекларовані Виговським у Переяславі, так і не було реалізовано. Війська Нечая залишилися на колишніх місцях дислокації, але з осені

1658 р. вони потрапили в епіцентр українсько-російського збройного протистояння.

Проти Нечая уряд направив сильний експедиційний корпус на чолі з воєводою стольником Г. Козловським, якому були підпорядковані ратні люди могильовського та смоленського воєвод, шляхетське ополчення Смоленська та Вітебська. Перед стольником ставилося завдання спільно з іншими царськими воєводами в Білорусі завдати українським військам комбінованого удару — «изневесть притить на Нечая» і вибити останнього з Південної Білорусі. Наскільки серйозну увагу Москва приділяла підготовці походу Козловського, видно вже з того, що наказ-інструкцію воєводі «о его промыслу над изменники» виготовляли в приказі таємних справ під особистим контролем царя.

Восени 1658 р. Нечай ще раз продемонстрував свій військовий і політичний талант. «Ратных людей многих на переездах побивал, и в городы во Мстиславль и в Крычев к мещаном прелестные листы писал, и в тех городех по его писму мещаня нам великому государю..., изменили и воевод наших и ратных людей многих побили...», — так писав трохи згодом Олексій Михайлович у грамоті до гетьмана Ю. Хмельницького про дії Івана Нечая.

Російське командування було змушене для боротьби з Нечаєм додатково сформувати спеціальний загін під командою окольничого І. Лобанова-Ростовського. У березні 1659 р. останній розгорнув операцію під Мстиславлем. На допомогу захисникам міста приходили з військами Іван Нечай, полковник бихівський Самійло Виговський та наказний полковник Оскірко. Згідно з донесеннями царських воєвод, у розпорядженні Нечая було до 6 тис. козаків. У квітні 1659 р. українські війська в генеральній битві під Мстиславлем зазнали поразки і були змушені відступити від міста. У травні царським військам на чолі з князем Барятинським після кровопролитного бою вдалося оволодіти Рославлем, а наприкінці червня, у той час,

як в Україні наближалася до завершення знаменита Конотопська епопея, Лобанов-Ростовський взяв в облогу Нечая у Старому Бихові.

Тяжка ситуація в Україні позбавила білоруського полковника надій на допомогу з боку гетьмана. «Нечайко де от Выговского помощи к себе не чает...», — доносили в Москву царські воєводи. Полковник міг покладатися лише на власні сили та досвід, набутий у роки національно-визвольної боротьби. І як Григорій Гуляницький на Сіверщині, під Конотопом, так й Іван Нечай у Білорусі, під Старим Биховим, переконливо продемонстрував неперевершене вміння українських козаків обороняти укріплений табір. Активна оборона, організована Нечаєм і Виговським під Старим Биховим, завдавала значних втрат противнику, зводила нанівець усі його спроби оволодіти фортецею. Лобанов-Ростовський доносив у розряд, що «из Бихова к нашим шанцам бывают ежеденныя вылазки многими конными и пешемыми людьми». У вилазках брав особисту участь і білоруський полковник, в одному з боїв отримав тяжке поранення — «посечен по голове» його рідний брат Юрій.

В той час, як Нечай успішно оборонявся в Білорусі, в Україні, незважаючи на Конотопський тріумф Виговського, зрів антигетьманський заколот. В опозицію до гетьмана переходять Чернігівський, Ніжинський і Переяславський полки, старшина та населення, які наприкінці серпня 1659 р. складали присягу цареві. За таких умов, 30 серпня київський воєвода, колишній опонент Нечая — В. Б. Шереметьєв звернувся до білоруського полковника з пропозицією здати фортецю і, «с полковники заднепровскими совокупясь, служить великому государю». З аналогічними закликами звернулися до Нечая й лідери антигетьманського заколоту лівобережні полковники Тиміш Цицюра, Василь Золотаренко та Аникій Силич. Однак, як видно з подальшого розвитку подій в Білорусі, Нечай проігнорував поради колоборантів і до кінця

виконав свій військовий обов'язок. Нечай-воїн не дозволив Нечаю-політику, реально зваживши ситуацію, піти на компроміс з ворогом. І в той час, коли в середині жовтня в Переяславі старшина на чолі з новим гетьманом Юрієм Хмельницьким складала присягу цареві, білоруський полковник продовжував терзати противника дошкульними вилазками.

На переговорах у Переяславі в жовтні 1659 р. доля козацької займанщини в Білорусі вирішувалася однозначно на користь Москви. «В городех и в местечках на Белой Росіи і вперед залогам черкасским не быть», — проголошувала 6 стаття договору Ю. Хмельницького з російським царем. Окремий пункт угоди наголошував на негайному виведенні українських військ із Старого Бихова. Під час переговорів старшина пообіцяла царському послу М. Трубецькому відправити до Нечая наказ, «чтоб он в город Быхов великому государю очистил», натомість вимагаючи від московської сторони гарантій недоторканості особи білоруського полковника. Ймовірно, що невдовзі з Переяслава було відправлено такий лист до Старого Бихова, так само ймовірно й те, що він містив певні гарантії особистої безпеки для Нечая. Проте достеменно відомо, що це не примусило вольового полковника принижено випити гірку чашу вимушеної капітуляції. Як сформульовано в грамоті Олексія Михайловича від 31 серпня 1660 р., Нечай «поставил в презренье» царські грамоти про підданство і «царского величества ратным людем... всякіе нестерпимые злости чинил».

Оборона старобихівської твердині тривала доти, аж поки в ніч на 4 грудня 1659 р. царським військам вдалося таки зламати опір захисників міста і штурмом оволодіти ним. Після взяття Старого Бихова Іван Нечай разом з братом Юрієм і полковником Самійлом Виговським потрапили у полон.

Спочатку бранців відправили під караулом до Москви, а в другій половині лютого 1660 р. вони були вже на засланні у Тобольську. 22 лютого тобольський воєвода І. Хілков звітував у Москву, що братів Нечаїв помістили «в особой избе»

(спеціально спорудженій для утримання — *Авт.*), і «велели у них быть по пяти человекам караульщикам, тобольским служивым людям, да по атаману казачью днем и ночью; да у них же велели быть и их надсматривать по вся дни тем же прежним приставом, тобольским детем боярским, Данилу Аршинскому да Федору Черницыну, и велели их в тюрьме держать с великим береженьем...» Суворий режим утримання Нечаїв доповнювався забороною на будь-які контакти з іншими в'язнями, а також тим, що «чернил и бумаг им не велели никоторыми делы...»

Українська сторона неодноразово клопоталася перед царем про звільнення братів Івана та Юрія Нечаїв з-під варти. Так, уже наприкінці 1659 р. Ю. Хмельницький уповноважив А. Одинця та П. Дорошенка ще раз клопотати в Москві, «чтоб им вины их были отпущены и быть им в прежнем достоинстве». У травні 1660 р. гетьман знову намагаючись вирвати з сибірського острогу Нечаїв, писав царю, що бере їх «на сумнене и шлюбуем, же до конца житія своего посколу зо мною неотмінними будут зоставати поддаными вашему царскому пресвітлому величеству». Та дарма — позитивної відповіді з Москви не надійшло. А тому, вирушаючи з Корсуні в похід проти Польщі, Ю. Хмельницький 15 липня знову, на цей раз у досить твердій формі, ставив питання про звільнення чоловіка своєї сестри — Івана Нечая, даючи зрозуміти, що чергова відмова буде ним розцінена як вияв неласки до своєї особи з боку царя. — «Так многожды и Иване Нечае, — нагадував він у листі, — зятя моего, до вашего царского пресветлого величества писал, а никогда не могу счастливым быти, чтоб получить желаемое; чаю, то писанье мое до рук вашего... величества не доходило, или также верными и желательными услугами моими на особную вашего... величества заслужити милость не могу».

Відповідь царя, на відміну від попередніх двозначних формулювань і неясних обіцянок, на цей раз була також

досить різкою й категоричною. Зважаючи на те, писав монарх, що Іван Нечай «нам, великому государю изменил и польскому Яну Казимиру королю присягал..., и в Быхове взят в измене», відпустити його в Україну не видається за можливе, оскільки війна з Польщею триває, і він «полскому королю по присяге своей учнет желати всякого добра, а нам великому государю и вам всему войску Запорожскому проискивати учнет всякого зла».

Два з половиною роки по тому, в січні 1663 р., ім'я Івана Нечая знову згадується в ході українсько-російських переговорів. На цей раз дядько його дружини, наказний гетьман Лівобережної України Яким Сомко на переговорах зі стольником Федором Лодиженським цікавився: «жив ли де Нечай и на Москве ли он?» В тому разі, коли б колишній український полковник залишався в живих, Сомко клопотався б про дозвіл царя на його повернення в Україну на поруки своєї родини. У свою чергу наказний гетьман висловлював готовність переказати в Москву як викуп за Нечая кошти, які він віддав польській стороні за викуп царського окольничого князя Осипа Щербатова.

Однак і клопотання Сомка не дало позитивних результатів. Після цього ім'я Нечая надовго зникає зі сцени політичного життя в Україні. Щоправда, трохи раніше, у 1661 р., польський сейм розглядав справу про визнання прав на маєтки, пожалувані польським королем Івану Нечаю, за його дружиною Степанидою. Це дало підстави польським, а слідом за ними і російським дослідникам, стверджувати, що десь перед цим життя полковника трагічно обірвалося.

Проте на початку 1669 р. ім'я Івана Нечая знову виринає на поверхні політичного життя України. 22 січня 1669 р. лебединські жителі інформували царського посланця Ф. Бобровича про те, що напередодні «шол де посол от литовского полка Иван Нечай, а с ним де людей, коней с пятьдесят к гетману к Петру Дорошенку». І дійсно, прибувши до Чигирина,

Бобрович зустрів там «короны Полскіе шляхта Нечай с товарищем», які привезли гетьману Дорошенку запрошення на комісію «для обиранья на королевство». Ймовірно, що колишній білоруський полковник отримав звільнення з Тобольського острогу після підписання Росією і Польщею Андрусівського перемир'я 1667 р., в ході обміну військовополонених.

Після 1669 р. відомостей про Івана Нечая в документах вже не зустрічаємо.

ТИМІШ
НОСАЧ
ТИМІШ
НОСАЧ

Походження Тимоша (Тимофія) Носача (початок XVII ст. — після 1667 р.) нині встановлене. Історик В. Липинський, а за ним Д. Дорошенко стверджували, що він був українським православним шляхтичем, однак якихось конкретних фактів на доказ цього не наводили. На нашу думку, з таким же успіхом можна говорити, що Носач походив з козаків або міщан, причому в цьому випадку навіть знайдуться деякі посередні вказівки. Так, сучасники підкреслювали довголітнє перебування Т. Носача у лавах Війська Запорозького, що може посередньо свідчити про козацьке походження майбутнього сподвижника Б. Хмельницького. У листі, надісланому до львівського магістрату під час другої облоги Львова українською армією (від 2.11.1655 р.), Т. Носач згадує про «небіжчика батька свого Івана Шкарлата» та про борг, який мусили сплатити покійному львівські міщани. З цього видно, що справжнє прізвище героя Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. було Шкарлат, а Носач — це прізвисько. Листування з приводу боргів із львівським магістратом наводить на думку про якісь купецькі розрахунки, що дає певні підстави для припущення про міщанське походження Т. Носача (Шкарлата). До того ж і прізвище Шкарлат не можна віднести до шляхетських.

Важко сказати, звідки походив Т. Носач. Листування з львівським магістратом наводить на думку про Галичину як малу батьківщину Носача, але в одному з джерел його називають «корсунським», що може означати не тільки місце проживання, а й походження. Мав Носач звання прилуцького й

брацлавського полковника, отже, і ці райони України можуть претендувати на честь бути його батьківщиною.

Замолоду Т. Носач здобув добру освіту. Зберігся його автограф — підпис каліграфічною кирилицею українським скорописом під Гадяцьким пактом 17 (7) вересня 1658 р.: «Тимошь Носачь, енеральный обозный Войска Запорозкого, рукою в(ласною)». Як свідчать знайдені нами вищезгадані листи, чудово писав Носач і польською мовою.

На жаль, весь період життя Т. Носача до початку Національно-визвольної війни вкрито мороком. Ясно, що з вибухом війни він став до лав повстанців і швидко зайняв серед них одне з чільних місць, як прилуцький полковник. Немає точних даних про бойовий шлях Прилуцького полку, який тільки народився 1648 р. Відзначимо, що він характеризувався дуже сильними антифеодальними настроями, і сам гетьман мусив у червні 1648 р. неодноразово видавати універсали, щоб захистити від повсталих селян навіть православний Густинський монастир. Без великого ризику помилитися можна припустити, що Носач був учасником усіх основних битв повстанської армії.

Після Збаразької облоги й Зборівської битви було підписано Зборівський мирний договір і складено Реєстр Війська Запорозького. Згідно з цим реєстром (1649) «Тимофій Носач, полковник» очолював Прилуцький полк, що був одним з наймолодших і найменших з 16 реєстрових полків, зафіксованих у Зборівському договорі. У ньому не бачимо нікого з видатних представників козацької старшини, крім Носача. Можна вказати хіба що на Івана Кривоносенка, ймовірно, сина Максима Кривоноса. Додамо, що полковим писарем був якийсь Васько.

Влітку 1650 р. до Чигирина прибув російський посол в Україні Василь Унковський, якого зустрічала невелика група вищої козацької старшини, серед якої був і прилуцький полковник Т. Носач.

У вересні 1650 р. Т. Носач блискуче зарекомендував себе як полководець. Він був одним з керівників молдавського походу української армії поруч з Б. Хмельницьким, полковниками М. Пушкарем та Дорошенком (важко сказати, чи був це Петро Дорошенко, майбутній прилуцький полковник, а потім і гетьман, чи Іван Дорошенко). Тоді Носач брав участь у взятті Сорок, Сучави та столичного міста Молдавії Ясс. Очевидно, значна роль, яку відігравав у молдавському поході Т. Носач, дала підстави Б. Хмельницькому призначити його наприкінці 1650 р. генеральним обозним, замінивши на цій посаді Івана Чарноту. Це підвищення було, без сумніву, заслуженим. «Людиною великих чеснот» називав Носача Іван Виговський та й інші керівники Української держави-Гетьманщини. На посаді генерального обозного Носач перебував понад 10 років, поступившись нею тільки на нетривалий термін (у 1653–1654 рр.) Федору Коробці. Повноваження генерального обозного Війська Запорозького були дуже широкими і вимагали справжнього таланту, як організаційного, так і військового. На плечах генерального обозного лежали воєнно-інженерні роботи, завдяки яким козацький табір перетворювався під час походу та вимушеної оборони у майже неприступну фортецю. Генеральний обозний відав також артилерією, постачанням війська боєприпасами, кіньми, провіантом та фуражем. І якщо навіть вороги високо цінували систему постачання української армії, а також міць козацького табору, то в цьому, безперечно, була заслуга й Т. Носача.

Як генеральний обозний, Т. Носач брав участь, очевидно, у Берестецькій битві та боях під Білою Церквою (1651). Навряд чи обійшовся без Носача і похід до Молдови, в ході якого було взято переконливий реванш за поразку під Берестечком (Батозька битва кінця травня — початку червня 1652 р.). Молдовський літописець Мирон Костін засвідчує активну участь Т. Носача, вже як брацлавського полковника, у молдовському поході навесні 1653 р. Саме Т. Носач разом

з полковником Іваном Богуном були провідними полководцями української армії, котрою формально керував Тиміш Хмельницький, і котра вступила до Молдови, щоб відновити на престолі Василя Лупула — тестя гетьманича (крім Носача й Богуна військом командували також уманський полковник Йосип Глух та корсунський полковник). На жаль, Т. Хмельницький зважився на ризикований похід у Валахію і грубо усунув від командування Носача й Богуна, навіть поранивши шаблею останнього. Це дорого обійшлося українській армії — вона зазнала поразки від об'єднаного польсько-валасько-молдовського війська і змушена була відступати до Сучави, де після тривалої оборони й загибелі Т. Хмельницького було укладено перемир'я.

Влітку 1653 р. Т. Носач все ще перебував на посаді брацлавського полковника. Очевидно, враховувалися військово-організаційні здібності Носача, добре знання даного регіону України, а також необхідність дати відсіч наступу каральних військ, що прагнули пройти через Уманщину і Брацлавщину до Чигирина. Очевидно, завдяки цим якостям Носач брав участь також у Жванецькій битві наприкінці 1653 р.

Після Переяславської ради в українському суспільстві стався розкол. Хоча договір 1654 р. був рівноправним, багато хто з українців, у тому числі й серед керівників Української держави, передчували, що таким він буде недовго. До їх числа слід, очевидно, віднести й Тимоша Носача, хоч він не був присутній на Переяславській раді (щоправда, у нього були на це об'єктивні обставини — потужний наступ Речі Посполитої).

1 травня 1654 р. руський воєвода С. Лянцкоронський писав перемиському католицькому біскупу Анджею Тшебицькому, майбутньому канцлеру коронному, про те, що коронний гетьман С. Потоцький спустошив Уманщину і повернувся на Брацлавщину для відпочинку. Оскільки мости й переправи через Південний Буг були поруйновані, він вирішив відпочити у Меровщині, чекаючи, доки не зявляться броди на Бузі.

Однак у ту хвилину прийшла звістка про те, що до Брацлава прибув з військом Носач, і Потоцький змушений був спішно їхати у Вінницю, звідки послав до Кам'янця-Подільського за артилерією. Тільки дочекавшись підкріплення, він міг виступити проти Носача. Аналогічну інформацію, посилаючись на новини зі Львова, передав у Ватикан папський нунцій. Бої на Брацлавщині у 1654 р. йшли з перемінним успіхом, але зрештою просування ворога на схід було зупинено, в чому була заслуга й Носача та його бойових побратимів — І. Богуна, Й. Глуха, М. Зеленського та ін.

У 1655 р. українська армія розпочала контрнаступ проти Речі Посполитої. Розгромивши ворога під Городком, Б. Хмельницький узяв в облогу Львів. Ця семитижнева облога проходила досить мляво. Гетьман не хотів брати Львів, щоб не розорювати його і не змушувати львів'ян до присяги цареві через московських воєвод, котрі очолювати невеликий корпус при українській армії. Тому Б. Хмельницький проводив тривалі переговори із львівським магістратом, добиваючись від львів'ян тільки викупу. В цих переговорах брав участь і Т. Носач, знову як генеральний обозний. Цікаві подробиці знаходимо в щоденнику Яна Божецького — студента львівського єзуїтського колегіуму. Під 6 жовтня 1655 р. він зафіксував опис чергового раунду переговорів. Делегація львівського магістрату прибула тоді до ставки Хмельницького під стінами Львова. Їх зустрів Іван Ковалевський, а до гетьманського шатра провів «покоєвий» Хмельницького, шляхтич Соболь. У шатрі знаходилися сам гетьман, генеральний писар Іван Виговський разом з братом, полковником Данилом, та іншими родичами, генеральний суддя Самійло Зарудний, генеральний обозний Тиміш Носач, миргородський полковник Григорій Лісницький, переяславський полковник Павло Тетеря, два московських воєводи (князь Г. Г. Ромодановський та Гротус), польський і татарський посли, а також грек Які (Яні), котрий «підбурював козаків», а десять років тому єднав Московію з Туреччиною. Перего-

вори затяглися, і лише 10 листопада 1655 р. Б. Хмельницький зняв облогу, вдовольнившись досить великим викупом. Під час переговорів Носач вирішував свої приватні справи, і своїми листами (від 2, 4 і 7 листопада) добився сплати батьківського боргу через свого слугу Якова Рибицького.

Смерть Богдана Хмельницького 6 серпня (27 липня) 1657 р. стала трагедією для українського народу. У той тяжкий момент треба було подбати про гідного спадкоємця покійного гетьмана. На раді в Чигирині спочатку склали свої повноваження Юрій Хмельницький, котрому батько заповідав булаву, генеральний писар І. Виговський та генеральний обозний Т. Носач. На тій же раді було вирішено обрати знову генеральним обозним Т. Носача, а Юрій Хмельницький, як стверджує автор літопису Самовидця, мусив поступитися булавою до свого повноліття Івану Виговському. Пізніше нова козацька рада підтвердила законність обрання І. Виговського гетьманом України, а генеральним писарем став Павло Тетеря. Відтоді Т. Носач виступає як один з вірних прихильників І. Виговського у боротьбі за незалежність Української держави проти ворожих зазіхань, насамперед з боку Московської імперії. Т. Носач був безпосередньо причетний до укладення Гадяцького договору і невипадково під цим документом стоїть його підпис-автограф. Саме Носач разом з двома осавулами мав відвезти Гадяцький договір до Варшави, та через складну внутрішньополітичну ситуацію Виговський змінив рішення і залишив Носача при собі. Однак для ратифікації договору на сеймі Речі Посполитої Виговський послав українську делегацію, котру очолив Т. Носач. Як зазначив польський мемуарист Ян Антоні Храповицький під 10 травня 1659 р., до Варшави на сейм «приїхав козак Носач». 22 травня він разом з іншими членами української делегації присягнув на вірність Гадяцькому договору після того, як його ратифікував сейм. 30 травня сейм закінчився, і українська делегація повернулася додому...

Тим часом ситуація в Україні значно погіршилася. У розпал російсько-української війни в ній з новою силою вибухнула війна громадянська. Цього разу опозиція, очолювана І. Богуном, І. Сірком і Т. Цицюрою, оголосила гетьманом Юрія Хмельницького на противагу І. Виговському. Т. Носач також перейшов на бік Ю. Хмельницького. Це було належно оцінено, і саме Носач, П. Дорошенко та Г. Гуляницький привезли Виговському «асекурацію» нового гетьмана. Виговський, втративши останні надії на перемогу, склав булаву. Після того Ю. Хмельницький і група наближених до нього козацьких старшин провела тяжкі переговори під Переяславом. Оскільки переговори проходили під тиском російського війська, їх наслідком став сумнозвісний Переяславський договір 27 (17) жовтня 1659 р. Договір мали підписати Ю. Хмельницький, генеральний осавул І. Ковалевський, генеральний суддя І. Кравченко, генеральний обозний Т. Носач та ряд полковників. Другим після гетьмана повинен був підписати Носач, але замість нього це зробив його писарчук Тимофій «Степанов», тобто Степаненко. Без сумніву, це було свідоме ухилення, адже договір суперечив присязі, яку Носач дав на вірність Гадяцькому пакту. Це було в дусі того часу, коли глибоко віруюча людина, не бажаючи бути клятвопорушником, вдавалася до різного роду хитрощів. До речі, можна назвати й ще деяких осіб, замість яких під договором підписалися інші.

27 серпня 1660 р. розпочався російсько-український похід на Правобережну Україну, щоб очистити її від польських загарбників. У ньому брав участь і Носач. Командуючий об'єднаними військами московський воєвода В. Шереметєв спланував похід бездарно, наслідком чого була тяжка поразка російської (під Любаром і Чудновим) та української (під Слодищами) армій від об'єднаного польсько-кримського війська. Витримуючи тяжку облогу, чимало хто з українського війська не бажали воювати проти Речі Посполитої, пригадуючи всі кривди, заподіяні московськими воєводами, котрі згідно з

лінією Москви вбачали в Україні не рівноправного союзника, а колонію. Це повною мірою спричинило капітуляцію Ю. Хмельницького і повернення України до Речі Посполитої вже як автономної, а не рівноправної країни (Слободищенський договір 1660 р.). До цього кроку Ю. Хмельницького спонукали рішучі дії старшини в особі П. Тетері, І. Богуна, Т. Носача, П. Дорошенка, І. Груші, І. Ковалевського, М. Ханенка, М. Зеленського та ін. Під Слободищенським договором Носач поставив свій підпис без зволікань. Він обрав Річ Посполиту, вважаючи її меншим злом порівняно з Росією.

Здібності й досвід Т. Носача дуже придалися і невдалому гетьману Ю. Хмельницькому, і його спадкоємцю Павлу Тетері. За панування останнього Носач став навіть наказним гетьманом. Це був час кривавих війн та міжусобиць, що прокочувалися по Україні. В багатьох битвах і сутичках важливу роль відігравав і Носач, але, на жаль, у цій борні доводилося нерідко воювати не з зовнішнім ворогом, а зі своїми ж братами-українцями.

Відверто пропольська орієнтація в той час гетьмана Тетері призвела до його краху. Навесні 1665 р. він тікає з Корсуня, залишивши йому Корсунський полк та польсько-німецькі хоругви. Цим скористався гетьман Лівобережної України І. Брюховецький, який стояв у Каневі. Він послав на Корсунь лубенського полковника Григорія Гамалію з його полком. У ніч на 14 квітня 1665 р. лівобережні гетьманці раптовим штурмом оволоділи Корсунем, причому місто згоріло від умисно запаленої церкви. Тільки в корсунському замку укрилося до 1000 німців, поляків та трохи правобережних гетьманців. Чимало з останніх полягло на місці разом з місцевими жителями від руки своїх лівобережних братів, чимало потрапило у полон. У полон потрапив і Тиміш Носач разом з Іваном Брюховецьким, який був першим генеральним писарем у період Національно-визвольної війни, а також із корсунським полковником Я. Улізком та польським полковником Милявсь-

ким. Полонених привезли до Канева 16 квітня 1665 р., де й допитали. Через два дні їх відіслали до Москви, а звідти російський уряд вислав їх у Сибір. Однак про Носача не забули в Чигирині, і новий гетьман Петро Дорошенко в ході переговорів з Москвою добився у 1667 р. повернення Носача на Батьківщину. Таким чином, саме Носач, а не Сірко, став першим українським політичним в'язнем, котрому вдалося повернути з Сибіру на Батьківщину. Однак після повернення він уже не відігравав якоїсь помітної політичної ролі. Можливо, далися взнаки тяжкі випробування на засланні. Як би там не було, але після 1667 р. не знаходимо в джерелах ніяких даних про долю колишнього генерального обозного, про діяння якого не забували згадати українські та зарубіжні літописці й хроністи. Не завжди Носач робив вірні ходи у тій складній політичній ситуації, що була в Україні в часи Руїни, але безперечні його заслуги перед Батьківщиною як борця за державну незалежність, як організатора багатьох перемог української армії.

ЯКІВ ОСТРЯНИН

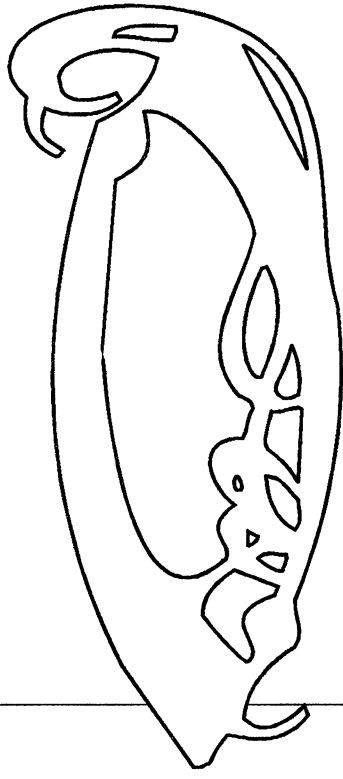

В ході широкого народного руху 20–30-х років XVII ст. зросла ціла плеяда талановитих козацьких ватажків із багатим військовим досвідом і зрілим політичним мисленням. У козацькому середовищі утверджується ідея автономії у складі Речі Посполитої, яку успішно використав у майбутньому Богдан Хмельницький. Палким її прихильником був також запорозький ватажок Яків Острянин.

Виходець з остерського боярства, яке з посиленням польського гніту в Україні масово вступало до лав козацтва, Яків Острянин часто зустрічається в літературі під іменем Яцька, Степана, Стефана. Цілком ймовірною здається перша згадка про нього за 1621 р., зважаючи на традицію спільних дій запорожців і донських козаків проти турецько-татарської агресії. Посланець московського царя боярин Семен Опухтін, прибувши з Дону, розповідав у Польському приказі: «Ходили де з Дону на море на добычу атаманы и казаки, атаман Василей Малыгин, а с ним 1300 человек да с ними же запорожских черкас 400 человек. Атаманы были у всех черкас и казаков большие: черкашеня Сулим, да Шило, да Ятцкой».

Якщо про Шила інших свідчень не збереглося, то достеменно відомо, що козацький гетьман Іван Сулима часто здійснював походи разом з донцями до Азова, Керчі, Кафи, Кілії та Ізмаїлу і навіть інколи зимував на Дону. Участь Якова Острянина в експедиціях запорожців дала йому можливість здобути не лише військовий досвід, а й авторитет серед січового товариства.

Спираючись на заслуги перед Річчю Посполитою, українське козацтво після Хотинської війни 1620–1621 рр. намагалося розширити права і привілеї, а також підтримувало прагнення добитися офіційного визнання православної ієрархії на чолі з митрополитом Іовом Борецьким. Ці питання складали основу ко-

зацької інструкції на сейм 1625 р. Послами до Варшави були Яків Острянин, Ілляш Федорович і Дацько Гордієнко. Як це траплялося й раніше, вирішення українських справ сейм переніс на майбутнє, що стало однією з причин козацького повстання під проводом гетьмана Марка Жмайла в 1625 р. Участь в ньому Якова Острянина досить вірогідна, оскільки головну рушійну силу становило реєстрове козацтво. Збільшення реєстру до 6 тис. чоловік за Куруківською угодою не зняло напруги в козацькому середовищі. Навпаки, з кінця 20-х років нереєстрові обирали власного старшого або ж гетьмана, створюючи грізну силу для колоніального режиму в Україні. Очевидно, не обминули Якова Острянина і бурхливі події 1630 р., коли вперше гетьману Тарасу Федоровичу вдалося об'єднати всі козацькі сили і успішно протистояти кварцяному війську. Згідно з Переяславською угодою (1630) козацький реєстр збільшувався на дві тисячі чоловік. Один із полків, що перебували на королівській службі, очолював досвідчений Яків Острянин.

Під час Смоленської війни (1632–1634) полк Якова Острянина вступив на територію Московської держави в районі Севська. У відписці Івана Колошинського до Розрядного приказу від 15 березня 1633 р. говорилося: «...марта в 1-й день пришли литовские люди под Севск: пан Вишневецкий да пан Жолковский Лукаш, да с запорожскими казаки гетман Ильяш, да полковник Гришка Черкасский, да полковник каневский Данила, да полковник Острянин Яцко, да полковник Юрко чигиринский латыш, да полковник Филоненко корсунский, да полковник Билецкий и город Севск осадили». Влітку того ж року чернець Микільського монастиря Валуйок у чолобитній московському царю скаржився на великі спустошення від «литовських людей». Подальший шлях Якова Острянина проліг до Білгорода. Воєвода Михайло Волинський сповіщав до Розрядного приказу, що 22 липня полк Острянина розпочав осаду міста. Козакам не вдалося штурмом здобути замок, тому вони спалили передмістя і відійшли до Путивля. За спогадами сучасника, поляки разом із запорожцями «нагнали багато страху ворогові». З початку 1634 р. головна увага уряду Речі

Посполитої була зосереджена на організації сил під Смоленськом, але звісток про участь у цій кампанії Якова Острянина немає. Ймовірно, що причиною його повернення в Україну стали протиріччя з фактичним керівником сіверського напрямку польсько-шляхетських військ Яремою Вишневецьким — наймогутнішим магнатом Лівобережжя. Підтвердженням даної тези може слугувати факт козацьких виступів проти місцевої влади на Полтавщині взимку 1634–1635 рр., де один із повстанських загонів очолював Яків Острянин.

Ймовірно, після Смоленської війни Острянин остаточно «осідає» поблизу Полтави, у межиріччі Ворскли і Коломака. Онук славного гетьмана Іван Іванович Іскра, продаючи частину своїх земель у березні 1678 р., зробив запис у полтавському уряді: «дед мой, славной памяти небожчик Янко Острянин полецил (передал. — *Авт.*) небожчику моему Ивану Искре Ковжижу с лесом, с сеножатми, з плесами». Вартість маєтності оцінювалася в 400 польських злотих. Поблизу Ковжижі Якову Острянину належало й урочище Соколиний Байрак. Права на володіння частиною останнього добивалася в полтавському суді (1668) його дочка Марія. В сім'ї Острянина зростало два сини — старший Іван і молодший Йосип. Життя постійно приносило нові тривоги й випробування для козацької родини.

Влітку 1637 р. на Подніпров'ї спалахнуло козацьке повстання під проводом гетьмана Павла Бута, більше відомого в народі як Павлюк. Головні його сили зосереджувалися поблизу Черкас, а універсали із закликами до боротьби з польсько-шляхетським пануванням розійшлися по багатьох селах, містах і містечках України. Особливу надію Павлюк покладав на Лівобережжя, де проживала значна частина непокріпаченого селянства і козаків. Заклики мали величезне значення для розгортання повстання. Чернець домініканського ордену Шимон Окольський, який у чині військового капелана супроводжував коронне військо в 1637–1638 рр. в Україні писав: «Зрадівши такій оказії, чернь і підданівипищики, непослушні реєстрові, швидко почали збиратися в загони, наїжджали в шляхетські домівки, міста, замки та українські маєтності князя Ієремії Вишневецького, бунтували підданих проти

власних панів, забороняючи їм відбувати повинності на користь останніх, зневажали уряди». На Чернігівщині активно діяли повстанські загони Івана Коростеля, Пирога, Носка, на Київщині — Богдана Кизима, на Полтавщині — Кизименка та Якова Острянина. Проте Павлюку не вдалося зібрати воєдино численні козацькі загони, що стало однією з причин поразки повстання. Присягу на вірність королю від імені реєстрових поблизу Боровиці 14 грудня 1637 р. підписав писар Богдан Хмельницький. Відразу після цієї урочистої акції частини кварцяного війська були направлені на Лівобережжя для розправи над загонами народних месників. Після одного з боїв під Полтавою Яків Острянин відійшов на Запорожжя. За участь у козацько-селянському повстанні його родинні маєтності поблизу Києва привілеєм Владислава IV від 22 березня 1638 р. передавалися у володіння жовніра корогви Самуїла Лаща шляхтича Мацея Доманського.

В той час на Запорозькій Січі гуртувався кількатисячний козацький загін. Були в ньому й соратники Павлюка Дмитро Гуня та Карпо Скидан, які готувалися до нового виступу на волості. Водночас власті за королівським наказом у лютому 1638 р. зорганізували каральну експедицію для остаточної розправи над «бунтівниками». Її очолив старший комісар Казимир Мелецький. Коронний гетьман Станіслав Конецпольський вручив йому спеціальну інструкцію, в якій містилася вказівка про повернення із Запорожжя до своїх панів виписаних з реєстру і спалення всіх козацьких чайок. В разі опору Січ на Базавлуці підлягала знищенню. До експедиції, крім кварцяного війська, були залучені й 4 тисячі реєстрових козаків, очолюваних старшим Ілляшем Караїмовичем.

Шляхетське посольство повернулося з Січі з відповіддю про недоцільність переговорів щодо виписаних з реєстру і їх повернення на волості. Спроба штурмом оволодіти козацькою твердинею не принесла бажаних результатів. Завдяки добре організованій Яковом Острянином агітації значна кількість реєстрових перейшла на бік запорожців. В листі до С. Потоцького Казимир Мелецький пояснював свою невдачу неба-

жанням козаків вести міжусобну різню: «з допомогою козаків трудно воювати проти їх же народу — як вовком орати».

Після того, як штурм карателів було відбито на Січі відбулася козацька рада, на якій гетьманом було обрано Якова Острянина. Разом з Дмитром Гунею, Карпом Скиданом, Матвієм Незнанським та іншими сподвижниками він провів велику підготовчу роботу напередодні збройного повстання. Їх листи, універсали й грамоти розповсюджувалися майже на всіх українських землях, доходили навіть у віддалені міста і села Поділля, Волині та Покуття. Нерідко місію розповсюджувачів, а водночас і розвідників виконували священики, ченці, жебраки та бандуристи. З проханням про допомогу в боротьбі проти шляхти із Запорожжя направлялося посольство на Дон. Незабаром звідти прибули запорожці, які брали участь у штурмі Азова, і загін донських козаків.

10 березня 1638 р. Яків Острянин видав універсал, в якому звернув увагу на посилення соціального і національного визиску народних мас України з боку шляхти та магнатів. У документі підкреслювалась мета виступу повстанського війська із Запорожжя: «скинути при божій помочі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю і ляхівське тиранське мучительство, щоб помститися за вчинені образи, розор і катівські гвалти». Досить чітко звучала пересторога про небезпеку, яка загрожувала повстанню з боку реєстрової старшини. Тому підготовку до виступу рекомендувалося проводити таємно, читати листи і грамоти під присягою «між своїми людьми».

В другій половині березня козацьке військо виступило із Запорожжя. Як підкреслював у своєму щоденнику Ш. Окольський «початок повені на Дніпрі та інших річках надав козакам стільки відваги, що вони задумали воскресити загиблу і похоронену під Кумейками славу». Повстанці планували відрізати розташовані на Лівобережній Україні шляхетські загони від Правобережжя і розгромити їх. З цією метою вони розділилися на три частини. Головні сили на чолі з Яковом Острянином рушили лівим берегом Дніпра. В напрямку Чигирина по Правобережжю направилися загони Карпа Скидана, які мали

охороняти підступи до Дніпра із заходу, звідки могли з'явитися шляхетські підкріплення. Кілька сотень повстанців під керівництвом Дмитра Гуні піднімалися вгору по річці на човнах для захоплення головних переправ. За свідченням сучасників, повстанське військо налічувало близько 16 тис. чоловік. Якщо ця цифра й перебільшена, то, очевидно, не набагато, оскільки похід Якова Острянина на волості викликав велику тривогу у місцевих властей. Окольський зафіксував, що, за чутками в Україні, «Острянин виступив із Запорожжя з великим і непереможним військом, з доброю артилерією, з розрахунком на обіцяну допомогу і прихильність населення, здатного зрадити Речі Посполитій: одні готували порох, інші поставляли людей, гроші і провіант, влаштовували шпиталь у Трахтемирові; Межигірський монастир шле їм благословіння і Печерський віддає честь, на водах уже готові переправи; самі річки Псел, Сула, Стариця і Дніпро несуть Острянину: veni, vidi, vici».

Полковник Стефан Потоцький, який заміщав на той час польного гетьмана, одержав звістку про початок повстання від реєстрових. Він мав намір зустріти Острянина до вступу козаків у густонаселені райони Подніпров'я. Проте цим планам не судилося збутися. Повстанці швидко підійшли до Кременчука, Максимівки, Пиви, Чигирин-Діброви. При підтримці місцевого населення вони розгромили шляхетські гарнізони і зайняли переправи через Дніпро. Впевнившись у міцності тилів, Я. Острянин рушив у глиб Лівобережжя на Хорол, а потім зайняв Омельник. Незважаючи на перші успіхи, повстанці вирішили зупинитися в Говтві і дочекатися підкріплення. Місто розташовувалось у межиріччі Псла і Говтви і було оточене лісами та болотами, що сприяло організації оборони. Повстанці укріпили міський замок, насипали високий земляний вал між берегами річок. У щоденнику Окольського міститься досить цікаве уточнення організації оборони: «На валах розставили тисячі людей, кілька сот було розміщено для охорони воріт та веж, а у передовому шанці — артилерію, крім того, на височинах розмістили чаклунів і чарівниць, щоб вони мали змогу здійснювати заклинання над порохом, гарматами, повітрям і вогнем».

В другій половині квітня коронне військо на чолі з С. Потоцьким вирушило з Лубен через Хорол до Говтви. Звівши земляний вал проти окопів повстанців, карателі зробили спробу силами німецької піхоти і реєстрових козаків оволодіти мостом через Псел проти головних воріт міста, але були зупинені шквальним артилерійським вогнем. У цей час загін запорожців зайшов до них у тил, перегородивши завалами з колод шлях до відступу. Кавалерія С. Потоцького, опинившись у пастці, не змогла атакувати, тому піхота відійшла від замкових стін і розпочала зводити укріплення з протилежного боку. Наступного дня перевага козаків стала очевидною, і коронне військо, втративши близько 3 тис. чоловік, почало тікати в напрямку Лубен.

Однією з причин невдалого початку експедиції Ш. Окольський називав недооцінку сил повстанців, на яких дивилися як на пастухів і робітників, а тим часом, підкреслював військовий капелан, «серед них знайшлися б достойні називатися рівними по хоробрості Цінціннату, який від плуга був закликаний у диктатори, чи Фемістоклу».

Перемога Якова Острянина змусила противника змінити тактику. Потоцький зосередив відступаючі загони на лівому березі річки Сули проти Лубен і послав гінців у Бар та на Покуття до С. Конецпольського та М. Потоцького по допомогу. Вибір місця для табору в центрі володінь магната Яреми Вишневецького виявився не випадковим. У Лубнах знаходилися склади зброї і боєприпасів, а саме місто стояло на стику важливих шляхів Лівобережної України і могло стати зручним оборонним пунктом. Водночас ряди повстанців поповнювалися сотнями селян та міщан з Полтавщини та Чернігівщини. З боку Києва до Острянина рухалися загони повстанців під керівництвом Соломи, Мурка, Сави. У козацькому таборі панувало піднесення бойового духу. За словами Окольського, «козаки були впевнені у своєму успіху і вже розподіляли Україну між своїми ватажками: одному віддавали Переяслав, іншому Київ, третьому Волинь». Отже, можна стверджувати, що в ході боротьби з польсько-шляхетським військом у свідомості повстанців поступово утверджувалась ідея автономного

устрою козацької України в складі Речі Посполитої, а також способи досягнення такої мети.

Яків Острянин мав намір провести вирішальний бій проти коронного війська під Лубнами до підходу туди полчищ Я. Вишневецького і М. Потоцького з Правобережжя. Швидким наступом він намагався перешкодити противнику укріпитися на новому місці. Водночас військо С. Потоцького встигло зайняти вигідні позиції між річками Сулою й Солоницею, одержало в підкріплення кілька шляхетських загонів і приготувалося до оборони.

Вранці 6 травня після артилерійського обстрілу противника козаки пішли на штурм його табору. У повідомленні реєстрового козака Володимира Лаврова зазначалося, що повстанцям, яких налічувалося близько 12 тис. проти 6 тис. жовнірів, не вдалося використати перевагу в живій силі. Шляхетська кіннота глибоко врізалася в наступальну хвилю повстанців, відволікаючи їх сили від головної твердині С. Потоцького. Окольський зазначав: «Усе це відбувалося не без втрат для нашого війська, загинуло багато людей та коней. Поле вже сильно зросилося кров'ю, час перейшов за полудень, вже минула вечірня, а битва все продовжувалася...» Численні втрати з обох боків та настання ночі припинили побоїще. Залишки шляхетського війська перейшли по мосту через Сулу і заховалися за міськими мурами.

Продовжувати облогу Лубен після виснажливої битви повстанці не мали сил. Гостро відчувалася відсутність боєприпасів та свіжих підкріплень. Враховуючи ці обставини, Острянин почав відводити своє військо до Миргорода, де знаходилися селітряні варниці і склади пороху. Стефан Потоцький з розвідувальною метою послав за відступаючими кілька сотень кінноти, очолюваних полковником Яном Гжицьким. Проте в кількох верствах від Лубен шляхтичі зустрілися з повстанським ополченням на чолі з Путивльцем та Ріпкою, до якого входило й 500 донських козаків. Жовніри виманили противника на відкриту місцевість і оточили, а з прибуттям С. Потоцького зав'язався нерівний бій, який тривав до сутінок. Цікаво, що завдяки умілим діям козацьких стрільців, шляхті довго не вдавалося підійти до табору Путивльця. Наступного дня жов-

ніри все ж подолали опір повстанців. Потоцький спочатку оголосив про помилування при умові видачі Путивльця, але не стримав слова, і озвіріла шляхта вчинила жорстоку різню серед повстанців.

Поповнивши військо в Миргороді, Я. Острянин розпочав наступ через Лукім'я до р. Сліпорід. Зупинившись на правому її березі між Яблуневим і Лубнами, він знову відправив закличні листи й універсали на Подніпров'я. Під їх впливом у боротьбу включалися й жителі Правобережжя. Так, у районі Києва діяв великий загін народних месників під керівництвом Сави. Близько 5 тис. повстанців, очолюваних запорожцем Нестором Бардаченком, здійснили бойовий рейд з Трахтемирова, через Ржищів, Стайки, Трипілля до Києва. Шляхта, міська адміністрація і гарнізон жовнірів заховалися за міськими стінами. Польному гетьману М. Потоцькому для протидії повстанцям довелося послати полк коронного стражника Самуїла Лаща, але вони відійшли на Труханів острів, а потім робили спроби з'єднатися з Острянином.

Розмах повстання серйозно турбував уряд Речі Посполитої. 25 квітня Владислав IV видав спеціальний універсал про негайну виплату грошей коронному війську. Миколі Потоцькому було дано наказ відбути на Подніпров'я для придушення народного руху. Крім того, в середині травня з Бара виступив на чолі 5 тис. карателів магнат Я. Вишневецький.

Дізнавшись про наближення нових шляхетських сил, Яків Острянин розіслав сторожові загони, щоб перекрити шлях від Бикова, Пирятина і Переяслава до Лубен. Цим відразу ж скористався С. Потоцький, до якого 19 травня підійшов Я. Вишневецький. Об'єднане військо несподівано напало на табір Острянина. Оборона тривала до настання сутінків, після чого повстанці відійшли до Лукім'я і далі в Жовнин. На місце повстанського табору вранці прибув загін на чолі з полковником Сокирявим, але застав там лише шляхту. За словами Окольського, «то був старий козак, знайомий з морем і відомий керівник бунтів, знав він багато хитрощів і чар, заклинань і на рушниці, і на хвороби, справжній запорозький характер-

ник». Козаки організували засіку в лісі на болотистій місцевості і два дні тримали оборону, завдаючи втрат коронному війську. Під час бою Сокирявий потрапив у полон, чому зі слів сучасника, карателі були дуже раді, ніби схопили самого Острянина. Лише невелика частина загону через болота пробилася до основних сил.

Переслідуючи відступаючих по правому березі р. Сули, кіннота С. Потоцького з ходу атакувала нові позиції повстанців під Жовнином. Відчайдушна оборона зупинила наступальні дії шляхти, але перевага коронного війська стала очевидною. Втративши надію на успіх, Яків Острянин із загоном, до якого входили полковники Василь Боговцов і Онуфрій Попов, осавул Іван Гордєєв і писар Філон Юр'єв, сотники Михайло Переяславець, Мартин Розсоха, Богдан Матюшенко, Дем'ян Бут та кілька сотень рядових повстанців, залишили табір під Жовнином. У ніч на 31 травня вони переправилися через Сулу і пішли на територію Московської держави. Поблизу Миргорода до них приєднався ще один загін учасників повстання, що складався із селян та міщан, які прагнули знайти порятунок від шляхетського терору. Всього на чолі з Острянином за московський кордон перейшли більше 3 тис. чоловік.

Прибувши до Білгорода Яків Острянин у розмові з місцевим воєводою Петром Пожарським висловив бажання стати на службу московського царя. У грамоті Розрядного приказу, зокрема, говорилося: «...били челом государю гетман Яцко Острянин и они, полковники, и черкасы, мещане, пашенные люди с литовской стороны пошли на наше имя на постоянную службу от жестоких гонений и от смертельного убийства папежан польских людей, не желая быть в папежской вере». Невдовзі їх прохання було задоволене. Козакам надавалося царське жалування за охорону південного прикордоння Московської держави. Для постійного поселення визначалося Чугуївське урочище. Цікаво, що прибулі селяни зараховувалися до розряду державних, а міщани й козаки прирівнювалися у правах до російського козацтва. Крім того, козакам надавалася земля в розмірах, відповідних до службового чину. У царсь-

кому указі, зокрема, вказувалося: «дати на пашню земель гетману 120 чети, сыну его 40 чети, войсковому есаулу 50 чети, войсковому дьячку 40 чети, сотникам 10-ти человекам по 30-ти и по 5-ти чети, пятидесятникам 9-ти человекам по 30-ти чети, рядовым 887-ми человекам по 20-ти чети».

Вже в лютому 1639 р. білгородський воєвода доповідав у Москву про завершення зведення Чугуївського городища українськими переселенцями. Поряд з різними ремеслами тут розвивалися й традиційні для степової зони промисли. Нерідко жителям Чугуєва доводилося вступати в бій з кочівниками. Про один з них йшла мова у відписці чугуївського воєводи Петра Щетиніна в Розрядний приказ від 1 липня 1640 р.: російські служилі люди на чолі з Наумом Ізвізцовим і українські козаки під проводом Якова Острянина «с татары билися и побили на приступе татар многих людей и переранили». Однак через деякий час виник розлад серед козаків. Цілком можливо, що вони не могли ужитися з бюрократією російського воєводи. Навесні 1641 р. в одній з міжусобних сутичок Яків Острянин загинув.

За повідомленням путивльського воєводи Петра Волконського на початку липня син Острянина Іван їздив в Україну просити у властей дозволу для повернення. В цей час уряд Речі Посполитої вів переговори з царськими воєводами стосовно аналогічної проблеми, оскільки кількість переселенців сягала більше 20 тис. чоловік. Майже всі козаки з Чугуєва повернулися в Україну. Іван Острянин оселився поблизу Полтави на батьківщині, заснувавши слободу Іскрівку. Його дочка Євдокія вийшла заміж за пасинка Богдана Хмельницького Данила, а сини Іван та Захарій зайнялися лицарським ремеслом. У Реєстрі Війська Запорозького за 1649 р. Іван Острянин записаний полтавським сотником, згідно з існуючою традицією, під прізвищем Іскренко. В ході Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. він продовжив справу батька — славного козацького гетьмана.

МАРТИН ПУШКАР

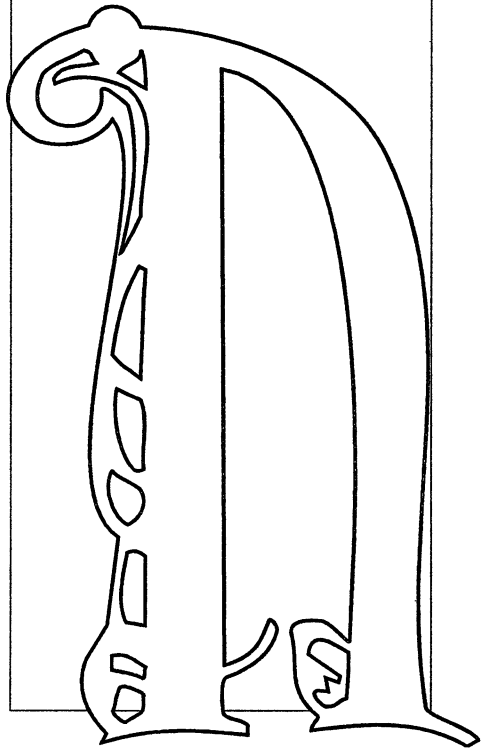

Сподвижник гетьмана Богдана Хмельницького, один з найбільш заслужених полковників Війська Запорозького, котрий майже десять років очолював Полтавський полк, Мартин Пушкар походив з давнього боярського роду Пушкарів (Пушкаренків). Згідно з документальними згадками вони вже з 1586 р. проживали в Любецькім старостві, на Задніпров'ї.

Мартин Пушкар, мабуть, замолоду пристав до козацького стану, пройшов сувору школу лицарської майстерності, здобув авторитет серед побратимів. З початком національно-визвольної боротьби в Україні він вступив до повстанської армії і з середини 1648 р. обіймав полковницький уряд у новоствореному Полтавському полку. Саме в цьому ранзі зустрічаємо його ім'я в козацькому реєстрі 1649 р. На цій посаді він залишався протягом усієї Визвольної війни. І саме як полтавський полковник Пушкар брав участь у битві під Полтавою навесні 1658 р., що стала останньою в його житті.

На чолі Полтавського полку він бився з ворогами у всіх найважливіших битвах Визвольної війни, і проявив себе умілим військовим організатором і талановитим полководцем. Мабуть, тому в найбільш критичний момент Берестецької битви 1651 р., коли кримський хан зрадив союзницьким зобов'язанням і покинув поле бою, Богдан Хмельницький, змушений залишити армію з метою його повернення, організацію оборони доручає саме полтавському полковнику. В ніч з 20 на 21 червня українське військо під керівництвом Пушкаря так зуміло укріпити табір, обнісши його валами й окопами «на половину списа» й зробивши, таким чином, згідно зі свідченням очевидця А. М'ясковського, «оком неосяжним, багатолюдним, вогнис-

тим», що вранці наступного дня бойовий запал польських жовнірів згас, сподівання їх командирів на швидку й легку перемогу розвіялись, а король Ян Казимир був змушений відмовитися від штурму, небезпідставно побоюючись значних втрат, і віддати наказ про взяття козаків в облогу.

Щоправда, подальша інформація про діяльність Пушкаря під Берестечком, яка дійшла до нас, менш виграшна для нього. Захоплений у полон поляками білоруський шляхтич Ф. Некіцький на допиті розповідав, що вже 22 червня частина старшини та заможних козаків разом з Пушкарем намагалися таємно вибратися з табору. А тому на загальній раді козаки забрали від останнього булаву й обрали на його місце популярного серед низів полковника Філона Джеджалія. Однак у наступні дні Пушкар повністю реабілітував себе, одним з небагатьох козацьких воєначальників організовано вивівши свій полк з-під обстрілу польської артилерії. Тому й надалі він не лише зберіг за собою уряд полтавського полковника, а й продовжував входити до кола найближчого гетьманського оточення. Зокрема, ми бачимо його серед старшини, що після Берестецької трагедії разом з гетьманом «між собою хрест цілували, що всі спільно будуть стояти проти ляхів».

В наступні роки Пушкар бере участь у переможній для української зброї Батозькій битві 1652 р., у боях під Жванцем 1653 р. У грудні того ж року зустрічаємо його в числі «лутчих полковників», які представляють українські інтереси на тристоронніх польсько-українських переговорах під Кам'янцем. А в січні наступного року Пушкар входить до складу старшини, що разом з Хмельницьким проводила переговори з російськими послами у Переяславі.

Наступною важливою віхою у військовій біографії полтавського полковника стала оборона Брацлава від нападу польських військ на чолі з коронним обозним Стефаном Чарнецьким у грудні 1654 р., якою, разом з Пушкарем, керували полковники Іван Богун і Михайло Зеленський. А наприкінці

січня 1655 р. полковник брав участь у відомій Охматівській епопеї. На чолі 2-тисячного передового загону кінноти Пушкар виступив проти польської армії, що в той час вогнем і мечем приборкувала населення Східного Поділля. Під Охматовим на загін Пушкаря зненацька напали переважаючі сили противника. Однак він усе ж зумів закріпитися в Охматівському замку і протягом кількох днів успішно відбивав штурми польсько-татарської армії, що дало змогу Хмельницькому з головними силами пробитися на виручку взятим в облогу.

При аналізі політичної діяльності Мартина Пушкаря в роки Хмельниччини привертає увагу той факт, що його ім'я жодного разу не зустрічається як серед опонентів гетьмана в радикально-демократичному крилі старшини, так і в угодовському угрупованні. Полтавський полковник, як і його непримиримий опонент у майбутньому — генеральний писар Іван Виговський, репрезентував у той час помірковані, центристські сили в оточенні Хмельницького, які й були головною опорою гетьмана впродовж усієї боротьби за незалежність України.

Військова звитяга та політична зваженість Пушкаря висунули його в число найавторитетніших діячів національно-визвольного руху, і після смерті великого гетьмана ім'я полтавського полковника називають у числі його найбільш вірогідних і достойних наступників. Проте честолюбиві амбіції Пушкаря в той час не засліплюють його політичного зору. Він реально зважує суспільно-політичні настрої у Війську Запорозькому і на старшинській, «кулуарній» елекційній раді в Чигирині в серпні 1657 р., а кількома місяцями по тому, в жовтні, на загальній раді в Корсуні підтримує кандидатуру Виговського. Саме як про «друга й дорадника» Виговського відгукувалися про Пушкаря в Москві на початку грудня 1657 р. посли від опозиційної гетьману Запорозької Січі, називаючи полтавського полковника в числі старшин, які підтримали претендента в його боротьбі за гетьманську булаву. Проте інформація січових посланців у той час уже не відповідала реаліям дня.

З листопада стосунки між Пушкарем і Виговським зазнали значного охолодження. Поволі між ними визрівав конфлікт, який не лише розводив колишніх однодумців, або, принаймні, «однопартійців», по різні боки барикад, а й втягував у фатальний вир громадянської війни значні маси українського суспільства, підривав досить свіжу конструкцію української державності, започатковував сумнозвісну Руїну.

В чому ж причина такої різкої метаморфози? Чи не образив чим-небудь Виговський старого і заслуженого полковника? А може Пушкар вирішив скористатися зростанням антигетьманських настроїв серед рядового козацтва та селянства, щоб самому заволодіти булавою? Чи, можливо, побоявся перспективи бути знесеним народною стихією разом з гетьманом? Зараз важко встановити, яка з названих причин стала вирішальною у розриві Пушкаря та Виговського. Очевидним є лише те, що кожна з них мала певний вплив на зав'язування складного вузла суперечностей, розв'язати який мирним шляхом сторонам так і не пощастило.

Саме географічне положення Полтавського полку, його близькість до споконвічної української вольниці — Запорозької Січі впливало на суспільні настрої в регіоні, диктувало певною мірою лінію поведінки полтавського полковника. Адже в той час навіть побутувала така, досить промовиста приказка: «Полтавці із січовиками живуть як муж із жоною». А тому, коли Виговський знехтував Січчю як політичним суб'єктом при проведенні гетьманських виборів, а згодом своєю дещо однобокою соціальною політикою спровокував масовий рух скривджених на Низ, Полтавський полк одним з перших у Гетьманщині відреагував на це зростанням антигетьманських настроїв. Ще більш упав авторитет Виговського на Полудневій Україні після того, як гетьман, прагнучи приборкати непокірне Запорожжя, вдався до його економічної блокади. У першій половині листопада Виговський відправив на порубіжну із Запорожжям

територію Полтавського полку військовий контингент у складі козаків Ніжинського та Прилуцького полків, віддавши їм наказ: на Січ «торгових людей із запасом не пропущать».

Політика Виговського викликала у місцевих жителів значне обурення не тільки в тому, що для них була характерною солідарність із січовиками, а й тому, що завдавала їм значних матеріальних збитків. Гетьманські застави перекрили торговельні шляхи на Запорожжя, яке здавна було традиційним ринком збуту сільськогосподарської продукції Полтавщини. Невдоволення місцевого населення було настільки серйозним, що антигетьманські настрої почали поволі перекидатися й на розквартированих тут сіверських козаків. Згідно зі свідченнями Самовидця, вони «збунтувались і назад вернулися».

Крім матеріальних збитків, завданих жителям Полтавщини економічною блокадою Січі, розміщення гетьманом на заставах військових підрозділів з інших полків особисто образило місцевого полковника. Невдоволення діями Виговського з боку Пушкаря значно посилилося після того, як гетьман повернув українському магнату Юрію Немиричу його великі маєтності на Полтавщині — Кобеляки, Білики, Санжари та ін. Майбутній творець Гадяцької угоди не зумів адекватно оцінити соціальні зрушення, що сталися в роки Національно-визвольної війни, вловити суспільні настрої своїх колишніх підданих і зразу ж заявив про наміри реалізувати свої володільницькі права. 15 грудня 1657 р. він написав листа «отаманам, війтам, сотникам і всім взагалі підданим моїм міст українських: Кобиляк, Кишеньки, Біликів, Переволочної, Санжарова Нового», в якому наказує, «аби себе старшим вашим: отаманам, війтам, сотникам, *од мене поставленим* (виділено нами. — *Авт.*), були послушні, ніяких бунтів не чинили, бунтівників ловили і до мене про таких знати давали..., стацію на мене по правді відбирали — доки я або намісника пришлю, або сам до вас вернуся. Тим часом *у кожнім городі двори мені поставте* (виділено нами. — *Авт.*) — як воля ваша буде — мене на новім

споможіть. А ви мене не забувайте: до Чигирина *звірини на свята прислати* (виділено нами. — *Авт.*)».

Тональність листа, як видно, доволі м'яка, володільницькі претензії поки що невеликі. Але сам факт, що пан хотів призначити власною волею урядників, вимагав на себе поборів (хоч і невеликих за розміром), — все це викликало у людей тривогу й занепокоєння, оскільки розцінювалося як передвісник реставрації старих, польсько-шляхетських порядків. Трохи згодом у розмові з царським послом піддячим Ф. Байбаковим Пушкар з обуренням заявляв: «Да он же де Выговский ныне после присяги... немчину лютору, еврею Немировичю (як бачимо емоції тут лилися через верх. — *Авт.*) отдал государевых шесть городов ево полковникова полку... и те городы розсылает тот лютор листы к сотникам, чтоб готовили про него всяки запасы и подати...» Варто згадати, що аналогічно діяв і гетьманський намісник староста Гадяцької волості Тиміш Прокопович, який також намагався реставрувати тут старі, кріпацькі порядки.

Все це породжувало тривожні чутки і вкрай загострювало соціальну обстановку в регіоні. Наприкінці року перед Пушкарем постала драматична дилема: або й надалі підтримувати політичний курс гетьманського уряду й таким чином протипоставити себе полчанам, або очолити антигетьманський рух у полку і в союзі із Запорозькою Січчю виступити проти політики офіційного Чигирина. Стосовно того, що не Пушкар був ініціатором і винуватцем антигетьманських виступів на Полтавщині, що він лише пристав до руху, який уже визрів, свідчили в Москві навесні 1658 р. його опоненти, посли гетьмана Виговського: «...и полтавский полковник Мартин Пушкарь сам и не рад того, да збивают его своевольники и гультяи...»

Вибір давався полтавському полковнику важко... Припускаємо, що при цьому не останню роль відіграли й

честолюбні наміри Пушкаря — шукання гетьманської булави. Щоправда, варто віддати йому належне, на відміну від багатьох інших опозиціонерів другої половини XVII ст., Пушкар не поспішав проголошувати себе гетьманом, задовольняючись званням полковника полтавського.

Останнім же поштовхом, який привів Пушкаря в табір непримиримої гетьману Виговському опозиції, на наш погляд, стали обставини, пов'язані з посольством Михайла Стринжі та Івана Донця, відправлених січовим товариством до Москви. Запобігаючи перед царським урядом, демонструючи вірнопідданість Коша російському монархові та його готовність йти на більш тісну злуку України з Московською державою, послам вдалося отримати царську грамоту, яка переконливо свідчила про визнання Москвою Запорозької Січі як правомочного суб'єкта українсько-російських взаємин. Не задовольнившись досягнутим, глава посольства Стринжа по дорозі з Москви вислав з Путивля в «городову» Україну та на Січ не лише копію грамоти Олексія Михайловича, а й власноручно зроблені до неї доповнення та коментарі, що трактували її у вигідному для опозиції світлі. Так, якщо в грамоті говорилося про наміри вислати в Україну царського посла Богдана Хитрово для затвердження гетьмана та заспокоєння усобиці, то Стринжа уточнював, що Виговський не є законним гетьманом і для вибору правомочного регіментаря січовики та чернь мають зібратися на нову раду, для організації якої та проведення цар обіцяє, в разі необхідності, надіслати військо, припаси, клейноди тощо. В залежності від обставин і настроїв аудиторії посланці Стринжі доповнювали цю інформацію новими подробицями та натяками, викликаючи тим самим, як зазначав Михайло Грушевський, у одних надію й відвагу, а в інших — тривогу й страх.

До Полтави гінці за наказом Стринжі відбули одними з перших. Разом з копією грамоти вони повезли Пушкареві

також повідомлення про результати своєї місії та наміри царського уряду щодо заспокоєння України, змальовуючи їх, природно, у як найвигіднішому для себе світлі. Зокрема, вони стверджували, що послів відпущено з Москви з наказом змінити гетьмана та полковників, а на допомогу їм вислано Хитрово з 10-тисячним царським військом.

Виговський намагався перехопити січовиків. За його наказом у Переволочні, Кобиляках, Голтві та інших містах і містечках Полтавщини було виставлено спеціальні застави. Та дарма. Пушкар надіслав до Путивля своїх козаків, які супроводжували запорожців аж до Миргорода. Жереб було кинуто. Рубікон перейдено... У січні 1658 р. до Пушкаря на Полтавщину у великій кількості почали стікатися невдоволені своїм життям бунтівні елементи, переважно стурбовані появою «нового панства» селяни, бездомні й безземельні наймити, які працювали в маєтках старшини, шляхтичів та монастирів, а також чимало «гультяїв» — робітних людей з гуралень і т. п. Лише в одному загоні сотника Зеленського налічувалося близько 1,5 тис. наймитів і робітних людей з різних промислів. Озброєні такі вояки були переважно киями та рогатинами, тому й отримали у сучасників прізвисько дейнеки, що в перекладі з турецької мови означає людину, озброєну києм. Саме з них Пушкар організував піхотний полк, що залишив по собі гірку пам'ять в Україні. «Которій то полк, — писав відомий козацький літописець Самійло Величко, — мало в себе имел товариства з добрим христіянським сумленієм, і оружієм до войны приличным; но тилко з рогатинами, косами и киями, и из середцами до убійства и разграбленія іменый людських готовими».

Кістяк військ Пушкаря складали козаки Полтавського полку та близько шестисот запорожців на чолі з кошовим Яковом Барабашем, які, довідавшись про виступ полтавського полковника, «приклонилися ласкаве до Пушкаревого желанія...

и войска своего, на помоче против Выговского Пушкареве... зараз в Полтаву прислали» (С. Величко).

Для придушення заколоту 25 січня 1658 р. Виговський відправив у Полтаву охоче військо під командою Івана Богуна та Івана Сербина, придавши їм «затяжний», найманий підрозділ іноземців, до складу якого входили волохи, серби та татари. За одними повідомленнями, загальна чисельність корпусу Богуна-Сербіна становила 1,5 тис. чоловік, за іншими, — самих лише сербів було стільки. Однак (ще одна нерозгадана загадка історії) такий досвідчений полководець, як Іван Богун, який був майже класичним прикладом козацьких військових хитрощів, дозволив собі збитися з дороги і підставив фланг свого війська під удар Пушкаря (чи не зневага до братовбивчої громадянської війни зумовила поведінку прославленого полководця). 27 січня в урочищі Жуків Байрак заколотники несподівано атакували гетьманські війська. Близько трьохсот гетьманців загинуло, а решта — поспішно відступила до Чигирина.

Успішно відбивши наступ урядових військ, Пушкар розпочав підготовку до удару по основних силах Виговського. А сам тимчасом відправив у Москву донесення, в якому йшлося про його готовність виступити на чолі 10-тисячного війська проти ворогів царської величності (мався на увазі гетьман Виговський) і містилося прохання негайно надіслати Хитрово з допомогою до Лубнів чи Миргорода.

Розростання антигетьманського заколоту в Полудневій Україні істотно ослабило позиції Виговського на переговорах з московською стороною. Під час зустрічі з окольничим Хитрово у Переяславі 25 січня 1658 р. гетьман пішов на значні поступки Москві в праві обмеження українського суверенітету, в обмін на військово-політичну допомогу в боротьбі з опозицією. Успішно розігравши Пушкареву карту на переговорах з Виговським, царський представник доклав певних зусиль до того, щоб, якщо не ліквідувати заколот (це й не входило в

плани російської дипломатії), то, принаймні, локалізувати його, законсервувавши конфлікт і зберігши тим самим сильну опозицію, що робило становище Виговського більш уразливим, а його поведінку в стосунках з Москвою — більш поступливою. Окольничий двічі направляв до Полтави посланців з наказом Пушкареві негайно прибути на раду до Переяслава. Аналогічну пропозицію Виговського передав полтавському полковнику й уманський полковник Михайло Ханенко. Та даремно. Пушкар до Переяслава не приїхав, надіславши натомість Хитрово листа, в якому повідомляв про наміри Виговського за допомогою Польщі та Криму «городы наши Украинные, взятьем и огнем разорить». А до Москви відправив посольство з пропозицією скликати нову елекційну раду в Лубнах, де обов'язково мали бути запорожці та «вся чернь».

Під час зустрічі з Хитрово в Лубнах Пушкар знову присягав у вірності цареві й під тиском окольничого пообіцяв «своевольное войско роспустить» й примиритися з гетьманом. Однак народна стихія вже виходила з-під контролю Пушкаря. А тому, незважаючи на щирість його обіцянок встановити мир і спокій в краї, зробити це він уже був не в змозі.

На початку березня бунти черні перекинулися на Миргородщину. Тут рядові козаки, невдоволені політикою Виговського, скинули з полковництва Леська Козла та обрали на його місце Степана Довгаля, який негайно розіслав у всі міста й містечка Миргородщини універсали із закликом виступати в похід проти гетьмана та «значних». На допомогу повсталим прибули дейнеки Пушкаря та запорожці на чолі з Барабашем. Причому, лідери заколотників і надалі продовжували покликатися на підтримку з боку царського уряду. Так, один з наближених Пушкаря Іван Донець поширював чутки, що на допомогу повсталим іде царське військо чисельністю 40 тис., з артилерією та царським прапором. Сотник Зеленський, як видно з донесення київського воєводи В. Шереметєва, зібравши «гултяйства з винокурень и з буд с полторы тисячи человек»,

приходив для грабежу під Глухів, розширюючи при цьому чутки, нібито в нього є царська грамота, «чтоб их побивать и пограбить, и козали де им те воры бумагу не писанную, завезав в лубок».

20 березня повстанці Миргородщини зібрали раду, на якій ухвалили об'єднатися з полтавчанами і йти в похід на Чигирин. А вже 27 березня вони вирушили на Кременчук, залишаючи на своєму шляху страшний кривавий слід. Так, повсталі під командою Богклевського в селі Жабках на Лохвиччині вбили господаря, його дружину та лукомського сотника Солонину. Їх трупи викинули на смітник і протягом кількох днів не дозволяли ховати. В околицях Гадяча було пограбовано садибу Юрія Хмельницького, успадковану від батька. До кінця березня вся Східна Полтавщина, Миргородщина та Запорожжя вирували в полум'ї братовбивчої війни.

Не маючи змоги власними силами приборкати заколот й усвідомлюючи нещирість «миротворчих» заходів Москви, Виговський закликав на українські землі татарську орду, тим самим довершуючи руїну, заподіяну «гультіями, из середцами до убійства и разграбленія именій людскіх готовими». Уклавши договір з Кримом, 4 травня 1658 р. Виговський вирушає в похід на Полтаву, щоб силою зброї «ту своєволю скоротить». Пушкар, отримавши повідомлення про переправу татар на сокирянському та максимівському перевозах і виступ з Чигирина Виговського, звернувся із закликами про допомогу до білгородського воєводи Хілкова й відправив з аналогічними проханнями до Москви свого сина Кирила Пушкаренка.

А 9 травня полтавський полковник вивів своє військо назустріч противнику. 18 травня відбувся його перший бій з військами Виговського в районі Полуозера, що в 10 км від Полтави. Пушкарівцям спочатку вдалося розгромити передовий татарський згін, але в цілому успіх бою був на боці гетьманських військ. Великі надії Пушкар покладав на допомогу миргородських козаків, однак Довгалю пощастило про-

битися лише до Зінькова, де він був блокований татарами. Залишившись без допомоги, Мартин Пушкар був змушений відійти під захист фортечних мурів Полтави, а з кінця травня Виговський узяв місто в облогу.

Кривава драма 1658 р. наближалася до своєї трагічної розв'язки. Гетьман розпочав підготовку до штурму. Документи свідчать, що напередодні вирішальної битви ще існувала цілком реальна можливість уникнути нового, ще більш страшного кровопролиття. Між Пушкарем і Виговським встановилися контакти, і полтавський полковник уже був готовий особисто їхати на зустріч з гетьманом, щоб зупинити маховик смерті. Однак полтавські козаки та запорожці Барабаша не випустили Пушкаря з міста і «миритися з гетьманом не веліли». Натомість дейнеки, незважаючи на військову перевагу противника, вимагали бою, і в ніч з 31 травня на 1 червня 1658 р. Пушкар несподівано для Виговського напав на його табір. Захопивши гетьманців зненацька, полтавський полковник відбив у них артилерію та на чверть милі вибив з табору. Контрудар Виговського дещо вирівняв ситуацію, але своєчасна допомога запорожців Барабаша знову віддала ініціативу в руки Пушкаря. Вдруге оволодівши табором гетьмана Виговського та захопивши його скарб, «різні п'яниці, — як пише С. Величко, — коло куф горілчаних засівши, вже не сподівалися відміни свому щастю». Тим часом Виговський, котрому пощастило вирватися з оточення, зумів переформувати власні сили та привести на поле бою татарську кінноту. Розпорошені противником гетьманці, побачивши бунчук Виговського, припинили відступ і вдарили по пушкарівцям. На цей раз фортуна була на боці гетьмана. В бою під Полтавою Пушкар втратив, за одними відомостями, 8 тис. війська, за іншими, — 15 тис., а ще за деякими, — 30 тис. Загинув у бою і сам ватажок повстанців. Один із гетьманців відрубав голову Мартина Пушкаря і, наткнувши її на спис, приніс до намету Виговського. За наказом гетьмана її було відіслано в Полтаву. Саму бага-

тостраждальну Полтаву Виговський наказав спалити, а «полтавских де казаков велел всех вырубить, а жон их и детей, и мещан, и мужиков всех отдал татаром».

Так криваво завершився перший акт великої трагедії — сумнозвісної Руїни. Руїна, що розорила та покроїла на шматки Україну, покалічила десятки та сотні тисяч людських доль, перекреслила сподівання на життя у власній державі. Як видно з розвитку подій, не Мартин Пушкар, вірний соратник Богдана Хмельницького і доблесний козацький ватажок, був її причиною та ініціатором. Але доля розпорядилася таким чином, що саме він потрапив в епіцентр подій, які затьмарили його попередні заслуги й прорахунки і перетворили його ім'я для одних у символ нездоланного захисника ідеї «возз'єднання України з Росією», а для інших, — «бунтаря» та «руйнівника» Української держави. Однак, істина, як завжди, так і в даному випадку, є менш категоричною, натомість більш складною й багатомірною.

ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ-КОНАШЕВИЧ

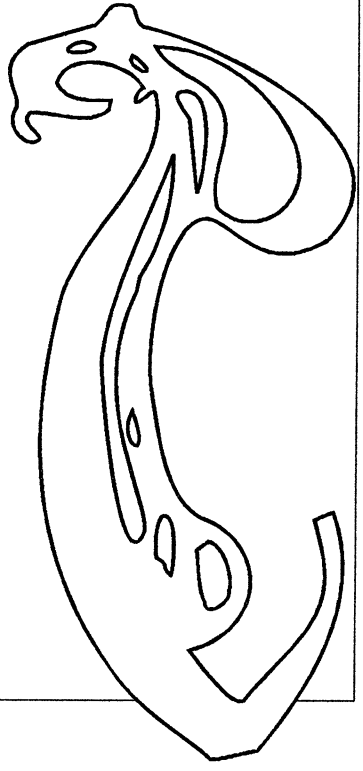

В 1595 р. в Україні сталися дві буденні й малозначні для сучасників, але дуже символічні з огляду на історичну перспективу події. Першою з них було народження Богдана-Зиновія Хмельницького — майбутнього гетьмана України, «хрещеного батька» Української держави середини XVII ст. І приблизно саме в той час відбулася друга подія — на стежку козацького життя вперше ступив Петро Конашевич, якому згодом судилося стати знаменитим запорозьким гетьманом Конашевичем-Сагайдачним. Долі цих людей виявилися схожими й історично взаємопов'язаними.

Богдан Хмельницький поступив на козацьку службу десь у 1617–1618 рр., тобто тоді, коли військова слава Конашевича-Сагайдачного поширилася далеко за межі України. Достеменно невідомо, чи зустрічалися вони особисто — а якщо зустрічалися, то про що могли говорити овіяний легендарною звитягою Сагайдачний і недавній випускник Львівської єзуїтської школи Хмельницький?! Однак можна з певністю стверджувати, що полковницький талант першого, його вміння твердо тримати військовий провід у Війську Запорозькому, здатність добре орієнтуватися в політиці не залишилися поза увагою сина чигиринського підстарости Михайла Хмельницького. Безперечним є те, що ці якості Сагайдачного були близькими молодому Богдану по духу. Адже утвердившись у ході Визвольної війни як полководець, політик, державний діяч Хмельницький сповідував схожі тактичні і стратегічні принципи ведення військових дій. Так само, як його попередник, він жорстко стверджував авторитет гетьманської влади, активно використовував козацьку дипломатію.

Постать Богдана Хмельницького — харизматичного* лідера, який опинився в епіцентрі доленосних для України подій середини XVII ст., могла зрости на історично сформованому соціальному, політичному, культурно-релігійному та ментальному грунті тогочасного українського суспільства. Якщо визнати вірною цю думку, то звернення до фактів з життя та діяльності Петра Конашевича-Сагайдачного допоможе глибше зрозуміти феномен «Українського Мойсея» — Богдана Хмельницького.

Петро Конашевич народився, ймовірно, наприкінці 70-х рр. XVI ст. у сім'ї дрібного українського шляхтича. Складова частка «Сагайдачний», що згодом з'явилася у прізвищі гетьмана, була прізвиськом, даним йому козаками, а «Конашевич» — родовим прізвищем, яке мали представники дрібношляхетського роду з Підгір'я Конашевичі-Попелі. Чи не найважливішим джерелом, яке містить відомості про біографію Сагайдачного, є панегіричний твір ректора Київської братської школи Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622). У ньому, серед іншого, зазначається, що:

«Уродился он в краях подгорських премисских.
Выхован в вере церкви всходнеи з лет детинских.
Шол потом до Острога, для наук уцтивых,
Которыи там квитли за благочестивых
Княжат, которыи ся в науках кохали...»

Зауважимо, що під фразою «Выхован в вере церкви всходнеи з лет детинских» слід розуміти домашню початкову освіту майбутнього гетьмана. Петро приступив до науки десь у семирічному віці й навчався вдома близько трьох-чотирьох років. Учнем Острозької академії він міг стати в одинадцять років, бо й до Київської колегії найчастіше приймали дітей

---

* Харизма (грецьк. harisma — божественний дар, благодать) — володарювання, яке грунтується на виняткових якостях, що приписуються володарю (піднесення до ролі гігантської історичної постаті, пророка і т. п.).

саме такого віку. Не виключено, що, маючи багаж знань, який давала домашня освіта, при зарахуванні до навчального закладу він оминув кілька класів. В Острозькій академії, як припускають дослідники, могло бути сім класів — перший підготовчий, а в трьох наступних (інфімі, граматиці, синтаксисі) вивчалися мови та деякі інші предмети. Якщо Петро Конашевич пішов одразу в 3–4 клас, то отже, навчався в Острозі не більше чотирьох-п'яти років.

Острозька академія давала своїм вихованцям не лише грунтовні знання, відкриваючи перед ними можливості швидкої службової кар'єри. Цей навчальний заклад був визнаним в Україні культурно-освітнім й ідеологічним центром, де юнакам прищеплювалося розуміння значущості духовних цінностей свого народу, виховувалися національна самосвідомість і гідність. Духовна атмосфера Острозької академії сформували особистість Петра Конашевича. Винесені з Острога ідейні переконання й набуті там культурно-релігійні та ціннісні установки він проніс через усе своє життя. Відомо, що гетьман відзначався прихильністю до православ'я.

Вірність Петра Конашевича козацьким ідеалам, безоглядна відвага на полі бою були співзвучними з пієтетом ренесансних поетів і письменників перед лицарськими подвигами. Турбота Сагайдачного про загальне благо, зокрема, безкорислива підтримка братського руху й шкільної освіти в Україні, вкладалися в сповідуваний гуманістами ідеал громадянського служіння батьківщині.

Прикметно, що схожий шлях освіти та виховання пройшов і Богдан Хмельницький. Вірогідно, він розпочав з домашнього навчання, потім здобував освіту в школі одного з київських монастирів. Як би там не було, підлітком він добре опанував літературну українську мову, а також утвердився в православній культурно-релігійній орієнтації. На рубежі першого-другого десятиліть XVII ст. Богдан вступив до єзуїтської колегії у Львові, де протягом кількох років опановував різні науки (граматику, поетику, риторику, польську та латинську мови).

Повернемося до життєвого шляху Сагайдачного. Як зазначалося, в середині 90-х рр. XVI ст. Петро пройшов на Запорозьку Січ. Маючи неабиякі організаторські здібності, освіту, вольовий характер і неодноразово підтверджуючи свою відвагу в боях з ворогами, Сагайдачний упевнено пробивався до керівних посад у Війську Запорозькому. Коли його вперше обрали гетьманом, достеменно не відомо. В усякому разі навряд чи це могло статися в кінці XVI — на початку XVII ст. Адже саме у той період гетьманували такі старшини, як Федір Полоус, Григорій Лобода, Матвій Шаула, Гнат Васильович, Тихін Байбуза, Прокіп Сарапович, Самійло Кішка, Гаврило Крутневич та ін.

Одним з найбільш відомих ратних подвигів Сагайдачного як козацького полководця, гетьмана став ретельно спланований і блискуче проведений у 1616 р. штурм Кафи — величезного невільницького ринку в Криму. Ця подія отримала схвальний резонанс у християнському світі. Прославляючи військову доблесть Сагайдачного, К. Сакович писав:

«За своєго гетманства взял в Турцех место Кафу.
Аж и сам цесар турскій был в великом страху,
Бо му чотырнадцать тисяч там люду збил,
Катарги єдины палил другіи потопил,
Много тогды з неволе христіан свободил,
За што го бог з воинством єго благословил...»

На жаль, історичні джерела містять скупі відомості про морські походи козаків. Тим часом на початку XVII ст., коли авторитет Сагайдачного дедалі більше зростав в очах козаків, такі походи відбувалися досить часто. Приміром, значні морські експедиції запорожців відбулися в 1606, 1607, 1608, 1609, 1610, 1612, 1613, 1614 рр. Щодо походу козаків на море 1614 р., то про нього збереглися дещо ширші відомості. Тоді флотилія козацьких човнів, що налічувала близько сорока човнів-чайок (до 2 тис. чоловік екіпажу), без пригод перетнула Чорне море і підійшла до турецького узбережжя. Козаки розпочали рейд, висадившись під Трапезундом. Невдовзі їм вдалося здобути добре укріплений Синоп. При цьому була

знищена залога фортеці, арсенал. Запалали вогнем місто та воєнні кораблі і турків. Розгніваний султан наказав будь-що наздогнати козаків і поквитатися з ними. З Константинополя і Білгорода було послано турецькі кораблі під Очаків, щоб перехопити козацьку флотилію при поверненні. Запорожці ж вдалися до такої контртактики. Вони розділилися на два загони. Один з них мав висадитися на схід від дніпровського гирла й перетягти човни суходолом, оминувши таким чином турецьку пастку. Завдання ж другого загону полягало в тому, щоб пройти очаківський лиман. Козакам вдалося успішно здійснити задумане і з багатою здобиччю повернутися на Запорозьку Січ. Тільки двадцятьом їхнім товаришам не пощастило — їх схопили турки і відправили в турецьку столицю на тортури.

Досконало опанована Сагайдачним сувора наука морських походів вплинула на його тактику сухопутних воєнних операцій. Козацького гетьмана як полководця в першу чергу відзначало те, що він сповідував активну наступальність дій і надавав величезного значення фактору раптового удару по противнику. Спираючись на ці складники воєнного мистецтва, Сагайдачний пішов далі традиційного для козацтва способу ведення бою оточеним возами табором — тактики, результативної в обороні, але малопридатної для досягнення стратегічної ініціативи в умовах масштабних воєнних операцій. Оскільки ці, а також інші характерні для запорозького гетьмана риси військово-оперативного мислення й стратегії пізніше проявилися у воєнній доктрині Б. Хмельницького, то розглянемо більш предметно питання про полководницький хист Сагайдачного. Звернемося, зокрема, до аналізу походу запорозьких козаків на Москву, здійсненого у 1618 р. на чолі з Сагайдачним. Метою походу була допомога польському королевичу Владиславу в здобутті корони Московської держави.

Похід розпочався влітку. Пройшовши через Сіверщину, козацька потуга швидким маршем просунулася вглиб Московії. Через якийсь час військо вже опинилося під Лівнами. Для місцевого воєводи князя Микити Черкаського та його ратників

це було великою несподіванкою. Місто не змогло довго чинити опір. Ще не згасло полум'я від пожеж, а до Сагайдачного привели першого у цій воєнній кампанії іменитого полоненого — воєводу Черкаського. Здобувши Лівни, козаки вирушили до Єльця. Знову їм вдалося раптово з'явитися під стінами міста, що призвело до швидкої капітуляції противника. Під час штурму загинув воєвода Андрій Полєв, а його дружина стала бранкою. В руках козаків опинилося також послане царем до Криму посольство, до якого входили Степан Хрущов, піддячий Семен Бредихін та півсотні кримських татар супроводу. Воєнною здобиччю козаків стали ще й тридцять тисяч грошей царської казни.

Подальші події розвивалися динамічно. Гетьман вислав авангард — козацький загін на чолі з полковником Михайлом Дорошенком. Останній мав наказ прокласти дорогу для війська через Рязанщину. Під орудою Дорошенка козаки оволоділи містами Лебедин, Данков, Скопин, Ряський. Для облоги Переяслав-Рязанського не вистачило сил, тому Дорошенко повернув загін назад до Єльця, розоривши водночас Воронезький повіт.

У ситуації, що складалася, Сагайдачний здійснив швидкий перехід козацького війська від Єльця до Шацька. Завдяки такому маневру захисники міста виявилися захопленими зненацька. Як же конкретно відбувався штурм козаками неприятельських фортець? Відповідь на це питання дають джерельні матеріали про невдалу для запорожців облогу міста Михайлова. Діючи за принципом раптовості й навальної атаки, Сагайдачний послав на здобуття цього міста тисячу вершників на чолі з полковником Милостивим. Однак через негоду фактор раптовості не спрацював. Козакам Милостивого довелося з втратами відступити від міських стін. Через три дні після цієї невдачі, 16 серпня, Сагайдачний з усім своїм військом підійшов до Михайлова. Та й цього разу доля була прихильнішою до оборонців. Вночі до них пробилися вісімдесят стрільців та інший військовий люд з Калуги й Серпухова.

Всю добу військо Сагайдачного готувалося до штурму фортеці. З підручних матеріалів ладнали дерев'яні щити, драбини та інші знаряддя для облоги. Готували також в'язанки соломи й хмизу, стягували великі гілки дерев для «примету» — завалу під оборонні стіни та вежі, — який потім підпалювали. Облога розпочалася 17 серпня. Козаки оточили місто суцільним кільцем. По дерев'яних стінах з двох боків вівся прицільний вогонь запалювальними ядрами, хмарою сипалися стріли. Частина козаків безупинно накидала під стінами примет. Через два дні боїв захисники міста наважилися зробити нічну вилазку, під час якої запорожцям було завдано втрат і спалено знаряддя облоги — «щити, штурми і примети». Невдалою для козаків виявилася і ще одна облога Михайлова, яка розпочалася 23 серпня. Переконавшись, що швидко місто узяти не можна, Сагайдачний вирішив 27 серпня припинити облогу.

Більше не втягуючись у локальні сутички, гетьман повів козаків до Москви. На переріз йому з Пафнутіївського монастиря до Серпухова вирушило московське військо. Його вели досвідчений полководець князь Дмитро Пожарський, а також князь Григорій Волконський. Однак зібране поспіхом воїнство було ненадійним і невдовзі зайнялося пограбуванням околиць. Пожарський раптово захворів і за наказом царя повернувся до Москви. Ці обставини були на користь козаків. Сагайдачний без особливих зусиль розбив московських ратників уже під час переправи через Оку. Не зустрічаючи організованого опору, він пішов каширським шляхом на столицю Московської держави. Щоправда, цар ще раз намагався дати генеральну битву козакам і направив до Донського монастиря бояр з усіма наявними силами, та при появі козацького війська московські ратники в паніці розбіглися.

Безперешкодно обійшовши Москву, Сагайдачний з'єднався з силами королевича Владислава, ставка якого знаходилася лише за кілька верств від столиці — під Тушино. На військовій раді було вирішено розпочати облогу Москви в ніч перед святом Покрови (перед 1 жовтня). Взяття міста Владислав

довірив Сагайдачному, покладаючись на його військовий досвід та добрий вишкіл козаків. Опівночі гетьман з військом були вже біля Арбатських воріт Москви. Однак захисники міста виявилися готовими до цього — про час початку штурму їх попередили два перебіжчики з польсько-козацького табору. Незважаючи на те, що козакам вдалося висадити в повітря Остроженську браму, бій під стінами міста швидко припинився. Найвірогіднішою причиною зняття облоги видаються тактичні міркування гетьмана. Фактор раптовості було втрачено, а тривала методична облога добре укріпленого міста його аж ніяк не влаштовувала. Такі неспішні, статичні воєнні дії виходили за межі стратегії Сагайдачного.

Після відходу від Москви Сагайдачний з військом здійснив рейд на південний захід від російської столиці й захопив, а потім зруйнував Калугу. Причому звідти через козацького полковника Путивльця він намовляв Владислава, «щоб їм з Московської землі не виходити». Однак непевна ситуація, в якій опинилося польське військо напередодні зими, а також політичні ускладнення у зв'язку з цією війною в самій Речі Посполитій спонукали королевича піти на укладення перемир'я. Останнє було підписане 1 грудня в селі Деуліно (нині Сергіїв Посад Московської області) терміном на 14,5 років. За його умовами по Польщі переходила Смоленщина та Чернігово-Сіверщина.

Талант Сагайдачного як полководця проявився і під час Хотинської війни 1621 р., в якій козацьке військо разом з польським боролося проти величезної султанської армії (за деякими підрахунками, турків і татар налічувалося понад 250 тис., запорожців — у шість разів менше; майже стільки ж — у польському коронному війську). Під стінами Хотинської фортеці козацький гетьман продемонстрував блискуче тактичне мислення, досконале вміння керувати багатотисячними полками піхоти й кавалерії, нетрадиційні методи організації оборонних та наступальних операцій в умовах боротьби з чисельно переважаючим противником.

Одним із прикладів полководницького хисту Сагайдачного було перегрупування козацького війська під час бою з метою переходу від оборони до контратаки 3 вересня. Щоб уникнути зайвих втрат від інтенсивного гарматного і рушничного вогню турків, які наступали, гетьман сконцентрував сили на правому і лівому флангах, практично оголивши позицію по центру. Внаслідок багаторазового збільшення чисельності військ на флангах відповідно посилювалася й сила удару на основних напрямках контратаки. При цьому зростала щільність і ефективність рушничного вогню — головного «козиря» козацької піхоти. Опинившись, отже, у вогняному «мішку» між двома угрупованнями козацького війська, ворог почав спішно відступати. Контратакуючим ударом запорожці гнали все далі його від своїх позицій. У цій битві турецьке військо зазнало величезних втрат.

Для захисту від артилерійського вогню й ручної вогнепальної зброї в козацькому таборі відбувалося не тільки перегрупування військ під час бою, а й використовувалися різного роду земляні укріплення — вали, рови, окопи і навіть незвичні для тогочасної воєнної інженерії споруди бліндажного типу. 4 вересня турки розпочали гарматний обстріл козацько-польського табору. Він тривав цілих п'ять годин. Навіть загартований у багатьох битвах коронний гетьман Карл Ходкевич зізнався, що ніколи в житті не чув такого гучного гарматного грому. З початком обстрілу козаки покинули позиції, куди падали ядра, і зайняли місця у своєрідних бліндажах. Це звело до мінімуму їхні втрати — загинув один курінний отаман Васюк Зоря. Після припинення артилерійського обстрілу, Сагайдачний повів запорожців в атаку, яка мало не закінчилася поразкою султанського війська. Однак закріпити успіх не вдалося, оскільки головнокомандувач польським військом не надіслав підкріплення.

В ході Хотинської війни Сагайдачний організував ефективну систему оборонного вогню, максимально використовуючи бойові можливості запорозької піхоти. Про це свідчать

воєнні події 8 вересня, коли величезне турецько-татарське угруповання (основу його становили яничари) на світанку кинулося в атаку на козацький табір. Запорожці залягли у шанцях і, не відкриваючи стрільби, чекали підходу ворога. А коли турки почали масово долати оборонний рів, козаки по команді водночас підвелися по всій лінії оборони і впритул відкрили по атакуючих нищівний вогонь з мушкетів. Лише в рову перед козацьким табором тоді полягло понад три тисячі турецьких воїнів. Втрати козаків були незначними («з наших немнози были убиенни», — написав козацький літописець Самійло Величко).

Сагайдачний, надаючи надзвичайно великого значення фактору раптовості, приділяв значну увагу організації нічних атак. До планів гетьмана входив навальний удар усіма наявними козацько-польськими силами по турецькому табору, який розташувався на нічний спочинок. На цю пропозицію змушений був пристати консервативно мислячий Ходкевич. Однак нічну атаку несподівано зірвала злива, яка унеможливила застосування вогнепальної зброї. Але в подальшому Сагайдачний часто посилав козаків на нічні вилазки. Це не лише завдавало противнику відчутних втрат, а й деморалізувало його, породжувало масове дезертирство. Так, під час одного з таких нічних рейдів козаки знищили понад шість сотень солдатів противника, захопили велику кількість коней, верблюдів, волів, коштовностей, два яничарські прапори та інші трофеї. Якось під час нічної вилазки запорожці мало не полонили великого візира Хусейна-пашу. З іменитого турецького сановника зірвали розкішний одяг, чалму і пояс, однак йому пощастило втекти.

Завдячуючи участі запорожців у Хотинській війні 1621 р., яких привів до перемоги талановитий полководець Петро Конашевич-Сагайдачний, була усунута велика воєнна загроза для України та Польщі. Бойова співдружність козацького і польського війська у цій війні розвіяла ілюзії султанського двору про непереможність своєї армії, зробила проблематич-

ними нові територіальні прирощення Османської імперії за рахунок поневолення європейських країн.

Спробуємо узагальнити основні складники воєнного мистецтва знаменитого запорозького гетьмана. У цьому зв'язку виділимо такі моменти:

— Наступальний характер ведення бойових дій, максимальне використання фактора раптовості.

— Маневрене використання ударних угруповань кінноти в якості авангарду, перед яким ставиться завдання проведення глибоких рейдів по території противника з метою захоплення міст-фортець, руйнування воєнного та економічного потенціалу (рейди полковників Дорошенка і Милостивого в кампанії 1618 р.).

— Уникнення довготривалої облоги фортець (зняття облоги з Михайлова та Москви, кампанія 1618 р.).

— Удари по стратегічних комунікаціях у ході безпосереднього зіткнення з противником (розгром московського війська під час переправи через Оку, кампанія 1618 р.).

— Установка на виснаження ворога, перемога над ним шляхом сегментного розчленування його території та блокування найважливіших комунікацій у ході затяжної війни (зміст пропозиції Сагайдачного королевичу Владиславу після відходу від стін Москви).

— Ставка на найефективніше використання вогнепальної сили козацької піхоти; активне маневрування в ході бою з переходом від оборони до контратаки; широке використання польових оборонних споруд; ретельне планування і проведення нічних атак (кампанії 1618, 1621 рр.).

Таким чином, можемо стверджувати, що, по-перше, Сагайдачний як полководець піднявся значно вище традиційного для козаків статично-оборонного способу ведення бойових дій табором. По-друге, стратегічне і тактичне мислення запорозького гетьмана було новаторським для тогочасної європейської воєнної думки і практики. Схожі положення воєнної доктрини пізніше сповідував французький полководець Тюренн (1611–1675 рр.) — основоположник маневреної стра-

тегії. Суть останньої полягала в досягненні перемоги завдяки виснаженню ворога. Задля цього здійснювалися маневри як безпосередньо проти армії противника, так і проти його комунікацій. Тюренн прагнув зустрітися з ворогом у відкритому полі, а не займатися облогою фортець.

Не менш важливим для нас є те, що стратегічні і тактичні установки Сагайдачного дістали відображення в полководницькій практиці Богдана Хмельницького. Як дослідив І. Стороженко, важливими елементами воєнної доктрини гетьмана України були, серед іншого, маневрене блокування (напередодні та в ході битви) основних комунікацій на ворожій території — переправ, шляхів сполучення, фортець з метою виснаження ворога. Хмельницький добре усвідомлював значення у війні кінноти, котру використовував як авангард своїх сил. Враховуючи перевагу польського війська в кавалерії, а також вимоги нової лінійної тактики, в якій кавалерії відводилася провідна роль, гетьман у квітні 1648 р. уклав союз з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, завдяки чому отримав загони кримсько-татарської кінноти. Хмельницький докладав зусиль і до підвищення боєздатності козацької піхоти, вживав заходів до розширення фронту вогнепальної атаки, підвищення щільності, влучності й безперервності мушкетного вогню, кращого маневрування піхоти на полі бою. Названі заходи також відповідали вимогам лінійної тактики, яка розвинулася в західноєвропейському воєнному мистецтві під кінець Тридцятилітньої війни.

Чутки про бойову звитягу запорозьких козаків та їх славетного гетьмана ширилися по Європі. За деякими відомостями, коли виникла антитурецька «Ліга християнської міліції», приєднатися до неї дав згоду на початку 1618 р. Сагайдачний з козаками. Причому він обіцяв виставити на війну з Туреччиною шістдесятитисячне військо.

Проте слава Сагайдачного не вичерпувалася його хистом полководця. Гетьман увійшов в історію українського народу також як активний поборник його культурно-релігійних прав

і традицій. Разом з усім Військом Запорозьким він записався до Київського церковного братства (виникло близько 1615 р.). В кінці другого — на початку третього десятиліть XVII ст. Сагайдачний доклав значних зусиль для відновлення в Україні ієрархії православної церкви.

В роки, що передували посвяченню православної ієрархії, на чолі козаччини стояли, почергово змінюючи один одного, послідовні поборники конфесійних прав українського народу — Петро Конашевич-Сагайдачний та Яків Нерода-Бородавка. Наприкінці 1619 р. волею виписаних з реєстру козаків гетьманську булаву, відібрану у поміркованого Сагайдачного, було вручено Бородавці. За помітно упередженим свідченням коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, «збунтовані» козаки-випищики гетьманом «обрали Якова Неродовича Бородавку — найнедоброчеснішого й найбільш бунтівливого з усіх, який заявив їм, що готовий з ними йти не лише на море, а коли б захотіли — то й до пекла». Через деякий час Бородавка знову помінявся гетьманською булавою з Сагайдачним. 26 лютого 1620 р. в Москві офіційно було прийняте козацьке посольство, яке прибуло до царя Михайла Федоровича від імені Війська Запорозького та «гетьмана Саадачного». Як стверджується в літопису Густинського монастиря, коли єрусалимський патріарх Теофан у березні 1620 р. покидав кордони Московської держави (там він висвятив на патріарха батька царя Філарета), то назустріч йому виїхали козаки на чолі з гетьманом Сагайдачним, які супроводжували патріарха до Києва.

Нарешті, у період перебування Теофана в Україні (за словами київського православного митрополита Йова Борецького, він пробув тут майже рік) відбулася чергова перестановка на посаді гетьмана Війська Запорозького: замість Сагайдачного до влади знову прийшов Бородавка. Про таку зміну гетьманів повідомляв добре поінформований Й. Борецький. Він зазначав, що при поверненні патріарха

додому його супроводжувала послана Бородавкою охорона під командуванням полковника Сагайдачного.

Можна не сумніватися в тому, що Сагайдачний був серед «людей лицарських та гарячих духом святобливим», які наполегливо переконували Теофана приступити до посвячення православних ієрархів. Це дало поштовх до того, що в 1620 р. патріарх висвятив митрополита та шістьох єпископів, тобто відновив православну церковну ієрархію в Україні та Білорусі. Відтоді й протягом тривалого часу для православних найактуальнішим політичним завданням стає боротьба за визнання урядом Речі Посполитої новопоставленого єпископату.

У період, коли Теофан виконував свою місію в Україні посилилася воєнна загроза Речі Посполитій з боку Османської імперії. В польських урядових колах вирішено було просити допомоги у запорозьких козаків. Тим часом, навесні 1621 р. гетьман Бородавка надіслав козацьке посольство до короля з ультимативними вимогами про визнання урядом новопоставлених православних ієрархів. Дане питання порушувалося також у червні того ж року на козацькій раді в Сухій Діброві*, на якій були присутні православні ієрархи та кілька сот священиків і ченців. Козаки та духовенство направили до короля посольство, яке очолили Сагайдачний та єпископ Єзекіїл Курцевич.

Єпископ Сан Анджело Франческо Чіріолі свідчив про активну дипломатичну позицію Сагайдачного у Варшаві. За його словами, останній «відкрито заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків (православних. — *Авт.*), якщо ці їхні вимоги не будуть вислухані». Судячи з усього, король Сигізмунд III дав словесні запевнення, що уряд задовольнить козацькі вимоги. Втім, королівська обіцянка так і залишилася обіцянкою. Як би там не було, але військова і дипломатична підтримка Військом Запорозьким православної церкви в Укра-

---

* Це урочище знаходилося у місцевості, розташованій між сучасним Ржищевом та Білою Церквою.

їні мала конкретний практичний результат. Адже де-факто було відновлено церковну православну ієрархію, а боротьба за легітимацію останньої сприяла утвердженню установок національно зорієнтованої політичної свідомості серед козацтва та інших соціальних верств тогочасного українського суспільства. Тому важко переоцінити значення громадянської позиції, яку демонстрували в цьому відношенні козацькі провідники — Сагайдачний та Бородавка.

Під час Хотинської війни Сагайдачний отримав тяжке поранення. Незважаючи на свій стан здоровя, запорозький гетьман продовжував докладати чимало зусиль, спрямованих на задоволення культурно-релігійних прав і потреб української народу. Наприкінці 1621 — на початку 1622 рр. він готував козацьке посольство до короля з тим, щоб домогтися «заспокоєння нашої старожитної грецької релігії». Проте планам Сагайдачного не судилося здійснитися. У квітні 1622 р. він пішов з життя.

Ховали гетьмана Сагайдачного на території Київського Братського монастиря. Промовці прославляли визначного козацького полководця, далекоглядного політика і щедрого мецената (все належне йому багатство Сагайдачний заповідав на благодійницькі цілі, підтримку в Україні освіти, православної церкви, братського руху). Пророчими виявилися слова К. Саковича про те, що слава Сагайдачного не померкне в пам'яті нащадків:

«Несмертельной славы достойный гетмане,
Твоя слава в молчанию нігды не зостане,
Поки Днепр з Днестром многорыбные плынути
Будуть, поты дельности теж твои слынути...»

Справа життя і слава Сагайдачного надихали нові покоління козаків на звитягу, а також об'єктивно підготували грунт для спалаху на небозводі вітчизняної історії яскравої полководницької та політичної зорі Богдана Хмельницького.

İBAH CİPKO

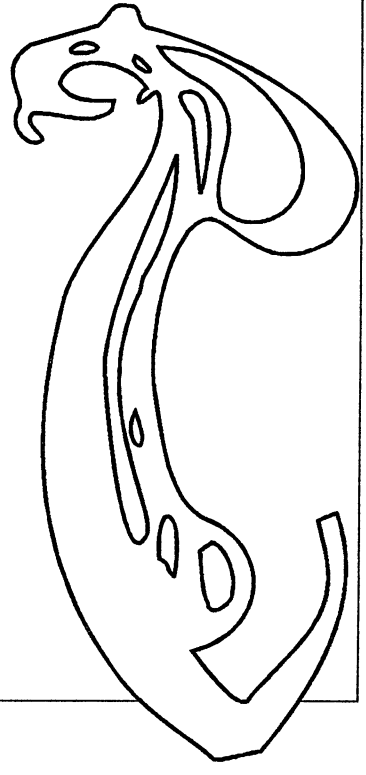

Ім'я Івана Сірка з'явилося в історичних документах середини 40-х рр. XVII ст. за незвичайних обставин. Наприкінці Тридцятилітньої війни у Європі (1618–1648) французький посол при дворі короля Речі Посполитої у Варшаві граф де Брежі за дорученням першого міністра Франції кардинала Джуліо Мазаріні (1602–1661) вів переговори зі старшинами запорозьких козаків, аби залучити цих відважних воїнів на службу для участі у війні з Іспанією. 21 вересня 1644 р. посол повідомив кардиналу про свою зустріч з Богданом Хмельницьким, який мав очолити козаків у цій компанії: «Цими днями був у Варшаві один із старшин козацької нації полковник Хмельницький, про якого я мав честь писати вашій еміненції. Це людина освічена, розумна, сильна в латинській мові. Що стосується служби козаків у його величності, то, якщо війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти мені у цій справі».

Переговори посла де Брежі з українськими козаками та їх старшинами завершилися успішно: у березні 1645 р. Богдан Хмельницький разом зі старшинами Іваном Сірком і Солтенком через польський порт Гданськ морем поїхали до Франції, де поблизу Парижа у м. Фонтенбло вони зустрілися з французьким військовим командуванням і 19 квітня 1645 р. уклали угоду про набір в Україні на французьку службу 1800 чол. козацької піхоти і 800 чол. кінноти з своїм старшинами за відповідну плату. А в жовтні 1645 р. 2,5-тисячне військо морським шляхом з Гданська прибуло до французького порту Кале. Козаки брали участь в облозі міста-фортеці Дюнкерк, захопленого іспанцями, і спільно з французьким військом визволили його (1646). Бойові дії козацького полку під проводом Івана Сірка згадуються у французьких джерелах.

Як один з талановитих і відважних козацьких ватажків, патріот своєї батьківщини, поневоленої чужинцями, Іван Сірко, повернувшись із Франції, взяв активну участь у Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького і розбудові незалежної Української держави. Він підтримував тісні зв'язки з козацтвом Запорозької Січі, де був знаний за доблесть і героїзм, і належав до старшинської групи, опозиційно настроєної до державного протекторату Московської монархії над козацькою республікою Україною, проголошеного на Переяславській раді у 1654 р.. Можливо, саме цей момент певною мірою позначався на взаємовідносинах Івана Сірка й гетьмана Богдана Хмельницького. Лише після смерті Богдана Хмельницького козаки Поділля змогли обрати Івана Сірка кальницьким (вінницьким) полковником (1658–1660).

Займаючи посаду кальницького полковника, Іван Сірко підтримував Юрія Хмельницького, сподіваючись, що син великого гетьмана своєю владою і авторитетом зуміє зберегти територіальну цілісність, соборність земель та державну автономію України в складних міжнародних умовах, коли Річ Посполита, Московська монархія, Туреччина і Кримське ханство проводили щодо неї загарбницьку політику. Та після драматичних подій 1660 р. і укладення молодим гетьманом з урядовцями Речі Посполитої Слободищенського трактату, за умовами якого Україна знову поверталася під польське панування, Іван Сірко пішов на Запорожжя. Січове товариство протягом 1663–1680 рр. вісім разів обирало Івана Сірка кошовим отаманом. Він очолював безперервну кровопролитну війну проти Кримського ханства і Туреччини, брав участь у 55 значних битвах з ворогами і майже завжди здобував блискучі перемоги.

Д. Яворницький дав найповнішу характеристику особи Івана Сірка як людини, воїна, полководця, державного діяча і дипломата свого часу: «І за характером, і за всіма своїми діями Сірко представляв собою тип справжнього запорожця. Він був хоробрий, відважний, завзятий, не завжди стійкий, не завжди вірний своїм союзникам; він

любив іноді погуляти і добре підвипити і в хмелю показати свій козацький запал; він був схильний хвилинно захопитися новою думкою, новою справою, щоб потім відмовитися від власного заміру й прийти до цілком протилежного рішення. То він був на боці московського царя, то на боці польського короля, то він підтримував Дорошенка, то переходив на бік його противників, Суховія і Ханенка, то виступав проти останніх двох і захищав Дорошенка, то допомагав російському царю проти турецького султана і кримського хана, і йшов проти царя спільно з султаном і кримським ханом. "Нужда закон змінює", — часто говорив Сірко і, очевидно, діяв відповідно своєму любимому прислів'ю».

Після обрання Івана Брюховецького гетьманом України на Чорній раді поблизу Ніжина (17–18 червня 1663 р.) військова рада Запорозької Січі проголосила полковника Івана Сірка кошовим отаманом. Відтоді останній повів рішучу боротьбу проти Кримського ханства, здійснюючи походи низових козаків у його володіння — татарські кочовища Північного Причорномор'я і Приазов'я.

На початку січня 1664 р. запорозьке низове військо під проводом Сірка виступило в похід за Південний Буг і Дністер проти турецьких і польських загарбників. Тоді були визволені міста Брацлав, Кальник, Могилів, Рашков, Умань та багато інших поселень Правобережної України. Запорожці оволоділи усім Поділлям і південною Київщиною. В листі від 13 березня 1664 р. Іван Сірко повідомляв у Москву про визволення й приєднання цих земель до української держави — Гетьманщини. Цей військовий похід сприяв утворенню там гетьманства Петра Дорошенка.

Андрусівський договір про перемир'я Московської монархії і Речі Посполитої (1667) спричинився до поділу України між цими державами і спалаху повстання на Лівобережній Україні та Слобожанщині проти панування царських воєвод. У 1668 р. повстання почалося в м. Гадячі і поширилося майже на всі лівобережні козацькі полки, знайшло підтримку в Запорозькій Січі. Полковник Іван Сірко у той час перебував

у м. Змієві й очолив повстання слобідських козаків, міщан і селян. У березні 1668 р. чугуївський воєвода повідомляв бєлгородському воєводі: «Полковник Ивашка Серко и Змиевские и Цареборисова города и Маецкие и Валковские и на Торских озерах черкасы... изменили. И в тех городах воевод и приказных людей разстреляли... И город Змиев и Цареборисов и Валки огнем пожгли». Повстанці наступали на Харків і Чугуїв, але не змогли взяти їх. Під натиском переважаючих царських військ повстання зазнало поразки, а Іван Сірко з козаками відступив на Запорожжя.

У липні 1668 р. лівобережні козаки скарали на смерть гетьмана Івана Брюховецького за спробу віддати Україну під протекторат Туреччини. На раді поблизу містечка Диканьки на Полтавщині козаки обрали гетьманом усієї України правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Підтримував його і Сірко, якого гетьман тимчасово призначив ніжинським полковником. Надалі спілка Петра Дорошенка з турками і татарами викликала спротив серед усього українського козацтва, а особливо запорожців. Однак Іван Сірко розумів, що зближення правобережного гетьмана з Туреччиною мало тимчасовий характер і могло сприяти визволенню України від московського протекторату.

Селянська війна в Московщині під проводом Степана Разіна знайшла відгомін і в Україні. Гетьман Петро Дорошенко та кошовий отаман Іван Сірко домовилися діяти спільно з Разіним проти Москви, щоб визволити Україну. 1670 р. зав'язалося листування та обмін посольствами між українськими і донськими козаками. Один з царських воєвод доповідав царю в Москві про їх наміри: «А пишут де Дорошенко и Серик к Стеньке, где б им Стенькою ратным на срок, в котором урочищи сойтитца вместе; и с теми... листами послан к нему Стеньке из войска донской казак Фрол Минаев...» Хоча цим силам не вдалося об'єднатися в боротьбі проти Москви, вони все ж засвідчили наміри Петра Дорошенка та Івана Сірка діяти спільно в інтересах визволення України.

Івану Сіркові здалася привабливою перспектива союзу з Річчю Посполитою: рішення Острозької комісії 1670 р. про підпорядкування України польському протекторатові підписали представники короля, гетьмана Михайла Ханенка і Запорозької Січі. Правобережні козаки Михайла Ханенка і запорожці Івана Сірка успішно воювали проти турецьких і татарських орд, які вторгалися на Правобережжя. Їх акції підтримували польські війська, які стали союзниками козаків. У містечку Іллінцях, недалеко від Умані відбулася рада козацьких і польських військових сил, на якій 24 жовтня 1671 р. Іван Сірко, як кошовий отаман Запорозької Січі та Михайло Ханенко — гетьман Правобережної України, який орієнтувався на підтримку Речі Посполитої, в присутності коронного гетьмана Яна Собеського (майбутнього короля) і польного гетьмана Дмитра Вишневецького присягнули королю Речі Посполитої. А польські гетьмани від імені короля склали присягу Івану Сірку, Михайлу Ханенку і всім українським козакам не порушувати їхніх стародавніх привілеїв і вільностей. Рішення Острозької комісії та Іллінецької ради послужили основою для поліпшення відносин Запорозької Січі з Річчю Посполитою перед лицем загарбницької політики Московської монархії, Туреччини і Кримського ханства щодо України. Присяга запорозького низового війська Речі Посполитій викликала гостру реакцію правителів Московщини: царським указом від 19 грудня 1671 р. гетьманові Дем'яну Многогрішному приписувалося не пропускати в Запорозьку Січ торгових людей з хлібними запасами, а бєлгородському воєводі Григорію Ромодановському було надіслано наказ: на шляхах до Запорозької Січі влаштувати «заставы крепкие». Ці акції означали загострення відносин Москви із запорожцями і мали своє продовження.

Група старшин лівобережної України влаштувала змову проти гетьмана Дем'яна Многогрішного і 13 березня 1672 р. арештувала його й відправила до Москви із звинуваченням у зрадницьких намірах. Передбачалися вибори нового гетьмана.

Кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко вирішив домагатися собі гетьманства, щоб об'єднати під своєю владою всі землі України. Однак царські урядовці і лівобережні старшини не хотіли віддати йому булаву. Коли Іван Сірко зі своїм зятем Іваном Сербином без належної охорони поїхав на переговори до воєводи Григорія Ромодановського в Курськ, поблизу м. Нові Санжари (Полтавщина) 19 квітня 1672 р. захопив у полон загін полтавського полковника Федора Жученка. Закованого в кайдани Сірка привезли до Батурина, потім відправили до Москви, а звідти — в Сибір на заслання.

Заслання Івана Сірка в Тобольськ стало своєрідною карою за організацію повстання на Слобожанщині, прихильність до Речі Посполитої, зв'язки з керівником Селянської війни Степаном Разіним, за задуми стати гетьманом України і об'єднати її пошматовані землі. На захист кошового отамана виступили Річ Посполита і Запорозька Січ. Так, 5 липня 1672 р., польський посол Христофор Ковалевський у Посольському приказі висловив прохання уряду Речі Посполитої звільнити Івана Сірка, який, «служа обоим великим государям, непрестанно над общим неприятелем, над крымским ханом промысел чинил...» Запорожці в листі до московського боярина Артамона Матвеєва клопоталися, щоб «полевой наш вождь добрый и правитель, бусурманам страшный воин, Иван Серко к нам был отпущен для того, что у нас второго такого полевого воина и бусурман гонителя нет...» До Москви їздило запорозьке посольство на чолі зі старшиною Євсевієм Шашолом домагатися повернення Івана Сірка в Запорозьку Січ. Настирливі клопотання і загроза татарських вторгнень сприяли тому, що московський цар у грудні 1672 р. повернув Івана Сірка з Сибіру, а на початку січня 1673 р. той уже прибув до Москви, де його примусили в присутності патріарха Питирима, священного собору, ближніх бояр Юрія Довгорукого й Артамона Матвеєва, думних людей скласти присягу московському царю. Цим московські правителі намагалися зв'язати руки славному кошовому отаманові, спрямувати його діяльність на користь геополітичних намірів Москви. Влітку 1673 р.

Іван Сірко, прибувши до Січі, очолив значний похід запорожців на Кримське ханство.

Певне ускладнення взаємовідносин Запорозької Січі з Москвою спричинило перебування в козацькій республіці царевича-самозванця Симеона Олексійовича (грудень 1673 р. — вересень 1674 р.). Виходець з м. Лохвиці (Полтавщина) юний син варшавського міщанина Івана Воробйова на ім'я Семен опинився на Дону, де палала Селянська війна під проводом Степана Разіна. За намовою донського козака-українця Івана Міюського він оголосив себе царевичем Симеоном Олексійовичем, який помер малолітнім (1665–1669), і погодився їхати в Запорозьку Січ, щоб там дістати підтримку запорожців. У супроводі 10 донських козаків на чолі з Іваном Міюським він прибув до Січі на початку грудня 1673 р. Кошовий отаман Іван Сірко і січове товариство прийняли Симеона шанобливо як особу царського походження. Кошовий отаман розумів, що поява в Січі царевича-самозванця викличе гостру реакцію Москви, а тому задумав використати цю подію для дипломатичного демаршу, своєрідного реваншу за арешт і заслання в Сибір. Ця подія справді мала в той час політичне значення.

Дізнавшись про перебування самозванця Симеона в Запорозькій Січі, цар Олексій Михайлович вже 14 грудня 1673 р. відрядив туди посольство на чолі з сотником Василем Чадуєвим і піддячим Семеном Щоголєвим для арешту Симеона і осіб, які його супроводжували, та доставки їх у Москву. 9 березня 1673 р. посольство прибуло в Січ, а 12 березня відбулася військова рада з приводу видачі самозванця Москві. У своєму звіті посли звернули особливу увагу на промову Івана Сірка і реакцію на неї запорозького товариства:

«И кошевой атаман Иван Серко, выслушав великого государя грамоту и наказ и гетманский лист, говорил: "Братья моя, атаманы молодцы, Войско Запорожское низовое Днепровое как старой, так и молодой! Преж сего в Войске Запорожском у вас, добрых молодцов, того не бывало, чтоб кому кого выдавали; не выдадим того молодца".

И войско говорило: "Не выдадим, господине кошевой".

И Серко говорил: "Братья моя милая, как одного его выдадим, тогда и всех нас Москва по одному разволокут"».

Військова рада вирішила царевича Симеона послам не видавати. Не залякали запорожців і можливі репресії з боку Московського уряду. Московське посольство виїхало з Січі ні з чим: Іван Сірко царського наказу не виконав і навіть почав готуватися до відсічі заходам Москви.

В кінці березня 1674 р. за рішенням військової ради Запорозької Січі він відрядив у Чигирин до гетьмана Петра Дорошенка велике посольство з 25 запорожців на чолі з військовим суддею Степаном Білим для налагодження дружніх відносин. Останній у листі з Чигирина від 17 квітня 1674 р. повідомляв значковому товаришу Григорію Пелеху: «Истино все войско на Кошу в раде постановили в единомыслии с господином гетманом Петром Дорошенком быти и с ним от того времени в братолюбном совете пребывати; а чтоб в народе нашем украинском меж войском, в городех будучим, никакого не было замешанья и кровопролития, того войско низовое желает». Водночас Іван Сірко відправив запорозьке посольство — Ярему Квашу і Грицька Оглоблю з листом до Батурина і пропонував гетьману Івану Самойловичу, відкинувши незгоди, об'єднати сили для відсічі нашестям турецьких и татарських орд. Однак гетьман заарештував послів і кинув їх до в'язниці як заручників, вимагаючи відправки царевича-самозванця до Москви. Кошовий отаман клопотався про звільнення козаків із в'язниці.

Тим часом до Москви 1 травня 1674 р. прибуло велике посольство Запорозької Січі (300 запорожців) на чолі зі старшинами Прокопом Золотарем, Трохимом Троцьким і Василем Перепелицею у справі царевича-самозванця. На лист Івана Сірка від 18 березня 1674 р. надійшла царська грамота, в якій кошовому отаману дорікали за невидачу Симеона і зносини з Петром Дорошенком. Грамотою категорично вимагалося видати самозванця. Зрештою Іван Сірко після кількамісячних дипломатичних акцій відправив царевича і 6 донських

козаків на чолі з Іваном Міюським до Москви, де вони 17 вересня 1674 р. на Красній площі були скарані на смерть. Цар пробачив кошовому отаманові його самочинні дії, намагаючись не загострювати відносин з козацтвом Запорозької Січі: в цій дипломатичній грі Іван Сірко використав самозванця як козирну карту й здобув перемогу, показавши Москві незалежну політику запорожців.

На одній з військових рад Запорозької Січі вирішувалася й доля майбутнього гетьмана Івана Мазепи. А сталося так, що неподалік від річки Інгул сторожовий загін запорожців 11 червня 1674 р. захопив посольство гетьмана Петра Дорошенка на чолі з ротмістром гетьманської хоругви Іваном Мазепою. Посольство везло до кримського хана листи гетьмана, а також живий подарунок — 15 лівобережних козаків, забитих у колодки. Посольство супроводили 9 татарських воїнів. Запорожці перебили татар і звільнили козаків, а посла Івана Мазепу привели в Січ. З цього приводу була скликана військова рада, на якій зачитано листи гетьмана до хана і повідомлено про полонених козаків. Запорожці вимагали смертної кари Івану Мазепі. Але тоді кошовий отаман Іван Сірко і старші козаки взяли його під захист: «Панове браття, просимо вас, не вбивайте цю людину, може, вона нам і вітчизні колись пригодиться!» Запорожці послухались отаманів. Закованого в колодки Івана Мазепу і листи гетьмана Петра Дорошенка ханові кошовий отаман Іван Сірко відіслав у Батурин до гетьмана Івана Самойловича для відправки в Москву. Водночас у листі до гетьмана Іван Сірко клопотався про долю Івана Мазепи. У Москві останній виправдався й повернувся в Україну, його прийняли в козацьке військо Лівобережжя, де згодом він був обраний генеральним писарем, а зрештою — гетьманом.

Скориставшись сприятливими обставинами — напруженням відносин Запорозької Січі з Московською монархією та невдачами Речі Посполитої у польсько-турецьких війнах, — турецький султан Мехмед IV у 1674 р. звернувся з листом до Коша Запорозької Січі й запропонував прийняти підданство

Туреччині. Турецький ультиматум викликав у запорожців та їхнього отамана Івана Сірка досить гостру реакцію: козацька республіка досі ніким звойована не була й відстоювала свою незалежність, завдаючи ворогам збройної відсічі. Запорожці написали дотепний лист-відповідь турецькому султанові, висміявши його хвалькуватість і зарозумілість. Цей лист, підписаний кошовим отаманом Іваном Сірком, як і лист султана, дійшов до нашого часу в усних переказах народної творчості. Ось один з його відомих варіантів: «Запорозькі козаки турецькому султану. Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш, і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати, твого війська ми не боїмось, землею і водою будем битися з тобою. Вавілонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, олександрівський козолуп, Великого і Малого Єгипта свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злочинець, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча срака, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден єси матері вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось куди нас!.. Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорозьким».

Сюжет запорозького листа султану великий художник Ілля Рєпін використав для написання геніальної картини «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (1880–1891), а писарем у ній позував видатний історик-козакознавець Дмитро Яворницький.

Отримавши такого зухвалого й дошкульного листа, турецький султан наказав покарати запорожців і знести з лиця землі Запорозьку Січ: у похід проти запорожців він відрядив 15 тис. яничарів і 40-тисячну татарську орду на чолі з кримським ханом. Наприкінці грудня 1674 р., в морозну ніч, коли запорожці, відсвяткувавши Різдво Христове, міцно спали, яни-

чари, знешкодивши козацьку сторожу в степу і на валах фортеці, непомітно проникли в саму Січ, але вона вистояла і знову прославилася своєю непереможністю.

Ця військова акція турецького султана і кримського хана не залишилася безкарною. В кінці липня 1675 р. Іван Сірко, зібравши запорожців на велику раду, запропонував влаштувати похід на Крим. Багатотисячне запорозьке військо, обминувши Перекоп, переправилося через болотистий Сиваш і раптово вторглося на Кримський півострів, де зруйнувало багато міст і сіл. У кривавій битві на березі Сивашу запорожці вщент розгромили татарське військо. З великими трофеями (худоба, коні, вівці) і тисячами визволених полоняників запорожці повернулися до славної Січі. 23 вересня того ж року Іван Сірко відправив до кримського хана листа, де картав його за злочинний напад на Січ та намір підступно знищити запорожців.

Після проголошення на раді в Переяславі 17 березня 1674 р. Івана Самойловича гетьманом і Правобережної України («обох боків Дніпра») кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко активізував взаємовідносини з правобережним гетьманом Петром Дорошенком, який з 5 тис. козаків і нечисленним поспільством залишався у своїй резиденції в Чигирині. Дбаючи про долю всієї України, запорожці на військовій раді вирішили подати реальну допомогу Петру Дорошенку і відвернути нове османське нашестя в Україну. Без згоди Москви і Батурина на початку жовтня 1675 р. Кіш відрядив до Чигирина 1,5-тисячне запорозьке військо під проводом Івана Сірка. Разом з ним у поході як союзники взяли участь взяли участь 200 донських козаків на чолі зі станичним отаманом Фролом Мінаєвим та 40 калмицьких воїнів — з мурзою Єсинеєм. Метою походу було прийняття присяги від Петра Дорошенка, його козаків і поспільства Московській монархії. Коли це об'єднане військо 10 жовтня наблизилося до Чигирина, за 5 верств від міста його урочисто зустріли хлібом-сіллю гетьман Петро Дорошенко, козаки, поспільство і місцеве духовенство з іконами. Того ж дня у передмісті Чигирина на загальній раді гетьман Петро Дорошенко відрікся від турецького про-

тектoрату і разом зі своїми козаками та поспільством на священному Євангелії присягнув Московській монархії. Присягу засвідчили Іван Сірко і Фрол Мінаєв — легітимні отамани запорозького і донського козацтва. Петро Дорошенко підписав текст присяги. В соборній церкві Чигирина відбувся урочистий молебень, яким присяга освячувалась ім'ям Бога. Козацьке військо салютувало з гармат і мушкетів. На раді Іван Сірко прийняв від гетьмана Петра Дорошенка клейноди (бунчук і прапор), надані йому урядом Туреччини, а також 6 гармат з усім спорядженням і кіньми. Відтоді Запорозька Січ взяла під свій захист населення Правобережної України. Акція в Чигирині викликала невдоволення в Москві і Батурині за самовільність Івана Сірка. Майже два роки тривало листування та обмін посольствами між Москвою, Батурином, Чигирином і Запорозькою Січчю з приводу долі гетьмана Петра Дорошенка. Під тиском Москви він, зрікшись гетьманства, перейшов на Лівобережжя.

Нові політичні випробування випали на долю літнього вже полководця і дипломата, кошового отамана Івана Сірка під час Чигиринських походів в Україну великих сил турецьких і татарських загарбників у 1677–1678 рр. Османська імперія, володіючи фортецею Кам'янцем-Подільським і тримаючи під своїм протекторатом Поділля, Брацлавщину та південну Київщину, після зречення Петром Дорошенком гетьманства (1676) втрачала свої геополітичні позиції на Правобережжі. Це підштовхувало Туреччину до масштабних військових акцій проти Московської монархії. Назрівала перша московсько-турецька війна за Україну.

Тоді ж Константинопольський патріарх Парфеній порадив султанові для політичних комбінацій щодо України використати одіозну особу Юрія Хмельницького — в'язня Семивежного замку: після невдалої втечі він очікував смертної кари. Султан помилував в'язня і відпустив його на волю, проголосивши «малоросійським князем» і «гетьманом України». Порта розраховувала на те, що козацтво Запорозької Січі підтримає сина великого гетьмана Богдана як символ у боротьбі за

визволення України від московського ярма. Прибувши в Україну навесні 1677 р., Ю. Хмельницький звернувся з листом-закликом до кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка: «Апреля 5 дня Юрий Хмельницкий, гетман, вождь и князь малороссийского войска, кошевому атаману Ивану Сирку: Спасителю нашему все возможно — нищего посадить с князьями, смиренного вознести, сильного низложить. Лихие люди не допустили меня пожить в милой отчизне; убегая от них, претерпел я много бед, попал в неволю. Но Бог подвигнул сердце найяснейшего цесаря турского: он даровал мне свободу, удоволил меня своей милостью и князем малороссийским утвердил... Когда я был на Запорожье, то вы мне обещали оказать любовь и желательство и вождем меня иметь хотели; исполните теперь ваше обещание и отправляйте послов своих в Кизикермень для переговоров со мной».

Зачитавши листа на військовій раді і порадившись з запорозьким товариством, Сірко тоді ж надіслав відповідь Ю. Хмельницькому в м. Бендери (Молдова) з пропозицією клопотатися перед султаном про звільнення полонених козаків з турецької неволі. При цьому обходилося питання про ставлення Запорозької Січі до акцій «малоросійського князя». Оригінал листа Юрія Хмельницького і копію листа кошового отамана до нього було відіслано гетьману Івану Самойловичу в Батурин. Гетьман у своєму листі дорікав Івану Сірку, що не слід було писати відповідь Ю. Хмельницькому, «дабы не дать тем Хмельниченку к горе возвыситься и паче пред турками подкрепиться». Він радив кошовому отаманові від зносин з Юрієм Хмельницьким утриматися, а розвідувальні відомості від запорозьких посланців у Бендери передати в Батурин. Це листування гетьман відправив до Москви. Незабаром надійшла царська грамота гетьманові і кошовому отаманові з вимогою розірвати перемир'я запорожців з кримським ханом, припинити переговори з Ю. Хмельницьким про визволення полонених козаків і чинити «військовий промисел» проти

Криму. Москві було байдуже до долі полонених козаків, як і долі усієї України.

Тим часом Юрій Хмельницький активно домагався підтримки запорожців: надсилав їм листи з обіцянками про звільнення полонених козаків, пропонував кошовому отаманові на випадок війни з Москвою прибути з низовим військом і гарматами під його прапори, а за це султан, мовляв, надасть «вольності» запорожцям і припинить ворожі дії Кримського ханства проти Січі та її володінь на Запорожжі. Кошового отамана він запрошував до м. Бендери для переговорів. У травні 1677 р. Іван Сірко повідомляв у Батурин гетьманові про наміри турецького султана стосовно Запорозької Січі: якщо вона не підтримає наміри Ю. Хмельницького, то для її знищення будуть кинуті великі військові сили. Розуміючи реальність такої загрози, кошовий отаман відрядив у Бендери для переговорів і розвідки запорозьке посольство — старшин Трохима Троцького, Леонтія Коржа і військового писаря Петра Гука. Посланці дізналися про підготовку турків до наступу всіма силами на Запорозьку Січ, а після її розгрому — на Чигирин. Турецький візир Ібрагім-паша клявся запорозьким послам: якщо запорожці приймуть Ю. Хмельницького «за отчинного господина», то проти них турки жодних ворожих дій не чинитимуть. Під управлінням Ю. Хмельницького Україна мала перетворитися на удільне князівство Османської імперії на зразок її інших володінь. В кінці листа Івана Сірка зазначалося: «И теперь, не имея силы, чтобы сопротивляться такому большому неприятельскому наступлению, поневоле должны будем повиноваться Хмельницкому. Не изволь удивляться в том нам: По нынешним временам мы иначе не можем сохранить себя в целости; не смотри, ваша милость, легко и об отчизне нашей и об нас имей радение и совет». У листі містився певний дипломатичний тиск на гетьмана і московських урядовців, щоб дістати військову допомогу для оборони Запорожжя. Свою роль у захисті України Сірко визначив так: «Я здесь на славном Запорожье много времени не стадо пасу, но по воле Божьей и по любви всего войска есть над войском начальный сего

места вож[дь]; не домашние дела делаю, но, служа великому государю, для целости отчизны воински тружусь».

Зносини Івана Сірка з Юрієм Хмельницьким і їх можливі негативні наслідки для московської політики викликали занепокоєння урядових кіл Москви. В Запорозьку Січ було відряджене посольство стольника Василя Перхурова з царським жалуванням і таємним дорученням детально розвідати ці відомості. На військовій раді 24 червня 1677 р. посольство вручило кошовому отаманові царську грамоту, яку писар зачитав усьому товариству. Запорожці заявили про своє невдоволення скупим жалуванням та скаржилися на гетьмана, який заборонив надсилати низовому війську необхідні припаси, а І. Сірко висловив бажання, щоб Москва передала кошовому отаманові прапор і булаву для підсилення авторитету влади в Січі. Московський посол дізнався, що Ю. Хмельницький мав намір з турецькими і татарськими ордами наступати на Запорожжя, Чигирин і Київ для завоювання усієї України. Запорожці, не маючи достатніх сил для оборони січової фортеці, вирішили спалити Січ і відступити у дніпровські плавні на острови. З Кримським ханством вони уклали тимчасове перемир'я для обміну полоненими і ведення мирної торгівлі. Московське посольство переконалося, що Іван Сірко, який усе життя воював проти турків і татар, ніколи не стане васалом одвічних ворогів України, а зносини з Ю. Хмельницьким мали своєю метою врятувати Запорозьку Січ від можливого нашестя військових сил Туреччини і Кримського ханства.

У серпні 1677 р. відбувся перший Чигиринський похід в Україну 120-тисячного турецького і татарського війська під командуванням великого візира Ібрагім-паші. Під Чигирином московські і козацькі полки завдали поразки ворожим силам і примусили їх відступити з України. Запорожці не брали участі у цій битві. Іван Сірко пояснював це так: «Под Чигирин мы не ходили потому, что войска было на Коше мало, да и потому еще не ходили, что турки и татары прежде Чигирина на Сичу приходить думали, а взяв Сичу, осадить и своими людьми укрепить город мыслили. Чтоб упредить этот злой

замысел, мы с ханом примирились...» Завдяки дипломатичним акціям кошового отамана Сірка вдалося відвернути загрозу знищення Запорозької Січі — козацької республіки, що залишалася військовим форпостом на півдні України.

Невдача першого Чигиринського походу не примусила турецького султана відмовитися від наміру завоювати Україну. У першій половині 1678 р. Туреччина зібрала ще більші сили — близько 200 тис. турецьких і татарських воїнів. Похід очолив великий візир Кара-Мустафа, відомий своїм досвідом у військових виправах. Ворожим силам в Україні протистояло 120-тисячне московське й козацьке військо під командуванням воєводи Григорія Ромодановського та гетьмана Івана Самойловича. Обидві сторони намагалися залучити в союзники кошового отамана Івана Сірка: Запорозька Січ залишалася стратегічною фортецею на Дніпрі, а запорозьке військо могло завдати дошкульних ударів по комунікаціях турецьких і татарських військ у південних степах, на річках Дніпрі і Південному Бузі. До Івана Сірка надсилали листи з Москви і Батурина, а також від Юрія Хмельницького та Кримського ханства. Кошовий отаман зрештою прийняв рішення збирати сили для оборони Запорожжя від ворожого вторгнення.

Під час другого Чигиринського походу (липень — серпень 1678 р.) низове запорозьке військо під проводом кошового отамана Сірка здійснило дві значні військові операції проти турецьких загарбників. Так, 12 липня 1678 р. в Дніпровському лимані козаки на своїх чайках атакували й знищили караван (40 турецьких суден-катарг) з хлібом і різними припасами, що прямував з Очакова до Казикерменя для постачання турецької армії, що взяла в облогу Чигирин. У серпні того ж року запорожці значними силами підступили до р. Південний Буг й, знищивши турецькі застави, спалили стратегічний міст через річку, визволили багато полонених українців і примусили татарські чамбули (загони) повернутися в Крим.

Щоб помститися запорожцям за їхні дошкульні операції під час другого Чигиринського походу, турецький султан у 1679 р. відрядив вгору по Дніпру на численних суднах-ка-

таргах велике військо яничарів на чолі з пашою Кара-Мухамедом для знищення Запорозької Січі. При наближенні ворожих сил до Чортомлика Сірко вивів запорозьке військо в урочище Лободуху, зайняв там вигідну бойову позицію і готувався захищати Запорожжя від турецького нашестя. На допомогу запорожцям рушило з Лівобережжя московське військо воєводи Якова Корецького і козацькі полки. Турки, дізнавшись про оборонні заходи запорожців та рух значної підмоги до них, зупинили свій похід і повернули назад в Туреччину. І на цей раз славнозвісна козацька твердиня Січ показала ворогам свою силу і непереможність.

Це була остання військова акція Івана Сірка: старий воїн і козацький полководець 1 серпня 1680 р. помер на своїй пасіці в селі Грушівці за кілька миль від Січі. З його ім'ям зв'язана ціла епоха в історії Запорозької Січі й усієї України. Два десятиріччя Іван Сірко невтомно й самовіддано боровся за визволення і соборне об'єднання розтерзаної сусідніми державами України.

ПАВЛО ТЕТЕРЯ

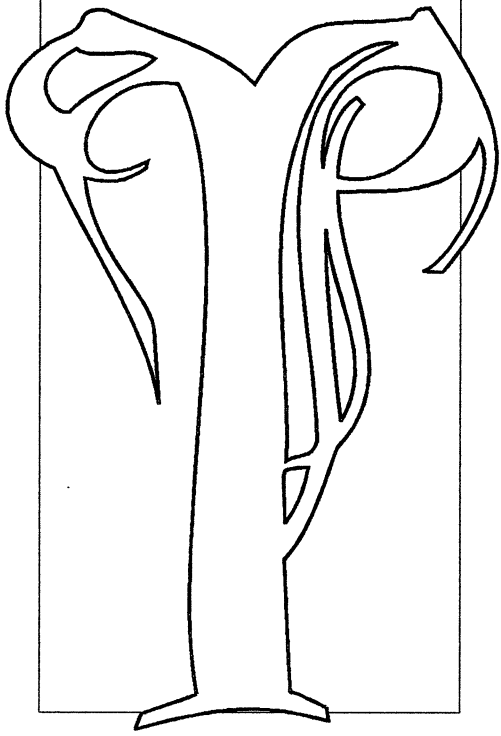

Про життя Тетері до 1648 р. відомо мало. Рік і місце народження не встановлені, відносно справжнього прізвища висловлювалися різні думки. Не набагато більше відомо про його рідних. Повне ім'я та прізвище майбутнього гетьмана звучало: Павло Іванович Моржковський-Тетеря. Котре в цьому подвійному прізвищі справжнє родове, а котре прізвисько (чи то козацьке, чи шляхетське) — не з'ясовано. В основному Павло вживав прізвище Тетеря — під ним він й увійшов до історії. Але в 1649 р. він був ще Мошковським (так записано в козацькому реєстрі), це прізвище вживав відносно часто і в 1668–1670 рр. Справа первісного прізвища — не проста формальність. Залежно від нього вирішували по-різному питання його походження. Якщо вважати первісним прізвище Моржковський, то його носій народився, можливо, в шляхетській сім'ї, що мала герб Сьлєповрон (польська назва птаха, для якого є українське визначення «квак»), а Тетеря — це вже козацьке прізвисько часів Хмельницького або до нього (значення прізвиська також не дуже зрозуміле, бо «тетеря» — це не лише птах, для якого сьогодні маємо літературну назву «тетерук», а й рід улюбленої козаками рідкої затірки з житньої муки). Якщо ж первісне прізвище Тетеря, то це могло б свідчити, що козакував його батько (висловлювалися такі припущення), а придбане на шляхетський кшталт прізвисько Моржковський свідчило б про маєток, від назви якого воно виникло... Та користувався Тетеря іншим гербом — Радван, який було зображено на його печатках. У народних думах Павла звали Тетеренком, тобто, прізвище батька було Тетеря.

Відповідно до цих, а також інших міркувань висловлювали думки про місце його народження: Переяславщина (бо там був млин Тетері, до того ж він довго був саме переяславським

полковником), Овруч і його околиця (бо там жив рід бояр Мошковських), Київщина (бо там у 1630 р. згадувався Іван Тетеря, можливо, його батько), Підляшшя (бо саме там він отримував маєтки від польського короля). Шляхтичем був уже з роду — це не перешкоджало тому, що батько міг козакувати; ледве чи не був з переяславських міщан — бо вже в молодості опинився в польському магнатському середовищі. Шляхетство (після періоду «гріхів» — брав же ж він активну участь у Хмельниччині) перезатверджував йому польський король — отже, сумнівів у аристократичному походженні не було. Та й стиль його життя, особливо у 60–70-х рр., посередньо свідчить про вроджений шляхетський стан. І родичі його з шляхетського середовища, тієї його частини, яка в 60-х рр. перетворювалася в кармазинову козацьку старшину, що своїм соціальним становищем і амбіціями чимраз більше нагадувала магнатську верхівку сусіднього Польського королівства.

В кінці 40-х рр. Тетеря почав канцелярську кар'єру — від підписка в луцькому гродському суді. Його начальником — писарем суду — був тоді Станіслав-Казимир Бєнєвський, у майбутньому польський дипломат, спеціаліст з українських справ. Може, він був далеким родичем Тетері, бо, як і Тетеря, вживав герб Радван. У Луцьку ж Павло Тетеря познайомився ще з однією людиною з політичною перспективою — Іваном Виговським, а незабаром одружився на його сестрі.

Тепер спробуємо вирішити питання про те, коли, приблизно, міг народитися Павло Тетеря. У 1670 р. була ще жива його мати, Анастасія, тоді монахиня-василіанка; до 1637 р., можливо, Павло вчився у Мінську — можна гадати, що було йому тоді п'ятнадцять-шістнадцять років. Отже, він народився десь у 1620–1622 рр. Дехто схильний вважати, що хрещеним батьком його був Богдан Хмельницький — можливо, але не доведено. Щоправда, в 1671 р. сучасники писали про старість Тетері — але в ті бурхливі часи мало хто з чоловіків, котрі володіли військовим майстерством, доживав до глибокої старості. Колишнього гетьмана, який довго хворів, і в полудень віку можна було вважати старим.

Так ким же був Павло Тетеря? Людиною з доброю освітою, корисними зв'язками у впливових польських колах (Пражмовські — з Миколою він, по суті, приятелював; Бєнєвський), з контактами в українській уніатській верхівці (Суша). Був своєю людиною серед тієї української шляхти, яка хиталася між польською службою та українським автономізмом (Виговські та, можливо, Хмельницький). 1648 р. примусив його зробити остаточний вибір. Щоб не писали, мовили, думали про Тетерю на підставі його дальшого життєвого шляху, але вибрав він повсталий український народ. Коли в серпні 1648 р. козаки й чернь брали Луцьк, Павло Тетеря був на їхньому боці. Те, що він у вирішальний момент опинився на українському краю барикад, а не (як київський воєвода Адам Кисіль чи явний ренегат Ярема Вишневецький) на польському, переконливо свідчить, де саме були його справжні симпатії. Добрий промовець, молодий, енергійний, освічений, з європейськими манерами, хоча й без військового досвіду, Тетеря був справжнім здобутком для повстанців. Життя в магнатському оточенні прищепило Павлу прагнення до збагачення (цього він навчився в Польщі: значення людини там визначалося її походженням, але ще більше багатством). Та під час Хмельниччини не він єдиний прагнув до збагачення.

Як козацький старшина і активний учасник подій 1648–1657 рр. Тетеря не відзначався ні дикою хоробрістю, ні різаниною. Його ім'я не променіло на полях битв. Частіше його можна було зустріти в сутінках канцелярій або на довгих шляхах, що вели з гетьманської столиці Чигирина в різні сторони світу. У 1649 р. він, цілком певно, обіймав посаду писаря переяславського полку; був він ним недовго, бо того ж року очолив козацьке посольство до трансільванського князя Юрія (Дьєрдя) II Ракоці. Вибір впав на нього, очевидно, через освіту та великосвітську поведінку. Тетерю можна зарахувати до тих людей, що заклали підвалини козацько-трансільванських дипломатичних зв'язків, спершу непевних (через спроби Богдана в 1650–1653 рр. підкорити собі Молдавію, втримати яку в межах свого впливу намагався Ракоці), але в 1654–1657 рр.

зміцнених реальним військовим союзом. Характерно, що зовні Тетеря намагався зберігати добрі стосунки з семигородським князем (шляхом листування) навіть тоді, коли українсько-трансільванські відносини розладналися (у 1651 р.). Очевидно, вже на початку дипломатичної кар'єри для Тетері був характерний нахил до подвійної паралельної гри, що зумів оцінити, а може й підсилити, гетьман Хмельницький. Балканський напрям став першим у дипломатичній спеціалізації Тетері — недарма він супроводив Тимоша Хмельницького в подорожі до Ясс для одруження (1 вересня 1652 р.) з Розандою, дочкою молдавського господаря Василя Лупула. Військова діяльність Тетері протікала під знаком південно-західної орієнтації: весною 1652 р. він разом з осавулом переяславського полку Демком, козаками й татарами взяв в облогу Кам'янець-Подільський, щоб у напружений час боротьби за впливи над Молдавією блокувати молдавсько-польські контакти.

Особливих військових талантів Тетеря не виявив, дипломатичну ж його зручність Богдан Хмельницький високо цінував завжди. Хоча міжнародними зв'язками України займався безпосередньо сам гетьман, а керівником української дипломатії вважався генеральний писар Іван Виговський, Тетеря, брав участь практично в усіх основних дипломатичних переговорах, які відбувалися в Чигирині. Влітку (перша згадка — 13 липня) 1653 р. Тетеря став переяславським полковником, але це не означало його усунення з гетьманського двору. 31 грудня 1653 р. саме він зустрічав царського посла Василя Бутурліна, вітаючи того довгою квітчастою промовою. Є багато підстав вважати, що цей барвистий ораторський твір зявився з-під пера полковника. Однак Тетеря, зустрічав Бутурліна не лише ніжними словами: в переяславській церкві він твердо вимагав від московського посла, щоб той присягнув гетьманові від імені царя. Відомо, що з вимог цих нічого не склалося, 8 січня 1654 р. присягав сам Тетеря, а вже в березні, разом з генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним, він вів переговори у Москві. Від Олексія Михайловича він отримав привілей на місто Смілу (до речі, цілком непридатний в умовах

гетьманування Богдана Хмельницького, який тоді особисто розпоряджався українськими землями). Побоюючись підозрінь і звинувачень з боку козацького війська, Тетеря закопав грамоту. Вона зотліла, і в 1657 р., вже після смерті гетьмана Богдана, Тетеря просив царя відновити привілей...

Тетеря складав договірні статті з Росією разом з Богдановичем-Зарудним, але саме переяславського полковника треба вважати чи не основним їх творцем. Не підлягає сумніву, що, формулюючи статті, він виконував волю Богдана Хмельницького і реалізовував його політичну концепцію, однак потім дещо міняв під тиском царя. Але не можна думати, що Тетеря в 1653–1654 рр. був недосвідченим дипломатом і не знав, як у той час складали міжнародні договори. Те, що договірні статті мали дуже недосконалий, розмитий, деколи неясний характер, що вони не охопили цілий спектр російсько-українських відносин, а це наклало на договір відбиток тимчасовості (такою була, мабуть, основна концепція гетьмана), є заслугою, в першу чергу, лукавого козацького дипломата. Порівняння двох українських міжнародних договорів — Березневих (переяславських) статей 1654 р. і Гадяцького договору 1658 р., до створення яких приклав свою руку Тетеря, доводить, що він умів складати договори такого роду й наліт тимчасовості на договорі 1654 р. зберіг свідомо.

Подвійну гру Тетері (якщо можна вважати її подвійною — просто це була та, по суті, незалежницька лінія гетьмана, яку правильно здійснював сумлінний виконавець) можна простежити далі. В 1655 р., під час облоги Львова українськими та російськими військами, переяславський полковник вів переговори з польською стороною про викуп міста. Для того, щоб росіяни не розуміли, що він говорить, Тетеря розмовляв латиною (можна собі уявити, як дратувало це російську сторону!), підбурюючи львів'ян проти царських військ...

Коли помирав великий гетьман, Тетеря був знову в Москві. Тут він ще раз проявив себе як сумлінний виконавець і блискучий оратор. Перед царем виступив за гетьманство Юрія Хмельницького, хоча, можливо, знав, що й сам він, Тетеря,

був серед тих кандидатів на владу, яких назвав перед смертю Богдан. Гетьман говорив, нібито, не лише про свого сина Юрася, що зрозуміло, а й про генерального писаря Івана Виговського, генерального суддю, колишнього київського полковника Антона Ждановича, полтавського полковника Мартина Пушкаря і про переяславського — Тетерю.

Упродовж 1648–1657 рр. Тетеря зробив запаморочливу кар'єру — від скромного підписка луцького гродського суду до переяславського полковника й одного з найвизначніших дипломатів Богданової доби, людини дуже впливової у тогочасній Україні. Безсумнівно, цією кар'єрою Тетеря міг завдячувати, в першу чергу, самому собі. Був він талановитою, однак явно не однозначною і не прямолінійною людиною. Ці риси його характеру ще яскравіше окреслилися пізніше.

В той час, коли Тетеря в Москві добивався затвердження Юрія Хмельницького на гетьманство і відмовляв царя посилати нові війська в Україну, події вдома розвивалися швидко. 24 серпня 1657 р., коли виявилося, що Юрась ще не може тримати булаву, гетьманом обрали Івана Виговського. Повернувшись в Україну, Тетеря далі підкреслював свою лояльність Москві, але практично повністю підтримував лінію Виговського з його поворотом на 180 градусів — від орієнтації на Москву до орієнтації на Варшаву.

Король, польський двір вважали Тетерю головним творцем Гадяцької угоди, якій, до речі, не присягав. Знову проявилася двоїстість Тетері; а може він уже тоді передчував, що реалізація договору під дуже великим знаком питання? Саме в такій ролі — автора польсько-українського порозуміння — 28 жовтня 1658 р. він отримав аудієнцію в польського короля Яна-Казимира та королеви Марії-Людовики. «Один з головних керівників цієї (козацької. — *Авт.*) нації», — звітував про Тетерю 5 листопада папський нунцій архієпископ Пьєтро Відоні до Риму. «Поставний, гарних манер, убраний у сукню з зеленого оксамиту з золотими гудзиками», — писав про нього, розповідаючи про аудієнцію, французький посол Пьєр де Нуайє до Людовика XIV. Десь приблизно від цього часу він

перестав бути переяславським полковником, фактично став придворним експертом з українських справ і почав досить регулярно отримувати пенсію з королівської каси. Дехто з істориків, вороже настроєних до Тетері, цим періодом датує «зраду» Тетері й оголошує його «платним інформатором» варшавського двору. При цьому якось забувають, що в той час він уже став приватною особою. А королівська пенсія? Не можна відриватися від обставин епохи. Сучасник подій, майбутній польський король Ян III Собєський добивався — і отримав — від французького короля пенсію не лише за інформаційну службу, а й за цілком конкретну політичну діяльність у Польщі на користь французького двору, діяльність, що була дуже близькою до поняття державної зради. Але зрадником Польщі його ніхто ніколи не оголошував. Тетеря виїхав з України, буваючи там у 1659–1661 рр. недовгими наїздами. Мешкав, переважно, у Варшаві при дворі або у своїх маєтках на Підляшші, хоча й не розривав численних ниток, що пов'язували його зі Східною Україною, для якої він і далі залишався дуже впливовою особою. На Тетерю полився потік королівської ласки — і він спробував зіграти такі ролі, яких ще не грав: магната й придворного, крім цього, ще й не старого вдівця, за серцем (і багатством) якого полювали представниці найкращих польських аристократичних родин.

Коли Тетерю обрали гетьманом і чому він принаймні три місяці мовчав, будучи вже гетьманом України? Історики по-різному визначають дату обрання Тетері. Дехто, відштовхуючись від 6 січня 1663 р., коли Юрій Хмельницький вступив до монастиря в Києві, припускає, що Тетеря став гетьманом десь у січні. Сам Тетеря не повідомив короля, коли його обрали. Між жовтнем і січнем на Правобережжі не було жодного тимчасового (наказного, хоча б, як Сомко на Лівобережжі) гетьмана. Невже в такий гарячий, у буквальному розумінні слова, час цілий Правий Берег міг бути без жодної об'єднуючої влади?

Здається, в цю важливу для нього хвилину повністю проявилася двоїстість поведінки Тетері. Ще восени, формально

згідний з королівськими інструкціями, підтримуючи Ю. Хмельницького, він, мабуть, водночас готував грунт для свого обрання, мобілізуючи сили пропольської партії (миргородський полковник Григорій Лісницький та полковник Григорій Гуляницький — найвидатніші її представники) і нагромаджуючи гроші для підкупу старшини та козацької верхівки. Зрештою, він, можливо, вплинув на слабовільного Юрася Хмельницького, щоб той сам визначив його своїм наступником. Все говорить за те, що Тетерю обрали гетьманом у Чигирині за кілька днів до відречення Хмельниченка, у його ж присутності — це була середина або друга половина жовтня 1662 р. (недаремно запорожці в листі 15 листопада титулують його вже гетьманом). Обрали, треба підкреслити, без дозволу і навіть усупереч волі короля, який хотів зберегти безвольного Юрія в ролі маріонетки. Польський хроніст Веспасіан Коховський описав цю подію: «Пізніше (після обрання. — *Авт.*) полковники голосними вигуками поздоровляли Тетерю, гордого від отриманої влади. Його винесли з кімнати на кріслі і, піднявши вгору, показали товариству. Народ, стверджуючи вибір гетьмана, кидав шапками. Щоб усім сподобатися, він поставив багато горілки "як почастунок козакам"» Це не була «чорна рада» — загальна козацька, і Тетеря, як старий козак і досвідчений політик, мусив розуміти відсутність звичаєвої правничої санкції на своє обрання.

Поява Тетері в ролі гетьмана України була все ж великою несподіванкою для польського двору. Чому? Нелегко зясувати: його вважали відданим Польщі, однак ще й розумним, а може, й зарозумним, а тим більше хитрим. Тетеря ж поволі, але послідовно викладав свої плани й вимоги, від здійснення яких ставив у залежність підкорення цілої України, право- і лівобережної, Речі Посполитій, а також своє власне пропольське гетьманування (ця остання умова звучала як явний шантаж).

З кількох листів Тетері до короля (ще до їх спільного походу на Лівобережжя), а також з його практичної діяльності можна реконструювати ту модель гетьманської України, яку намагався реалізувати Тетеря. На першому плані — собор-

ність, об'єднання Право- і Лівобережжя під єдиною владою. Для цього він намагався перетягнути на свій бік Сомка, а коли це не вдалося, почав невеликими відділами переправляти своїх козаків на Лівобережжя, здобуваючи там плацдарми (наприклад, Кременчук) засипав лівобережні міста закликами переходити до короля й до нього. Тетеря зумів зібрати довкола себе гурт однодумців, до якого входила висока старшина: полковники Григорій Лісницький, Михайло Ханенко, Самійло Богданович-Зарудний, Григорій Гуляницький, Остап Гоголь та інші, об'єднав козацьку верхівку (але не чернь) і, опираючись на ці дві групи, поставив перед королем кілька вимог:

— *Шанувати привілеї та гідність козацтва і гетьмана*. (Тетеря, за підтримкою козацтва, відіслав королю назад гетьманські клейноди, обурений тим, що з ними в березні 1663 р. приїхав просто королівський гонець Іван Мазепа, а не королівський посол. Ситуація була пікантною особливо тому, що клейноди Тетеря мав отримати, по суті, не з ласки короля, а тому, що позичив гроші коронному стражникові Самуїлові Лєщинському, який в заставу дав чималий маєток у Польщі; в цьому ж плані треба розглядати вимоги зберігати козацькі свободи, а також звільнити з польського ув'язнення полковника Івана Богуна та велику групу козацької старшини).

Вирішити церковне питання — відмінити залежність православної ієрархії від римо-католицької, повернути православним церкви, захоплені уніатами, впорядкувати конфлікти в перемиській та львівській єпархіях, залишаючи там православну ієрархію (Тетеря, в даному випадку, виступав не просто як представник козаччини, а цілого українського народу).

— *Дозволити самостійні дипломатичні зв'язки з Молдавією і Волошиною* (зносини з Кримом відбувалися без перешкод).

— *Розпочати мирні переговори Речі Посполитої з Росією*, вимагаючи, зокрема, звільнення ув'язнених козацьких старшин.

— *Готувати похід на Лівобережжя*. (Тетеря вважав, що підготовка такого походу не суперечить мирним переговорам з Росією; в його уявленні та в уявленні вірної йому старшини Лівобережжя було насильницьки відірваною частиною єдиного

гетьманату України, і в жодному випадку, не було частиною Росії. При цьому для зміцнення своєї влади на Правобережжі та її поширення на Лівобережжя гетьман просив польської військової допомоги, що збігалося з власними планами короля, який думав, крім цього, відібрати від Росії Смоленщину, яка раніше входила до складу Речі Посполитої).

— *Гарантувати допомогу татар — кримських та буджацьких — для підтримки режиму Тетері.*

Як не дивно, але Тетеря добився здійснення майже всіх цих вимог, що свідчило про його вплив у Варшаві та про його політичні здібності. Не зсунулися, однак, з мертвої точки польські антитолерантні суперкатолицькі принципи. Це, а також магнатський характер влади Тетері, який виступав як представник «клану Хмельницького», що сконцентрував у своїх руках справді великі багатства, відсахнуло від нього частину рядового козацтва та чернь. Історична пам'ять підказувала народові, що союз з Польщею не принесе добра.

У квітні спалахнули перші заворушення. Найбільший і найжорстокіший (почався з різанини поляків і євреїв у Паволочі) бунт вибухнув на території Паволоцького полку під керівництвом наказного полковника Івана Поповича-Ходорковського незабаром після обрання гетьманом на Лівобережжі Івана Брюховецького, який зразу ж усунув двох інших претендентів на булаву — Сомка і Золотаренка (пізніше, 18 вересня, у Борзні їх стратили). Бунт швидко придушив генеральний осавул Петро Дорошенко (майбутній гетьман). Поповича видали міщани і 15 липня його стратили (четвертували або посадили на палю). Тетеря думав панувати залізною рукою, але методи часів Богдана Хмельницького не підходили для його гетьманування. Що могли дарувати популярному великому гетьманові, того не прощали малопопулярному Тетері. Жорстокість не злякала, а озлобила.

15 липня 1663 р. у Львові польський король Ян-Казимир вирішив іти походом — кількома колонами — в Україну. В поході брали участь 20 тис. польського війська та близько 40 тис. татар, що стояли в Молдавії. Війська просувалися

повільно, але без інцидентів. Короля приймали добре — то була явна заслуга Тетері, який отримав у нагороду від нього Вільховецький ключ, а від одного з польських полководців, українського воєводи Стефана Чарнецького — право на брацлавське староство (обидва надання з їх перенесенням, після смерті Тетері, на дружину).

Лише 8 жовтня король з армією зупинився в Білій Церкві. Тетеря привів двадцять чотири тисячі козаків. Вітав короля, між іншим, і Юрій Хмельницький, уже під іменем архімандрита Гедеона. Спроби Брюховецького протидіяти дали дуже мало, а російський воєвода Ромодановський розпустив військо на зимівлю по Лівобережжю. Тетеря розсилав там свої універсали, і окремі міста перейшли на його бік. Чимало прихильників мав він серед тамтешнього духовенства, невдоволеного втручанням Москви в українські церковні справи.

13 листопада об'єднані війська перейшли Дніпро: козаки Тетері й поляки — біля Ржищева, татари — біля Трипілля. Наступали двома колонами. Король, який відкинув пропозицію царя про перемир'я, рухався на північний схід, не зустрічаючи серйозного опору. Київ залишили осторонь в облозі. Далі боронилися лише великі міста — Переяслав, Ніжин, Чернігів, Батурин. Разом з королем просувався наказний гетьман Іван Богун — його слава відчиняла брами менших міст. Тетеря явно не хотів іти з королем. Він просувався південніше, блокуючи Запорожжя, де відбувся розкол — виникла партія на підтримку Тетері, проти Сірка і російського стряпчого Григорія Косагова. Тетеря йшов разом з частиною польських військ під командуванням Яна Собєського — майбутнього короля (цим походом датується початок їхньої дружби). На початок січня вони здобули п'ятдесят два міста й містечка, боронилися (але впали) Прилуки, не здався Гадяч. Тетеря довго опирався наказам короля, врешті не надовго з'єднався з ним під Глуховом, який король безрезультатно утримував в облозі п'ять тижнів. З-під Глухова гетьман чимшвидше повернувся на Правобережжя під приводом, що там почалося повстання.

Похід короля закінчився провалом. Зима видалася важкою, наступав голод (1663 рік був неврожайний), польські війська поводилися жорстоко, почалися розправи панів з підданими. Польські жовніри продавали татарам людей в ясир; одного чоловіка — за листочок тютюну. Король залишив Глухів, подався під Сєвськ. На військовій раді 18–19 лютого 1664 р. вирішили повертатися на Україну та до Польщі — король тікав на Могильов і Мінськ разом з литовським і частиною польського війська. Біля Новгорода-Сіверського розстріляли Богуна (27 лютого), склавши на нього всі невдачі й звинувачуючи у зв'язках з росіянами (дехто з істориків намагався цю страту приписати інтризі Тетері, але його там тоді не було). Лівобережну Україну мав втримати С. Чарнецький, але це йому не вдалося.

Поштовх до повстань на Правобережжі дав запорозький кошовий Іван Сірко (універсали Брюховецького діяли слабо). В січні 1664 р. Сірко пішов на буджацьких татар; повертаючись назад — у лютому — намагався пробитися до Чигирина — гетьманської столиці. В цей час Брацлав, Кальник, Могилів, Рашків, Умань, Сміла піддалися Брюховецькому. Проти Тетері виникла змова, що розколола «клан Хмельницького». Її ініціатори не дуже відомі. Можливо, основним був архімандрит Гедеон (Юрій Хмельницький, який тоді покинув монастир і перебував під впливом недавно обраного київського митрополита Йосипа Тукальського). До них приєдналися Іван Виговський та Олена (дружина Тетері). На Правому Березі з'явилися полковники Брюховецького Семен Височан, Степан Сулименко та Василь Варениця. Вони об'єднали в загони близько тридцяти тисяч повстанців та козаків. Біля Білої Церкви Тетеря й польський полковник Себастіян Маховський розбили Сулименка. Допит Сулименка, який потрапив до полону, та інші матеріали (листи до Виговського) довели існування розгалуженої змови проти поляків і Тетері, нитки якої сходилися в руках Виговського, але її остаточна мета (орієнтація на Москву та Стамбул) залишалася досі втаємниченою. Юрія Хмельницького, митрополита Тукальського та Г. Гуляницького в першій половині 1664 р. заарештували, привезли

до Варшави й посадили до в'язниці в Мальборзі. 16 березня в Корсуні відбувся суд над Виговським. Його звинуватили в організації повстання і одразу ж розстріляли. Суд був неправий — Виговський, як польський сенатор, не підлягав трибуналові. Коли об'єктивно підходити до справи, то стає очевидним, що Тетеря був ворогом Виговського (і навпаки), але зводити смерть Виговського до інтриг Тетері наївно. Не підлягає сумніву, що Виговський готував протипольське повстання й, вірогідно, мав намір його очолити. Порушення ж законності лягає повністю на Маховського. До речі, в складеній перед смертю духівниці Виговський не звинувачував Тетерю.

Страта Виговського поглибила прірву між козаками та польськими військами. Садистські жорстокості Чарнецького, те, що він віддав населення України татарам як плату за допомогу, не могли врятувати становища. Повстання поширилося аж до Варшави. Польські землевласники тікали на захід тим шляхом, яким прийшли — на Львів. Тетеря тримався, основним чином, на татарській допомозі — близько 50 тис. з Бессарабії та Криму. Вже в другій половині березня татари почали поступово розкривати свої наміри: відірвати Україну по Горинь від Польщі й підпорядкувати її кримському ханові Мухамед-Гіреєві IV.

Правобережжя поглинав хаос. Стихійне повстання, поштовхом до якого стала також поява ватаг дейнеків (у XVIII ст. їх називали гайдамаками) та загонів Сірка між Дністром і Бугом у лютому 1664 р., зміцнене організаційно заходами Виговського на початку березня, з'єдналося з інтервенцією Брюховецького. Він разом з російськими військами перейшов Дніпро і взяв в облогу Чигирин, в якому зачинився Дорошенко. Військове щастя несподівано схилилося на бік Тетері, котрий завзято і вперто боровся за свій престол. Облогу Чигирина зняли — Брюховецький втік до Канева. Сірка ледве не схопили в Бужині, з якого він пробився з великими втратами. Після битви під Каневом, остаточно не вирішеної, Сірко відійшов до Бугу, Брюховецький — на Лівобережжя. Чарнецький безмежно лютував — у Суботові він викинув із склепу

домовину Богдана Хмельницького, віддав міщан татарам. Правобережжя знову піднялося проти Тетері й поляків.

Гетьман намагався стабілізувати становище політичними засобами. Від короля він твердо вимагав переговорів з Москвою — їх затримка, на його думку, зміцнювала позиції татар, що намагалися захопити Україну. Канцлера Пражмовського Тетеря просив усунути кілька польських старост і підстарост, щоб таким чином звільнити частину території від утисків польської адміністрації. Так минули травень і червень 1664 р. Тетеря усвідомлював, що однією з причин повстання є його особа, і хотів покласти булаву, але король не погоджувався на це, вважаючи його останньою реальною опорою на Правобережжі.

В кінці липня — на початку серпня знову з'явилися Сірко й Косагов, зайняли Меджибіж, Брацлав, Могилів. Під Корсунем Косагова розбили, але міста повставали одне за одним — облога Ставища (Чарнецьким) тривала понад чотири місяці; місто взяли лише 20 жовтня. Вірними Тетері залишалися Чигирин, Корсунь, Черкаси, Біла Церква, не зрадили його й прихильник Остап Гоголь та наказний гетьман Михайло Ханенко. Ціле Побужжя і Подністров'я знову було в руках Тетері. Сірко відступив у степи. Брюховецький кидався від одного міста до іншого.

Десь на початку червня козаки (мабуть, повстанці Дрозденка) розгромили Тетерю і його загін, при цьому захопивши чималі скарби й знищивши гетьманський архів (якщо раніше його не знищив Сірко). Тетеря зберіг клейноди і найважливіші козацькі та гетьманські привілеї. Тікав він з невеликим почтом (усіх інших вірних собі козаків він відпустив від себе) через Бар, Кам'янець-Подільський — на захід і в липні опинився в Польщі. Всупереч поширеним в історичній літературі легендам, гетьманства він ніколи не зрікався і булави не поклав. У вересні — жовтні 1665 р. ще мав прихильників на Україні.

У Польщі було неспокійно — панувала атмосфера громадянської війни, точилися криваві бої королівських військ з загонами опозиції, яку очолив польський великий маршал і польний гетьман Юрій-Себастіан Любомирський. Після однієї з перемог королівських військ 4 вересня 1665 р. над бунтів-

никами (зрештою, перемоги тимчасової) до Яна-Казимира прибуло посольство гетьмана Тетері (послом був Іван Кулгак). Воно просило допомоги людьми й військовим спорядженням. Тетеря знав, що становище Брюховецького на Лівобережжі захиталося, розраховував на повернення Юрія Хмельницького та митрополита Тукальського на Правобережжя, що могло б трохи заспокоїти народ. Та король не дав війська, бо війна з Любомирським тривала. 12 вересня 1665 р: датовано останній відомий досі документ, в якому Тетеря ще називав себе повним титулом: гетьман його королівської милості військ запорозьких, брацлавський і чигиринський староста. Це був складений у Любліні контракт із коронним стражником Самуїлом Лєщинським, який раніше допоміг Тетері отримати булаву і якому гетьман позичив 42 тис. золотих.

Павло Тетеря як політичний діяч був фігурою дуже суперечливою, але це аж ніяк не виключає нашої сьогоднішньої потреби в сумлінному дослідженні його життя й діяльності. Об'єктивно кажучи, багато звинувачень, які кидали на його адресу історики, це звинувачення, скеровані до певного стійкого, сформованого ще в другій половині XVII ст. (значною мірою — козацькими літописцями) стереотипу. Не дуже зрозуміло, чому історики обрали ту лінію, яку, наприклад, представляв київський полковник московської орієнтації Василь Дворецький. Останній записав у своєму «Літописці» (друга половина XVII ст.) про Тетерю, що той «большой згубца і разоритель всей Україні». І водночас не хотіли перевірити погляд французького мемуариста Франсуа-Поля Далерака, непоганого і досить об'єктивного знавця Польщі й України, який у 1679 р. занотував, що «генерал Тетеря — людина великих достоїнств і великого значення». Однак, усім відомо, що звернення безпосередньо до історичних джерел документального або мемуарного типу чи тогочасного листування допомагає відтворити живу людину й живого політика, досить далеких від постаті, заміфологізованої українською історіографією різноманітних напрямів.

Тетеря був у першу чергу політичним діячем і дуже умілим дипломатом, митцем подвійної гри. Міняючи свої три політичні орієнтації (Москва — Варшава — Стамбул), він у мініатюрі повторив шлях Богдана Хмельницького. Все це викликає досить обгрунтоване підозріння, що справжньою його орієнтацією була четверта — незалежницька. Якщо було б інакше — він постійно дотримувався б якоїсь однієї з названих трьох. Безсумнівно, він був державотворчою особистістю; про це говорить його участь у створенні Гадяцької угоди, його військові зусилля, скеровані на об'єднання обох берегів Дніпра. Виступаючи за справедливе вирішення релігійного питання на західноукраїнських землях, він довів, що й ця частина України не є поза його увагою.

Тетеря був представником свого стану — кармазинової козацької старшини, української аристократії, що почала формуватися і (при польському посередництві) запозичила для себе західну модель. Саме в цьому нахилі до магнатського способу життя, а не в уявній відсутності військових талантів (це не доведено) треба бачити причину непопулярності Тетері серед широкого козацького товариства. Чи ця риса перешкоджала бути добрим гетьманом — сумнівно. Як би там не було, але політичну діяльність він ставив вище від спокійного споживання свого багатства. Досі ще ніхто не підрахував його маєтків, але, мабуть, не буде перебільшенням вважати, що певний період (після одруження з Оленою Хмельницькою) він був одним з найбагатших на правобережній Україні, дуже багатим навіть на фоні магнатських латифундистських родів Польщі й Литви. Для того, щоб жити тихо й спокійно у великих достатках, йому не треба було сягати по гетьманську булаву з польської чи турецької ласки. Політичні амбіції — в кращому розумінні слова — й саме українські політичні амбіції виводили його за межі паразитарного існування, і ледве чи варто за це корити Тетерю.

Здається, цілком безпідставно закидали Тетері безпринципність і кар'єризм. Якщо принциповістю називати вірність одній раз назавжди обраній орієнтації, то таких політичних

діячів в Україні XVII ст. не було — і це не їхня вина, а наслідок обставин, за яких орієнтація (Росія, Польща, Туреччина) вивлялася, при остаточному підрахунку, не без хиб. Отже, Тетеря у своїй уявній безпринципності винятком не був і бути не міг. Що він був вірним виконавцем як при Богдані Хмельницькому, так і пізніше при польському королеві — не підлягає ніякому сумніву. Як сплатила йому Польська корона за вірність — відомо. Справді, гетьманську й післягетьманську історію Тетері можна розглядати як ще один доказ абсолютної непридатності польської панівної верхівки вести реалістичну національну й релігійну політику. Міф могутньої завойовницької Польщі надто глибоко засів у головах тих людей, що керували політикою держави і нездатні були вийти поза ідеологію католицького передмур'я і поза розуміння соціальних відносин згідно з формулою «пан і раб». Сил же для підтримки імперського міфу не було.

Аналіз історичної орієнтації Тетері не дає підстав говорити про його якийсь екстраординарний кар'єризм. І полковником, і генеральним писарем, і гетьманом він був цілком заслужено, мавши для цих постів усі об'єктивні дані. В ролі можливого гетьмана бачив його, зрештою, ще Богдан Хмельницький, який не дуже помилявся в людях. Те, що Тетеря свого часу був видатним українським дипломатом, не підлягає дискусії. Ми вже підкреслювали його просто дивовижну здатність знаходити шлях до найбільших володарів епохи і настроювати їх у потрібному йому і його ідеям напрямі. Можна думати, що в особистих контактах це була людина, яка викликала симпатію. Зворушливим виглядає його постійне піклування про матір і родичів.

В інших, більш стабільних, умовах Тетеря, при його здібностях та інтелектуальному рівні, був би видатною державотворчою особистістю. А так — залишився в історії України трагічною постаттю, бо всі політичні діячі епохи Руїни, епохи кривавої боротьби трьох сусідніх імперій за Україну, починаючи від самого Богдана Хмельницького, могли бути лише постатями трагічними.

ТИМІШ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

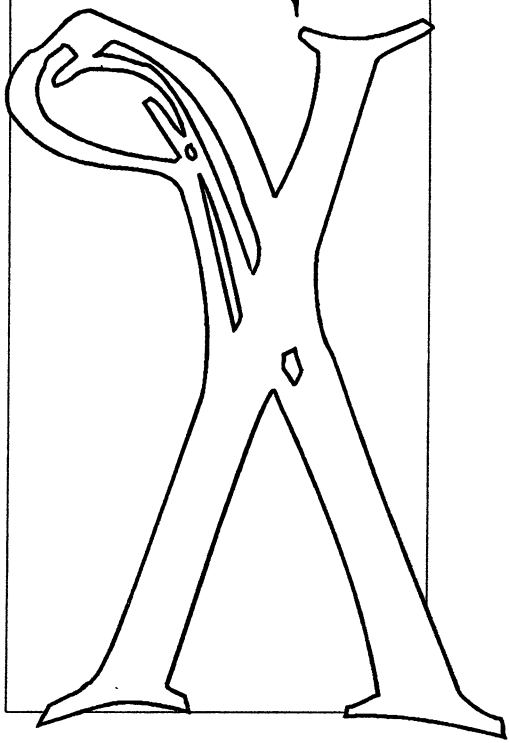

Яскравою зіркою на небосхилі української політичної історії промайнула постать старшого сина великого гетьмана України Богдана Хмельницького — Тимофія. Лише двадцять один рік, відпущений йому для життя (народився Т. Хмельницький 1632 р., а загинув у вересні 1653 р.), вмістив у себе і роки дитячих пустощів у батьківському маєтку, й часи змужніння на прикладах козацької звитяги, й опанування «таємницями» дипломатичної, військової та адміністративної діяльності, й спалах кохання, й передчасну загибель на полі брані.

Однак слід зазначити, що енергійному, обдарованому від природи Тимошу, якого сам гетьман вважав спадкоємцем головної справи свого життя, значно менше поталанило на увагу істориків, ніж його молодшому брату Юрію. Крім неглибокої напівбелетристичної праці О. Рогової «Тиміш Хмельницький», написаної у 1918 р., та історичного роману О. Пахучого «Тиміш Хмельницький, син Богдана», що побачив світ 1992 р., ми не маємо спеціального життєпису старшого з «Хмельничат». Важко з певністю відповісти на питання: що саме спричинило до цього — короткоплинність його життя чи упереджене ставлення до гетьманича польських хроністів, його сучасників, перейняте пізнішою історіографією. Та безперечним залишається те, що навіть в енциклопедичних довідниках ім'я Тимоша найчастіше згадується лише в контексті діяльності геніального батька (хоча при цьому молодий гетьманич прилічується до числа найближчих сподвижників останнього). Не зберегли достатньо свідчень про Т. Хмельницького й козацькі літописи, а також інші документальні джерела доби. Однак існуючі скупі дані все-таки дозволяють (бодай схематично) відтворити історичний образ цього талановитого юнака.

Таємницею покриті його дитячі роки. Однак можемо припустити, що добре освічений батько розумів значення виховання й різнобічних знань у життєвій долі старшого сина. Очевидно, вже в дитинстві Тиміш навчився не тільки вправно сідлати коня та володіти шаблею й пістолем, а й здобув загальну освіту від запрошених для нього домашніх вчителів. Зокрема, він добре знався на музиці. Пізніше в чигиринській резиденції українського володаря юний гетьманич мав власний оркестр, до складу якого входили органіст, три скрипалі, віолончеліст та сурманич. Природна енергійність і жвавість хлопця неодноразово докучали оточуючим, не виключаючи й батька, змушеного вдаватися до крайніх заходів для вгамування сина. Так, джерела донесли до нас відомості, що «Тиміш, син Хмельницького, жорстокий дивак, великий тиран, нестатечний. Батько, бажаючи його приручити, нещодавно наказав прив'язати його до гармати і міцно бити, поки той не поклявся йому, що буде добрим, статечним, тільки потім наказав відкувати його». Однак, ймовірно, в характері Тимофія виразно відчувалася саме батькова вдача. «Часто Хмельницький за шаблю хапався, так що [Тиміш] не хоче потрапляти йому на очі», — засвідчували сучасники. Але не лише неприборканим норовом, затятістю та відвагою нагадував молодий гетьманич батька. І в зовнішності юнака ясно простежувалися Богданові риси. Він мав «ніжне лице, волохаті чорні брови, яскраві, ледь припухлі вуста, над якими кучерявились рудуваті вусики». Однак збереглися й інші враження від Т. Хмельницького. Зокрема, поляки не шанували його й змальовували людиною невеликого росту й незграбної зовнішності, лице якої було з'їдене віспою, підкреслювали його схильність до розпусти та пияцтва. Натомість у козацькому таборі поважали й любили цього сором'язливого й небалакучого, але рішучого в прийнятті рішень і хороброго в бою воїна.

Не прагнучи до ідеалізації Тимофія Хмельницького (як у кожній людині, в ньому тісно перепліталися й позитивні, й негативні якості, які почергово брали верх при певних обставинах), зауважимо, що гетьман мав усі підстави пишатися

старшим сином. Та найбільше імпонував Хмельницькому гнучкий розум хлопця. Саме тому взяв він з собою разом з найближчими соратниками п'ятнадцятирічного підлітка на Січ. З ним пов'язував надії на майбутнє козацтва. Існують припущення, що перше серйозне доручення батька Тиміш виконав у шістнадцятирічному віці, коли у складі українського посольства взимку — навесні 1648 р. взяв участь у переговорах із кримським ханом Іслам-Гіреєм, що проводилися з метою заручитися підтримкою останнього у виступі проти Польщі. Для гарантії успіху справи Тиміш повинен був на деякий час залишитися заручником коменданта прикордонного замку Ферал-Керман Тугай-бея. Внаслідок цієї акції вже в березні того ж року до Хмельницького прибули перші татарські загони. Отже, почав втілюватися в життя курс українського гетьмана на союз з Кримським ханством.

Пліч-о-пліч з батьком вступив Тиміш у Визвольну війну українського народу. Мужньо воював він у козацьких загонах, а тому вже восени 1648 р. став чигиринським сотником. Тимофій брав участь у битвах під Львовом (осінь 1648 р.) та Зборовом (серпень 1649 р.), проти польсько-литовської шляхти на території Північної України та Білорусі, зокрема, в бою під Красним (лютий 1651 р.). У липні 1650 р. Тимофій Хмельницький разом з генеральним осавулом Д. Лисовцем очолив похід українських козаків на Дон. Ось як розповідав про це в Посольському приказі отаман Війська Донського А. Євсеєв: «А перед их де отпуском недели за полторы приходли к ним на Дон запорожского гетмана Богдана Хмельницкого сын да наказной атаман Демка, а с ними запорожских воинских [черкас] тысяч с пять или с шесть. И пришед, стояли на Миюсе от их черкасского городка на днище 2 недели, а ожидали к себе крымских татар. А у них де, запорожских черкас, с крымскими тат[аровя] договоренность было сходитца на том урочище на Миюсе и, сождався, идти на них, донских казаков, войною. [А как] де из Литвы запорожского гетмана сын з запорожскими казаками учал подниматца, и к ним де на Дон о том была весть, и по той же вести из верхних городков

они, донские казаки, опасаясь на себя приходу, из верхних городков съехались в черкаский городок и укрепились».

Причиною цього виступу стало чергове звернення до українського гетьмана кримського хана з проханням надіслати (згідно з існуючим договором) загін запорожців для спільної акції проти донських козаків, що спустошували татарські улуси. Проте, дізнавшись, що насамперед похід спрямовувався проти донського козацтва, запорожці простояли на річці Міус на початку серпня, утримуючись від участі у бойових діях, після чого повернулися до Полтави.

Однак, не лише в ратних справах минали дні гетьманича. Очевидно, в ньому були закладені досить сильні потенційні можливості політичного діяча. І це добре відчував батько. Гетьман постійно залучав сина до державних справ, доручаючи йому зустрічати посольства та зобов'язуючи бути присутнім при веденні дипломатичних переговорів. Вже документи 1649 р. зафіксували Тимофія в офіційних прийомах у гетьманській резиденції в Чигирині. Зокрема, зберігся опис зустрічі гетьманичем російського посла Г. Унковського: «...от Чигирина ж полверсты встретил Григорья гетмана Богдана Хмелнитцкого сын Тимофей пеш, а с ним 2 писаря да есаул войсковой да войт ис Паволочи и иные, которые при гетмане живут сотники и атаманы человек 20. И Григорей против Тимофея с лошади сшол. И Тимофей Григорью говорил: отец мой Богдан Хмельницкой, гетман Войска Запороского велел тебя, царского величества дворянина, встретить и спросить о здоровье, как тебя в пути бог миловал, здорово ль путем ехал? И Григорий говорил: божиею милостью и великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси жалованьем до сего места доехал дал бог здорово. Да Григорей же спрашивал у Тимофея отца ево и гетманове здоровье.

И Тимофей говорил: по милости божий отец мой Богдан Хмельницкой, гетман Войска Запороского, многолепствует, а тебе, царского величества дворянину, велел бити челом, чтоб тебе ехати в Чигирин...»

Як бачимо, юний гетьманич відігравав у цих зустрічах далеко не пасивну роль, фактично виступаючи довіреною особою гетьмана і опановуючи при цьому певними навичками дипломатичного етикету. Досить значну роль Тимофія при Чигиринському дворі підтверджує і «Статейний список» російського посла від 1650 р. Описуючи церемонію вручення українському гетьману царської грамоти, документ засвідчує: «И гетман у Василья государеву грамоту принял чесно, к печати приложился и поцеловал, и, распечатав, чел государеву грамоту сам. И как чел грамоту и ее целовал трижды, и прочетчи государеву грамоту, отдал писарю Ивану Выговскому, и Иван Выговский к печати приложился же и отдал гетманскому сыну Тимофею, и Тимофей Хмельницкой к печати приложился же и отдал ее Ивану Выговскому».

Маємо відомості і про те, що юному гетьманичу доводилося серйозно займатися також господарськими справами, особливо під час воєнних походів батька. В деяких документальних джерелах містяться адміністративні розпорядження Тимоша, коли з наказу гетьмана він разом з переяславським полковником А. Романенком виконував функції «пристава» при польському посольстві А. Киселя у 1649 р. Доводилося йому й супроводжувати чумацькі вози до Коломиї, відряджати торговельні експедиції до Московії. Досвідченим адміністратором виявив себе Тимофій під час Берестейської кампанії 1651 р., коли на нього і полковника Ф. Вешняка було залишено гетьманську резиденцію в Чигирині. До речі, того ж року саме він розкрив антидержавну змову, в якій була замішана Мотрона Чаплинська, друга дружина Б. Хмельницького.

Зрослий авторитет Тимофія серед козаків та найближчого оточення українського володаря засвідчує той факт, що у 1653 р. його було призначено наказним гетьманом Війська Запорозького.

Яскраву сторінку в біографію Тимофія Хмельницького вписало його одруження на красуні Домні-Розанді. Цей, здавалося б, незначний епізод у буревії Визвольної війни XVII ст., подія, на перший погляд, скоріше особистого, ніж загально-

національного значення, несподівано привернула до себе увагу державців та дипломатичного корпусу багатьох країн Центральної і Південно-Східної Європи, стала чи не найпопулярнішою темою офіційного та приватного листування. Не обійшли її й хроністи та тогочасна преса. Історична значимість одруження Тимофія на Розанді полягала в тому, що не заради тихого сімейного щастя зійшлися життєві шляхи двох молодят — сина українського гетьмана і доньки молдавського господаря. Сьогодні можна лише гадати, наскільки щирими почуттями був «зігрітий» цей шлюб. Адже в ньому важливе інше — та роль, яка відводилася Б. Хмельницьким зміцненню династичним шлюбом українсько-молдавських відносин в його планах повного визволення українського народу з-під шляхетської неволі, а саме політичної нейтралізації Молдавії як найближчого сусіда Української держави. Водночас український гетьман поріднювався з литовським князем Янушем Радзівіллом, який був одружений зі старшою дочкою В. Лупула Оленою. Тим самим суттєво перекроювалася на користь козацької України вся розстановка політичних сил на європейському континенті.

Скориставшись перемогою українсько-козацького війська під час походу 1650 р. до Молдови, Б. Хмельницький важливою запорукою припинення військових дій проголосив династичний шлюб свого старшого сина й дочки Лупула. Та намір українського гетьмана одружити свого старшого сина з Розандою навряд чи відповідав потаємним планам її батька, тим більше, що на руку молодої красуні знаходилися більш «престижні», з огляду на політичні інтереси Молдови, претенденти з числа знатної польської шляхти — брацлавський воєвода Петро Потоцький, князь Данило Вишневецький, польний коронний гетьман Мартин Калиновський. Змушений під тиском обставин восени 1650 р. дати згоду на шлюб, В. Лупул не поспішав виконувати свою обіцянку зіграти весілля відразу після різдвяних свят.

У посланні коронного гетьмана Потоцького до польського короля від 22 жовтня 1650 р. міститься інформація про те, що молдовський господар, ведучи переговори з Б. Хмельницьким,

лише намагався відтягнути час, сподіваючись, що турецький султан, у васальній залежності якого перебувало Молдовське князівство, не згодиться на союз християнина і підданої султана. Незважаючи на те, що Б. Хмельницькому вдалося здолати і цю перешкоду, переговорний марафон затягнувся майже на півтора року. Не допомагали ні погрози українського гетьмана (так, в одному з листів до майбутнього свата Б. Хмельницький грізно писав: «Сватай, господь, дщерь свою с сыном моим Тимошем, и тебе добре будет; а не выдашь, изотру и останка твоего не останется и вихрем прах твой размечу по воздуси»), ні підготовка нового військового походу в молдовській землі. Поворотною в його ході виявилася Батозька битва, коли протягом лише однієї доби (битва розпочалася 22, а завершилася 23 травня 1652 р.) об'єднане українсько-татарське військо під головуванням Б. Хмельницького отримало блискучу перемогу над 20-тисячною польською армією М. Калиновського. Кілька козацьких полків, що героїчно відзначилися у бойових діях, очолював старший син українського гетьмана.

Нищівна поразка одного з основних претендентів на руку Домни-Розанди допомогла розв'язати вузол українсько-молдавських відносин. Відтоді володар України виступав уже не в ролі прохача, а людини, яка диктувала свої умови молдовському господареві. Так, на початку червня 1652 р. він відправив до двору В. Лупула свого посланця Іллю Мануйлова з вимогою, щоб той погодився на негайний шлюб Тимофія з Розандою. Дату весілля було призначено на 21 серпня, а вже у середині липня весільний кортеж із 6 тис. козаків на чолі з І. Виговським та П. Тетерею, які, незважаючи на попередні вимоги В. Лупула, аби до почту жениха входили лише польські шляхтичі, супроводжували Тимоша, вирушив до Молдови. Очевидці так описували зустріч молодого гетьманича з майбутнім тестем: «...обидві сторони підійшли до Дністра 18 серпня. Для привітання Тимоша, що зупинився в Ямполі, його милість господар, як людина мудра, вислав до Сорок великого дворника Тому, з невеликим загоном військ... Ледве тільки гетьман прибув у Ямполь, як Тимош із своїм військом став

переправлятися на волошський берег Дністра. Це було у вівторок 26 серпня*. В середу він ночував у Бєльцах, ...у четверг над Прутом в Каушанах, ...а у п'ятницю біля полудня підїзжав до Ясс. Для привітання небажаного сина виїхав і його милість господар з боярами і восьм'ю тис. війська; при ньому було шість паюків, одягнених красиво по-турецьки, і кавалькада з 8-ми осідланих коней. Словом, їхав як монарх... З'їхавшись, його милість господар і Тимош зійшли з коней і привіталися. Тимош обійняв його милість, як батька, а його милість поцілував його, як сина... У місто Тимош їхав пліч-о-пліч з його милістю господарем; при їх в'їзді почали палити з гармат, і заграла військова, а також турецька й циганська музики...»

Дійсно, зовнішньо весільний церемоніал був обставлений пишно й урочисто. Однак нині вже ніхто не дізнається достеменно, що відбувалося в душах його головних учасників. Чи відчував свою перемогу Тиміш Хмельницький? Безумовно, але як політичний діяч. А як людина?.. Чи була задоволена вибором, зробленим для неї долею, юна Розанда? Втім, існують запевнення, що вона (чи не єдина в господарському палаці) «з нетерпінням очікувала Тимошку і наказувала співати українські пісні». Козирна карта цим шлюбом була розіграна на користь молодої Української держави. Але певну вигоду при цьому мав і молдовський господар. Зокрема, В. Лупулу забезпечувалася військова підтримка в боротьбі з антимолдовською коаліцією волоського господаря Матвія Бесараба і трансільванського князя Георгія Ракоці II.

Весілля було зіграно 21 серпня, а вже 26-го молоде подружжя вирушило в Україну і в 20-х числах вересня прибуло до Чигирина. Однак ще досить довгий час пікантності їх сімейного життя обговорювалися на сторінках тодішньої світської хроніки.

---

* Наведена в уривку дата суперечить новітнім дослідженням, за якими весілля відбулося 21 серпня 1652 р.

1653 р. був завершальним у біографії Тимофія Хмельницького. Загострення навесні зовнішньої і внутрішньої ситуації в Молдові (в результаті двірцевого перевороту та в умовах іноземної інтервенції В. Лупул фактично опинився поза владою) змусило її господаря звернутися до Б. Хмельницького по допомогу. У відповідь на це прохання 8 квітня Тиміш на чолі Брацлавського, Кальницького, Корсунського і Уманського полків за згодою гетьмана, поспішив на виручку тестю. Спочатку фортуна сприяла молодому полководцю. Вже 21 квітня він вщент розбив під Яссами військо С. Георгіце, а на початку травня розпочав військові дії проти господаря Валахії. Здавалося, ось-ось молдовський престол повернеться до В. Лупула. Проте 17 травня козацьке військо зазнало поразки під Торговіште від об'єднаної союзницької армії. Змушений відступити спочатку до своєї резиденції у Смілі, а пізніше поспішити на допомогу давній молдовській столиці Сучаві, де на той час перебувала дружина Лупула із сімейним скарбом, Т. Хмельницький на чолі 8-тисячного козацького загону в першій декаді серпня зайняв оборону добре укріпленого палацу.

Звістка про поразку сина дійшла до українського володаря на початку червня. Однак змушений рахуватися з настроями козацтва, стомленого нескінченними військовими походами, зрадою татарського союзника, а також зв'язаний протистоянням польського війська, яке перекрило під Кам'янцем-Подільським шлях у Молдову, Б. Хмельницький не міг нічого іншого вдіяти, як звернутися до Стамбула і кримського хана з проханнями відновити на молдовському престолі В. Лупула та надати військову допомогу Тимофію.

Мужньо трималася оточена Сучава, значною мірою завдяки умілому керівництву та особистому прикладу гетьманича. Та 2 вересня Тимофія Хмельницького було тяжко поранено, а через кілька днів він помер від зараження крові.

Передчасна смерть улюбленого сина й однодумця стали тяжким ударом для Б. Хмельницького. Власне, від цього потрясіння він так і не зміг оправитися до кінця життя. І справа тут не лише в батьківських почуттях. Разом з Тимошем пішла

в небуття виплекана протягом кількох останніх років заповітна мрія гетьмана — передати в молоді й надійні руки своє улюблене дітище — незалежну Українську державу.

Доля жорстоко обійшлася з Тимофієм Хмельницьким. Наділивши його небуденними здібностями і розумом, вона майже не відпустила йому часу для їх практичної реалізації. Сміливий воїн, обдарований полководець, здібний адміністратор і талановитий дипломат, а головне — відданий державній ідеї батька політичний діяч — усі ці можливості лише почали розкриватися перед молодим гетьманичем. Хто зна, можливо, з часом в його особі Україна мала б володаря, рівного великому Богданові. Зараз про це можна тільки гадати. Час зробив свою справу, і в архівосховищах майже не залишилося зразків приватного чи ділового листування гетьманича. Віки, що минули, надійно втаємничили долю двох синів Тимоша — онуків Б. Хмельницького. Ймовірно, частково в цьому повинна й передчасна смерть гетьмана влітку 1657 р. (відомо, що він не відпустив удову старшого сина з дітьми за межі України, подарувавши їм м. Рашков і ще два родові маєтки), а також постійні воєнні буревії, що проносилися за цим. Не виключено, що комусь було вигідно перервати спадковість клану Хмельницьких. Як би там не було, історикам ще належить добре попрацювати над розкриттям цієї таємниці. Тим більше, що сліди Тимошевих дітей де-не-де виринають із пітьми століть. Зокрема, свого часу Марку Грушевському вдалося записати в селі Суботів такий переказ із вуст старожилів: «Кажуть було мати й баба, що у Суботів приїдуть і внуки Хмельницького булаву дідівську одшукати. Десь у замчищі на острові посеред моря старий Хмельницький оселив близнючків Тимошевих, як Тимоша вбито було. Навмисне все дбав, щоб роду не понизить і з роду не вийти: кортіло таки, щоб корона чужому не одійшла...» Ще більш беззастережно на безперервність Тимошевої гілки родоводу Хмельницьких вказує «Русский биографический словарь». У ньому конкретно прямим нащадком гетьмана називається Хмельницький Іван Парфентьєвич, доктор філософії, 1742 р. народження, обер-секретар Сенату,

член комісії по укладанню нового уложення. Його син Микола Іванович Хмельницький уславився своєю літературною діяльністю. Оскільки Юрій Хмельницький, прийнявши чернецький постриг, потомства по собі не залишив, цілком вірогідно, що тут, дійсно, мова йде саме про Тимошевих нащадків. Однак безпосередніх доказів цьому поки що не існує. Отже, таке припущення може бути сьогодні лише гіпотетичним.

Трохи більше свідчень зберегла історія про подальшу долю вдови Тимофія Хмельницького Домни-Розанди. Вона прожила досить довге, але навряд чи безхмарним та щасливим було її життя. Не дуже шанував свою невістку великий гетьман. Врода і суспільне становище Розанди стали розмінною картою в комбінаціях її матері, яка ціною щастя доньки намагалася зберегти родові маєтки Лупулів. Більшу частину свого життя вдова Тимофія прожила в Україні у відписаних їй володарем булави маєтностях. Очевидно, після смерті свекра цей вибір був зроблений нею добровільно. В усякому разі це засвідчує особисте звернення Розанди до російського царя Олексія Михайловича, датоване 1660 р., в якому вона, зокрема, зазначає: «...я придерживаюсь того мнения, что мне не нужно уходить из этих краев, а находиться под покровом и крылом твоего высокого величества...» Очевидно, у неї були певні матеріальні труднощі, про що красномовно промовляють деякі документи. Парадокс долі! Розанда стала жертвою легенди про її незчисленні багатства. Її життя трагічно обірвалося у 1689 р. від рук злодіїв, що спокусилися на начебто зариті в садибі скарби.

Тимофія Хмельницького було поховано, найімовірніше, 30 грудня 1653 р. в Миколаївській церкві у Суботові, де через три з половиною роки знайшов вічний притулок і його батько. Своєрідною пам'яткою про «улюбленця» володаря України та всього українського народу на землі Молдови стала побудована ним у Яссах православна церква, відома під назвою «Фурмос», що в перекладі з молдовської означає «Красива».

ПРОКІП ШУМЕЙКО

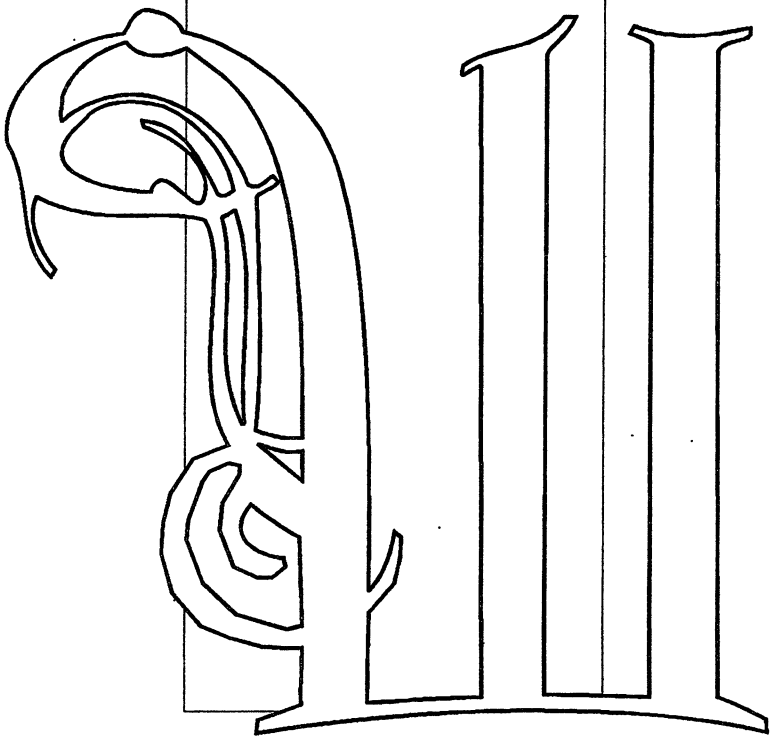

Про Прокопа Шумейка — одного з героїв Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої середини XVII ст. — не знаходимо жодної згадки в енциклопедіях та довідкових виданнях. Через брак джерел можемо лише в загальних рисах сказати про життєвий шлях цього славного сина українського народу, сучасника Наливайка і Хмельницького...

Прокіп Шумейко народився у 1571 р. в сімї дрібного православного українського шляхтича. Не відомо, де він народився, але його постійне тяжіння до Сіверської України дає підстави саме тут шукати родове гніздо майбутнього козацького полковника. Н. Яковенко вважає, що Шумейки походили з ленників Остра і Овруча. Очевидно, ще замолоду Прокіп дістав освіту, принаймні свої універсали він писав і власноручно. До 1648 р. згадок про нього у джерелах немає, і тільки запис королівського секретаря Анджея М'ясківського у «Секретному і правдивому щоденнику» (1651 р.) дає підстави вважати, що в його довгому житті не бракувало морських та сухопутних походів.

З вибухом Визвольної війни Прокіп Шумейко одразу став одним з її чільних керівників. Уже в липні 1648 р. бачимо його полковником ніжинським і чернігівським. Об'єднання в одних руках командування двома козацькими полками (фактично трьома, бо Стародубський полк тільки починав формуватися) засвідчує неабиякі авторитет і роль Шумейка у середовищі українських повстанців. За даними російського гінця І. Трифонова, він був відправлений з Чигирина 21 липня 1648 р.* гетьманом Богданом Хмель-

ницьким, який наступного дня виступив у похід під Пилявці. Разом з ним мали вирушити полковники Головацький з 20 тис. і Шумейко з 10 тис. козаків. Однак це твердження Трифонова є сумнівним, бо вже 25 липня Шумейко, будучи ніжинським і чернігівським полковником, видав у таборі під Черніговом свій універсал — перший з чотирьох відомих документів Шумейка. Шумейко гарантував недоторканість млина мельника Василя Копачевського від зазіхань якогось мельника Івана та інших можливих претендентів. При цьому він підкреслював, що «в тых добрах своих не тилко панове або теж мелник мелникови, але й сам пан гетман его м[и]лост Богдан Хмелницкий кривды не чинит и не розказует никому чинити». Універсал був виданий наприкінці облоги Чернігова, який впав буквально через кілька днів (принаймні до 2 серпня). З цього моменту Чернігів стає одним з найпотужніших центрів відродженої Української держави. Майже одночасно відбулося й розмежування Чернігівського та Ніжинського полків: Шумейко залишив за собою пірнач ніжинського полковника, а його сподвижник Мартин Небаба став полковником чернігівським.

Звільнення Сіверської України від іноземних загарбників продовжувалося. У серпні 1648 р. Шумейко бився під стінами Лоєва. Однак у цей час він отримав наказ Хмельницького виступити на Кодак (нині — Дніпропетровськ), де засів значний гарнізон військ Речі Посполитої. Про цей наказ згадував, між іншим, російський воєвода Плещеєв у листі до царя Олексія І від 22 серпня 1648 р. Про це ж безпосередньо заявляв і сам Шумейко у своєму листі від 27 серпня, адресованому гомельському старості З. Слушці. При цьому він звинувачував Річ Посполиту в наступі на козаків, «на добра наші», у порушенні прав і вільностей Війська Запорозького,

** Тут і далі події датовані за новим стилем.

що змусило козаків «трохи переступити звиклі кордони» у погоні за польсько-литовською шляхтою, яка взяла у полон «наших братів».

Кодак боронився проти українських повстанців з червня 1648 р. і поки що спроби взяти його були безрезультатними. Виступивши з-під стін Лоєва 27 чи 28 серпня, Шумейко вже в середині вересня або трохи пізніше став під Кодаком. Очевидно, цей шлях він подолав Дніпром, пливучи із своїм полком на байдаках. У той же час сюди прибув і полк Якова Вовченка, можливо, сина славного Костянтина Вовка, котрий 1625 р. брав участь у посольствах до короля, а в 1635 р. громив шведів на Балтиці. Формальне керівництво трьома полками належало наказному корсунському полковнику Максиму Нестеренку, котрий теж прибув під Кодак (Старий Кодак) зі своїми людьми. Прихід великого українського війська зламав дух обложених і 1 жовтня 1648 р. після короткотривалої облоги вони капітулювали*, а 2-го, покинувши Кодак, вирушили понад правим берегом Дніпра до Крилова, прямуючи на Чигирин. На певній дистанції за ними йшли козаки з полку Шумейка і вже 9 жовтня були під Криловом. У той час Хмельницький наступав на Львів і, враховуючи велику відстань, важко припустити, що Ніжинський полк вирушив навздогін. Очевидно, Шумейко повів свій полк до рідних місць боронити північні кордони Української держави.

Згаданий А. М'ясківський не випадково відзначав, що Шумейко «всі посольства з іноземними (державами) відправляв». Так, 27 квітня 1649 р. він у складі вузької групи осіб на чолі з Б. Хмельницьким приймав у Чигирині російського посла Григорія Унковського. Відомий епізод з 1650 р., коли Хмельницький, розлючений дволичною політикою Москви щодо

---

* Слід вважати помилковим твердження літописця Самійла Величка, котрий називав похід Шумейка на Кодак невдачею (Самійло Величко. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 32).

України, хотів ударити по обличчю іншого московського посла, але Шумейко, який був присутній при переговорах, перехопив руку гетьмана і запобіг великому дипломатичному скандалу.

У кампанії 1649 р. Шумейко разом з М. Небабою боронив Сіверську Україну проти наступу польсько-литовської шляхти, але не встиг побувати під стінами Збаража. Анонімне польське джерело, в якому згадуються учасники виправи під Збараж, називає серед українських полковників і «ніжинського полковника Шумейка». Про це ж доповідав у Путивлі 13 липня і російський агент Жуков, котрий повернувся з новинами з Новгород-Сіверського. За його словами, Шумейко і Небаба стояли в Пилявцях. Однак ці полковники не брали участі у генеральній битві під Зборовом, бо мусили повертатися на Сіверщину, де очікувався наступ ворожих військ. 31 липня 1649 р. Шумейко написав з Ніжина листа до брянського воєводи Н. Мещерського, вимагаючи відшкодування збитків ніжинському козаку-купцю Корнію Ананійовичу, який був пограбований брянським купцем Кольцовим.

Блискуча перемога українського війська під Зборовом забезпечила повстанцям досить вигідний Зборівський мир (18.08.1649). За його умовами, зокрема, створювалося 16 козацьких полків загальною чисельністю в 40 тис. козаків. Одним з таких полків став Ніжинський (991 козак), на чолі якого був Прокіп Шумейко. У даному полку значилося 11 сотень, але фактично їх було 10; у кожній сотні налічувалося приблизно 100 козаків. Згадане анонімне польське джерело, подаючи перелік козацьких полків, ставить чомусь поруч з прізвищем Шумейка слово «Біленький». Очевидно, це було прізвисько ніжинського полковника. Тоді у повстанському таборі значно загострилися суперечності між представниками різних угруповань. На відміну від центриста Хмельницького Шумейко (разом з Д. Нечаєм, С. Подобайлом, Кривоносенком — сином М. Кривоноса та деякими іншими) був одним з лідерів радикальної течії, яка не хотіла миритися з Річчю

Посполитою до остаточної перемоги і не хотіла пускати польську шляхту в її колишні маєтності, що лежали в Гетьманщині. Шумейко проводив таку лінію не тільки на словах, а й на ділі, посилаючись на нібито існуючий наказ гетьмана «зараз ляхов і урядников, шляхту так на Україні, яко і у Сіверу вибивать». До того ж він посилав війська з-за Ворскли до Черкас, очевидно, для зміцнення позицій Кривоносенка. У відповідь Б. Хмельницький видав 10 серпня 1650 р. наказ, у котрому відкинув довільні трактування його розпоряджень, гостро засудив дії Шумейка як такі, що чинять «не ведлуг ради і постановлення нашого», і вимагав від нього не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків. Мабуть, надійшла ще якась інформація, котра змальовувала Шумейка у невигідному світлі, бо наступного ж дня Хмельницький видав новий універсал, згідно з яким новим ніжинським полковником призначався бужинський сотник Лук'ян Сухиня, причому підкреслювалося, що останній повинен «непослушних карати і вольностей товариства нашого спостерігати, а подданих панських не укривати і аби тамо жадная своєволя не била». Дуже рідко Хмельницький, міняючи полковників, ставив на їх місце людину з іншого полку. Тут же довелося вчинити саме так, враховуючи величезний авторитет Шумейка і підтримку його дій з боку широкої маси козаків Ніжинського полку. Щоб якось присолодити гірку мікстуру, гетьман водночас видав універсал про заборону чинити кривди ніжинським міщанам.

Важко сказати однак, наскільки міцними були позиції Сухині*. Бачимо, що 17 серпня 1650 р. Шумейко як *ніжинський полковник* пише з Ніжина листа до російського бєлгородського воєводи князя Б. А. Репніна. У ньому він вимагав повернути групі ніжинських купців їхнє майно, котре пограбував О. Отяєв,

---

* За деякими даними, вже в жовтні 1650 р. ніжинським полковником був Василь Литвиненко.

царський воєвода м. Олексіїва. Путивльський священик Іван Прохоров, котрий повертався з богомілля у Києві, побачив 4 вересня 1650 р. на дніпровій переправі ніжинського полковника Шумейка, котрий з двома тисячами козаків поспішав на гетьманський заклик в Умань. Звичайно, найлегше це пояснити тим, що Шумейко виконував волю гетьмана, висловлену в його наказі від 10 серпня: щоб полковник прибув до нього у Переяслав або інше місце. Але Прохоров побачив на лівому боці Дніпра і М. Небабу, котрий на чолі 15 тис. козаків теж поспішав до Умані. Мабуть, обидва полковники мали не тільки з'ясовувати внутрішньополітичний курс українського уряду, а й взяти участь у молдавському поході. Після успішного походу на Молдавію восени 1650 р. Шумейко повернувся до Ніжина, і вже у січні 1651 р. ми знову бачимо його на колишній посаді. Річ у тім, що розпочинався новий наступ каральних військ на Україну, крах Зборівського миру став очевидним, і тому гетьман повернув полковницький пернач Шумейку. 27 січня 1651 р. до Путивля приїхав з Чигирина російський агент Литвинов, який повідомив, що під час його перебування в столиці полковники уманський (Богун), брацлавський (Нечай) і ніжинський (Шумейко) писали гетьману про небезпечну концентрацію ворожих військ на кордонах.

Ніжинський полковник брав участь у поході української армії під Берестечком у 1651 р. Деталей ми не знаємо, і тільки А. М'ясківський повідомляє про загибель Шумейка 10 липня 1651 р., під час відступу повстанців, які були в облозі: «Загинув під час цієї втечі Шумейко, старовинний козак років 80, котрий всі посольства з іноземними відправляв». Однак цьому повідомленню суперечить інше джерело — донесення російського агента В. Горегостєва. Останній побував у Києві в серпні 1651 р., і, повернувшись до Росії, повідомив царського воєводу 11 жовтня 1651 р. про жорстокі бої, котрі точилися під Білою Церквою. Сказав він і про бої на Сіверщині, зокрема про те, що під Любечем литовські

війська на чолі з гомельським і пропойським старостою Зигмунтом Адамом Слушкою зазнали поразки від повстанців і були загнані в Любеч, де їх і взяли в облогу. Переможцями командували новий чернігівський полковник С. Подобайло, полковник (чигиринський наказний?) В. Литвиненко і ніжинський полковник П. Шумейко.

Далі сліди Шумейка губляться. Важко сказати, чи справді він загинув під Берестечком, або під час тяжких боїв на Сіверщині восени 1651 р., чи пізніше, чи, можливо, помер своєю смертю, бо мав уже поважний вік. Джерела поки що не розкривають своїх таємниць. Однак у 1653 р. полковницький пірнач Ніжинського полку перейшов до славетного Івана Золотаренка, що непрямо, але також може свідчити, що смерть його попередника сталася в 1651 або ж 1652 р.

Ця неповна картина життя Прокопа Шумейка, яку вдалося відтворити на основі виявлених на сьогодні джерел, все ж дає право стверджувати, що ніжинський полковник відіграв дійсно велику роль у Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст.

ПАВЛО ЯНЕНКО-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

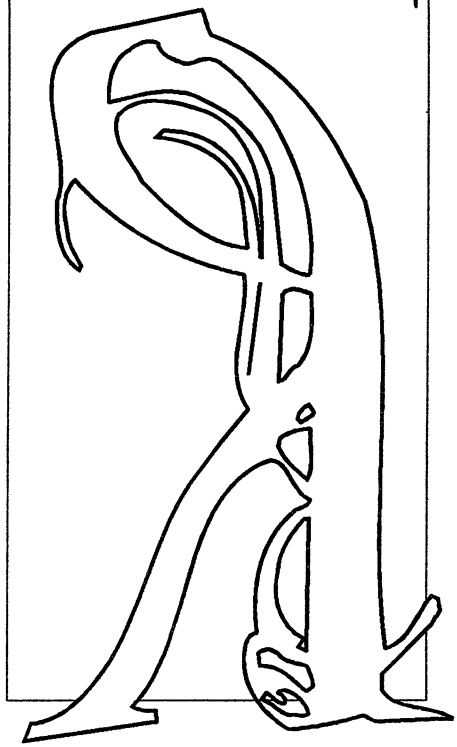

Ця постать увійшла б до історії вже тому, що була близьким родичем Богдана Хмельницького. Але Павло Яненко-Хмельницький мав і власні заслуги перед українським народом...

Павло Яненко-Хмельницький — племінник Богдана. В гетьманового брата Івана (Яна) була дочка та два сини. Дочка вийшла заміж за старшого брата майбутнього гетьмана України Петра Дорошенка — Григорія, прожила з ним свій вік і померла до 1671 р. Син Іван, очевидно молодший, був чигиринським полковником у 1679 р. (Щоправда, за іншими даними цей Іван доводився сином героя нашого нарису.). Врешті, Павло, очевидно старший, народився в 10–20 рр. XVII ст. Його прізвище подається по-різному у джерелах: Яненко, Янченко, Янович, а додаток «Хмельницький» наводиться переважно в працях дослідників тієї доби...

Як шляхтич, хоча й дрібний, Павло Яненко мав непогану освіту. Єдиний його автограф, про який мова піде нижче, засвідчує каліграфічний почерк автора, тяжіння до кирилиці. Вперше він згадується як учасник Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. в Реєстрі Війська Запорозького 1649 р. Там його прізвище знаходимо на самому початку списку козаків Чигиринського полку, серед найближчого оточення Богдана Хмельницького. Без сумніву, на той час Яненко брав участь у переможних походах Б. Хмельницького 1648–1649 рр.

У 1650 р. він брав участь у посольстві гетьмана до турецького султана Мехмеда IV, яке сприяло тому, що Туреччина притримувалася і надалі політики позитивного нейтралітету щодо України. Після переможного молдавського походу 1650 р. Хмельницький добився згоди господаря Василя Лупула на шлюб його доньки Розанди з Тимошем Хмельниць-

ким. Навесні 1651 р. задля розвитку позитивних тенденцій між Україною та Молдавією, задля уточнення всіх питань, пов'язаних з цим шлюбом, до Ясс було виряджено українське посольство на чолі з Павлом Яненком і Андрієм Кульгою. Останні мали також побувати й у волоського господаря Матвія Басараба, і в трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці. Місія була успішною. Посли, зокрема, добре порозумілися з Лупулом, поговорили з Розандою, прискорили укладення союзу двох держав. 14 травня 1651 р. вони відправили з Ясс два листи, адресовані Богдану й Тимошу Хмельницьким, у котрих звітували про своєї місії. 20 травня 1651 р. сам Василь Лупул написав листа до Хмельницького (з Ясс), в якому підтвердив успішний результат посольства Яненка та Кульги. Він писав також, що «п. Павло, близький родич в. м. і брата, напише в. м. і брату і передасть з козаком листа про все, що бачив». Крім того, Лупул повідомляв, що направляє у відповідь свого посла Сербула Статраша до Чигирина.

Шлюб Тимоша і Розанди було укладено тільки в 1652 р., а вже восени 1653 р. Т. Хмельницький, рятуючи тестя, загинув при обороні Сучави. За умовами почесної здачі усього міста козаки вийшли з нього із зброєю, прапорами й артилерією, везучи за собою віз із тілом гетьманича, засипаного сіллю. Тіло Тимоша Хмельницького зустрічав його двоюрідний брат Павло.

В січні 1654 р. П. Яненко бере участь у прийомі посольства В. В. Бутурліна в Переяславі. Як відомо, рішення Переяславської ради і ще неясні умови договору між Україною та Московською державою викликали розкол в українському суспільстві. Гетьману довелося тоді замінити ряд полковників, у т. ч. й київського полковника Пішка. На його місце було поставлено Павла Яненка, а наказним київським полковником призначено послідовного прихильника орієнтації на Москву Василя Дворецького.

Влітку 1654 р. новий полковник відзначився в боях під Мозирем, розбивши полковника С. Павшу разом з його польсько-німецьким військом. 25 червня 1655 р. гетьман своїм

універсалом підтверджував угоду між ним та племінником: за дані на потребу Війська Запорозького 8 тис. злотих Богдан Хмельницький давав Павлу в користування маєтності покійного пана Грузевича: Бугаївку, Беркове й за Припяттю два села (Масани і Борщівку) з млинами.

Джерела, які збереглися, дають підставу твердити, що новопризначений київський полковник приділяв велику увагу соціально-економічним питанням. 7 березня 1656 р. Павло Яненко своїм універсалом наказував повернути ковальському цеху Києва його сіножаті, захоплені Миколаївським домініканським монастирем. 23 липня гетьман писав київському воєводі А. В. Бутурліну про дозвіл йому мати сіножаті та місця для ловлення риби, про що відповідні інструкції мав отримати й Павло Яненко.

18 жовтня 1656 р. гетьман підтвердив привілей Павла «Яновича Хмельницького», котрим київський городовий отаман Петро Бутримович передавав йому порожню землю у Києві. Наступного дня гетьман своїм універсалом наказував Павлу Яненку навести порядок серед київських шевців. Майже тоді ж до Козельця було послано Яненком Івана Яхимовича і Богдана Моляву для розгляду конфлікту між козелецьким шевським цехом, з одного боку та шевцями, — з іншого. Декрет П. Яненка від 18 (8) листопада 1656 р. гетьман підтвердив своїм універсалом від 28 листопада. Дуже важливим є привілей Б. Хмельницького від 4 липня 1657 р., виданий автору Львівського літопису, військовому канцеляристу, зятю Івана Виговського, а в той час київському протопопу Михайлу Гунашевському, яким підтверджувалося право останнього на куплені землю й будинок у Києві. Перед тим цю справу позитивно вирішив своїм універсалом Павло Яненко, що власне і стверджував гетьман. У травні 1657 р. київський полковник видав універсал, за яким зберігав за козелецьким протопопом Григорієм землю й застерігав від зазіхань на неї місцевих козаків та міщан.

Після смерті Богдана Хмельницького Павло Яненко рішуче став на бік Івана Виговського. Разом з братом останнього — полковником Данилом Виговським. Він здійснив невдалу спробу вибити московський гарнізон з Києва у вересні 1658 р. Сам Яненко вів наступ з боку Щекавиці й Кисилівки, але його було збито з коня, він втратив прапор, обоз і артилерію, мусив відступати до Почайни. Так скінчилося київське полковництво Яненка, котре взяв до рук колишній наказний київський полковник Василь Дворецький.

Яненко підтримував Виговського аж до його «відставки», потім перейшов на бік Юрія Хмельницького. Він брав участь у спільному поході російського та українського військ 1661 р., котрий скінчився поразкою під Чудновом і Слободищами. Яненко підтримав Слободищенський трактат разом з багатьма іншими полковниками, й за це насамперед, як нам видається, сейм Речі Посполитої підтвердив його шляхетство в 1661 р. Після відставки Ю. Хмельницького Яненко перебував на службі у Павла Тетері. Його підпис бачимо зокрема, під суплікою козацької старшини (Т. Носач, О. Гоголь, С. Зарудний, М. Ханенко, П. Дорошенко) до короля Яна Казимира від 30 листопада 1664 р. (з табору під Лисянкою).

Після Тетері Яненко служив гетьману Петру Дорошенку. Їх єднали і родинні зв'язки. Вище говорилося про шлюб його сестри з Г. Дорошенком. Тепер же дочка Павла Яненка Єфросинія вийшла заміж за самого гетьмана.

Павло Яненко брав участь у військових походах Петра Дорошенка. З його братом Григорієм він увійшов 1668–1669 рр. досить глибоко на територію Лівобережної Гетьманщини, під Конотоп та Козелець. У 1669 р. він активно агітував київського полковника К. Солонину до переходу від Дем'яна Многогрішного до Петра Дорошенка. Разом з останнім Яненко тримався до останніх днів гетьманату свого зятя. 19 червня 1674 р. разом з Андрієм Дорошенком і полковником Гамалією він прийняв нерівний бій під Смілою проти російських військ та лівобічних гетьманців. Цю битву було програно, поранений А. Дорошенко разом з Яненком і

Гамалією відступив до Жаботина. Коли кінець гетьманату Петра Дорошенка став неминучим, саме Яненка було послано для переговорів у Москву. 29 грудня 1675 р. він отримав у Чигирині інструкцію від гетьмана, в якій йшлося про умови капітуляції. Перед Різдвом Христовим Яненко виїхав разом з Семеном Тихим до Москви, причому на шляху до них приєдналися й посли кошового отамана Івана Сірка. 22 січня 1676 р. Яненко урочисто передав цареві Олексію турецькі прапори — символ залежності Дорошенка від султана Мехмеда IV, дані йому ще влітку 1672 р. Про хід своєї місії він писав гетьману з Москви (30 січня) та Курська. Якраз у цей час помер цар Олексій, і його спадкоємець Федір поспішив передати через Яненка, котрий вже був на зворотному шляху, досить мяке послання до гетьмана й наказ Самойловичу пропустити Яненка без тяганини. Після прибуття останній провів гетьмана у тяжку путь з Чигирина. 14 листопада 1676 р. Дорошенко прибув до місця свого заслання — Сосниці, але Яненко з дружиною та дітьми ще залишалися в Чигирині. Однак пізніше і він з сім'єю переїхав до Сосниці. Тим часом Дорошенка всупереч умов капітуляції було заслано до Москви. Коли ж новим гетьманом став Юрій Хмельницький (вірніше його поставив турецький султан), то Дорошенку довелося відмежовуватися від його дій. При цьому колишній гетьман зазначив, що його тесть (П. Яненко) проживає в Нових Млинах, тобто на Стародубщині або на Чернігівщині.

Хоча невідомо точно, де пройшли останні роки Павла Яненка-Хмельницького і коли він помер, однак ясно, що він залишив помітний слід в історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. та історії Руїни.

ГЕРАСИМ
ЯЦКЕВИЧ
ГЕРАСИМ
ЯЦКЕВИЧ

Про Герасима Яцкевича (Яцковича, Яскевича) або «Гараська», як його часом називають у польських джерелах, мало що відомо. За твердженням В. Липинського Яцкевич був сином українського православного священика з Волині, а за даними інших джерел, він до 1648 р. служив як реєстровий козак. До речі, те, що Яцкевич був реєстровим козаком до 1648 р., посередньо стверджує лист Адама Киселя від 12 червня 1649 р.

Мабуть, вже на самому початку Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої середини XVII ст. Яцкевич був у лавах повстанців і діяв на рідній Волині, можливо під Острогом.

В ході кривавої боротьби сполонізований український феодал, князь Кароль Корецький втопив у Межиріччі сімох козаків, в т. ч. й козака Листопада. Дізнавшись про це, 4 травня 1649 р. Михайло Тиша, «полковник волинський і звягельський» та «гетьманський намісник» Г. Яцкевич написали із Звягля гнівного листа Корецькому, вимагаючи припинення каральних акцій, щоб не розпалювати вогонь війни. При цьому вони погрожували князю Божою карою. Автори листа вимагали також припинити збір податків на війну з волинських козаків, бо, як з неприхованою іронією зазначалося в листі, самим козакам «на кулі і порох потреба». Оскільки ще в січні 1649 р. вся повнота влади у Звяглі належала полковнику Івану Донцю і тоді ще звягельському сотнику Михайлу Тиші, можна припустити, що Хмельницький послав на Волинь Яцкевича як свого намісника з метою зміцнити керівництво українськими військами на Волині перед обличчям ворожого наступу. Якраз наприкінці травня — на початку червня 1649 р. на Волині розгорнувся польський наступ. 2 червня 1649 р. коман-

дуючий коронними військами А. Фірлей сповістив про свою перемогу під Сульжинцями, внаслідок якої українські полковники Донець і Михайло Таборенко мусили відступити. Кам'янецький каштелян Потоцький у листі від 12 червня (з табору на Купелі) писав про придушення повстання у Гричеві та Лубені, про відступ козаків з Полонного та Звягля. Щоправда, Потоцький поспішив з переможною реляцією. Звягель ще тримався. На підмогу Яцкевичу, який командував місцевим гарнізоном, прибуло того дня ще 4 тис. козаків-піхотинців з Лівобережної України. Очевидно, це були козаки Переяславського полку на чолі з переяславським полковником Андрієм Романенком. Саме Яцкевич і Романенко керували обороною Звягля, бо авторитет Тиші після поразок повстанців значно підупав. Спочатку Яцкевич і Романенко вирішили відступити з міста, оскільки надто великою була перевага ворога, але потім повернулися до Звягля, де вчинили мужній опір карателям. Однак місто було спалене Фірлеєм, натиск польських військ посилився, і загони Яцкевича й Романенка були змушені відступити за Случ. 15 червня Кжиштоф Пшиємський, один з відомих польських воєначальників, подав у своєму листі достовірні дані про падіння Звягля і спалення міста, що й було підтверджено листом Фірлея від 17 червня. 20-тисячне військо Яцкевича, відступивши із Звягеля, чекало на підхід з Острополя такої ж кількості повстанців, котрими, очевидно, командував син М. Кривоноса — Кривоносенко. Об'єднавшись, вони мали разом протидіяти ворогу, незважаючи на тяжкі втрати. Про суть даних акцій здогадувався А. Кисіль, який писав, що повстанці мають затримати і знесилити польські війська, а тим часом наспіють основні сили на чолі з Хмельницьким.

І дійсно підхід головних сил Української держави не забарився. Фірлей мусив відступати. Вже 29 червня король Ян Казимир лаяв його у своєму листі за відступ з Нового Костянтинова до Чолганського каменя. Потім військо Фірлея взяла в облогу українська армія у Збаражі, а підкріплення на

чолі з самим королем були розбиті під Зборовом. 18 серпня 1649 р. було укладено Зборівський мир, а пізніше, згідно з цими домовленостями, створено Реєстр Війська Запорозького. У ньому серед козаків Чигиринського полку, найголовнішого полку Української держави (полковник Федір Якубович-Вешняк), у Медведівській сотні (сотник Іван Ручка) знаходимо й героя нашого нарису: «Гараско Яцкович». Одразу ж за ним йде «Иван Гарасаченко», очевидно, син Г. Яцковича. Крім того, в даній сотні бачимо Грицька і Яська Яцковичів, а також Кузьму Яцкевича, ймовірно родичів героя нарису. Цікаво, що в цій же сотні були записані деякі досить відомі сподвижники Богдана Хмельницького, як-от: майбутній полковник і дипломат Кіндрат Бурляй, майбутній претендент на гетьманську булаву у 1664–1665 рр. Степан Опара.

Джерела подальшого часу засвідчують, що Г. Яцкевич брав участь у Берестецькому поході 1651 р. (як звягельський полковник) і, ймовірно, в боях під Білою Церквою...

Після укладення Білоцерківського миру (28.09.1651) його мав ратифікувати сейм Речі Посполитої, а це давало значні шанси на припинення війни. Враховуючи важливість даної проблеми, Хмельницький послав до Варшави на сейм своє посольство на чолі з Яцкевичем. До його складу входили згадуваний вище М. Таборенко (корсунський козак), черкаський сотник Семен Несяртович (Ненартович), писар посольства Василь Хоменко з Канева, Федір Конельський та Андрій Лисичанський. Останній був волиняком, але в той час проживав у Богуславі. 29 січня 1652 р. Хмельницький дав Яцкевичу свого листа до депутатів сейму Речі Посполитої з проханням посприяти посольству Української держави і задовольнити його прохання, особливо щодо статусу православної віри та козацьких вільностей, і посли вирушили в путь. 7 березня 1652 р. вони вже прибули до Варшави, де їх прийняли погано, вважаючи переможеними бунтівниками. Проте, Яцкевичу вдалося добитися аудієнції у короля та коронного канцлера (А. Лещинського). Уряд Речі Посполитої не поспішав ратифікувати Білоцерківський мир і пообіцяв це вчинити на

наступному сеймі того ж року. Українські посли добилися успішного розв'язання тільки деяких другорядних питань, наприклад, визволення 8 з 12 значних козаків, взятих у полон поляками під Берестечком. Ще одного козака випустили з неволі раніше, а інших король пообіцяв звільнити через деякий час. Перебування у Варшаві українські посли використали для таємних контактів з послами Московської держави до Речі Посполитої А. Прончищевим, А. Івановим та В. Старого. Обмінявшись важливою інформацією з В. Старого, отримавши врешті листи, привілеї та «кормові» гроші від Яна Казимира, Яцкевич зі своїми колегами вирушив 16 березня 1652 р. у зворотній путь, який не був легким. Так, у Луцьку послів навіть заарештувала місцева влада Речі Посполитої, але невдовзі вони визволилися, ще й занесли скаргу щодо даного інциденту в гродські книги.

19 серпня 1653 р. Хмельницький відправив Яцкевича у нове посольство, цього разу до Москви. Разом з ним у путь вирушив Павло Аврамович, три козаки та три слуги. Серед козаків бачимо й «Івана Гарасимовача» (так подали прізвище російські джерела). Можливо це був син Г. Яцкевича, про якого згадувалося вище. Гетьман дав Яцкевичу два листи — по суті вірчі грамоти, адресовані цареві Олексію І та патріарху Нікону, а також «проїжджий лист» до путивльського воєводи Ф. Хілкова. Генеральний писар Виговський додав і свого листа, адресованого думному дяку Л. Лопухіну, де інформував його про турецьке посольство в Україну. Того ж дня посли виїхали з Чигирина, а 22 серпня вже були у Лохвиці. Тут вони зустрілися з російським послом в Україну І. Фоміним, котрий поспішав у Чигирин, і скористалися оказією для обміну інформацією. Наприкінці серпня — на початку вересня 1653 р. посли проїхали Путивль, про що путивльські воєводи донесли у Посольський приказ. 8 вересня 1653 р. у Посольському приказі вже було розроблено сценарій прийому посольства, яке очолював Яцкевич. 16 вересня цар сповістив своїм листом до Хмельницького про прийом Яцкевича і про підготовку свого посольства до Чигирина (це посольство очолював

Г. Стрешньов та М. Бредихін). Наступного дня було складено нового листа царя до Хмельницького щодо прийому Яцкевича. Сам прийом відбувся 19 вересня і засвідчив успіх місії: Москва остаточно схилилася до оголошення війни Речі Посполитій і союзу з Україною.

22 вересня цар дав наказ (дипломатичну інструкцію) своїм послам в Україну, а наступного дня обидва посольства разом виїхали з Москви на Калугу, а потім на Сєвськ та Путивль. 14 жовтня вони переїхали через кордон, а вже 18-го прибули в Прилуки. Тут між послами спалахнув конфлікт. Стрешньов і Бредихін запідозрили Яцкевича у тому, що він не хоче вести їх до гетьмана. Яцкевич резонно відповів, що гетьман зараз у поході, і місце його перебування точно невідоме, у зв'язку з чим він навіть послав попереду в Чигирин свого колегу по посольству Павла Аврамовича для визначення подальшого маршруту. У Чигирині Аврамович застав тільки хворого Виговського та наказного чигиринського полковника Івана Волевича, які нібито не знали, де знаходиться гетьман, котрий виступив у похід.

23 жовтня 1653 р. обидва посольства прибули до Чигирина, а через день Яцкевич виїхав до Хмельницького. Він знайшов гетьмана разом з Виговським у Шаргороді. 7 листопада взяв їхні листи до царських послів, а 20 числа того ж місяця повернувся до Чигирина. Тим часом з Москви вже виїхало нове посольство, яке очолював В. В. Бутурлін. Саме з ним Богдан Хмельницький проведе пізніше у Переяславі переговори, які скінчаться укладенням першого українсько-російського договору.

Про Г. Яцкевича не знаходимо свідчень у документах подальшого часу. Щоправда, літописець Величко наводить Конотопські статті 1672 р., котрі були ухвалені при виборі гетьманом Івана Самойловича. Під ними стоїть підпис і миргородського полкового осавула Григорія Яцкевича. Можливо, це був родич Гарасима Яцкевича — звягельського полковника, гетьманського намісника на Волині, дипломата і сподвижника Богдана Хмельницького...

ЗМІСТ

Передмова *(Смолій В., акад. НАН України)* 5
БОГУН Іван *(Гуржій О., к. і. н.)* 7
БУРЛЯЙ Кіндрат *(Брехуненко В., к. і. н.)* 27
ВИГОВСЬКИЙ Іван *(Мицик Ю., д. і. н.)* 39
ГЛУХ Йосип *(Мицик Ю., д. і. н.)* 53
ГОГОЛЬ Євстафій *(Чухліб Т., к. і. н.)* 63
ГУЛЯНИЦЬКИЙ Григорій *(Степанков В., д. і. н.)* 81
ДОРОШЕНКО Петро *(Степанков В., д. і. н.)* 101
ЖДАНОВИЧ Антон *(Гурбик А., к. і. н.)* 121
ЗЕЛЕНСЬКИЙ Михайло *(Мицик Ю., д. і. н.)* 141
ЗОЛОТАРЕНКО Василь *(Панашенко В., к. і. н.)* 151
КРИВОНІС Максим *(Мицик Ю., д. і. н.)* 163
КРИЧЕВСЬКИЙ Михайло (Станіслав) *(Степанков В., д. і. н.)* 177
КУНЦЕВИЧ-МИНЬКІВСЬКИЙ Іван *(Мицик Ю., д. і. н.)* 193
ЛИСОВЕЦЬ Дем'ян *(Брехуненко В., к. і. н.)* 199
МОЗИРЯ Лук'ян *(Мицик Ю., д. і. н.)* 213
МУЖИЛОВСЬКИЙ Силуян *(Мицик Ю., д. і. н.)* 221
НЕБАБА Мартин *(Коваленко О., к. і. н.)* 227
НЕЧАЙ Данило *(Степанков В., д. і. н.).* 241
НЕЧАЙ Іван *(Горобець В., к. і. н.)* 261
НОСАЧ Тиміш *(Мицик Ю., д. і. н.)* 277
ОСТРЯНИН Яків *(Щербак В., к. і. н.)* 287
ПУШКАР Мартин *(Горобець В., к. і. н.)* 299
САГАЙДАЧНИЙ-КОНАШЕВИЧ Петро *(Сас П., к. і. н.)* 313
СІРКО Іван *(Сергієнко Г., д. і. н.)* 329
ТЕТЕРЯ Павло *(Дашкевич Я., д. і. н.)* 347
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Тиміш *(Матях В., к. і. н.)* 365
ШУМЕЙКО Прокіп *(Мицик Ю., д. і. н.)* 377
ЯНЕНКО-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Павло *(Мицик Ю., д. і. н.)* 385
ЯЦКЕВИЧ Герасим *(Мицик Ю., д. і. н.)* 391

Науково-популярне
видання

**Серія
«Козацька
спадщина»**

ПОЛКОВОДЦІ
Війська Запорозького

Історичні
портрети

Книга перша

В оформленні використано
портрети полководців з видання
С. В. Величка «Літопис». Т. 1, 2;
малюнки О. Данченка
та Д. Нарбута

Оригінальний
знак серії розробив
О. Руденко

Художнє оформлення
Н. Мясковської,
В. Соловйова

Редактори
В. Кузнєцов, Г. Туранська
Набір *О. Гончара*
Оригінал-макет підготував
О. Мостяєв

Підписано до друку 10.12.98 р.
Формат 60×84 1/16. Папір офсетн. № 1.
Друк офсетний. Гарнітура «Souvenir».
Умовн. друк. арк. 23,25. Обл.-вид. арк. 25,0.
Наклад 1 000. Зам. 8–269.

Інститут історії України НАН України
Науково-дослідний інститут козацтва
252001, Київ–1,
вул. М. Грушевського, 4, кімн. 509.
Тел.: 229–06–53.
Тел./Факс: 229–62–63

Надруковано з оригінал-макета
в друкарні НаУКМА.
254070, Київ-70,
вул. Сковороди, 2.
Тел.: 416–60–92

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

З 1996 р. у межах спільної наукової програми Інституту історії України НАН України (директор — академік НАН України Валерій Смолій) та Відкритого акціонерного товариства «Мотор Січ» (генеральний директор — доктор технічних наук Вячеслав Богуслаєв) в Україні почав діяти Науково-дослідний інститут козацтва (НДІК).

Основним завданням НДІК є публікація фундаментальних досліджень та створення науково-популярних праць з історії козацтва; об'єднання і координація зусиль вітчизняних та зарубіжних учених різних наукових і навчальних осередків, які займаються зазначеною проблематикою; надання методичної допомоги державним, громадським, комерційним та освітнім закладам; організація та проведення науково-теоретичних і науково-практичних конференцій, написання підручників, посібників, навчально-методичної літератури; популяризація праць з козацької тематики тощо.

Від часу створення НДІК опубліковані два грунтовні наукові збірники **«Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості»** (Київ — Запоріжжя, 1997, 336 с.) та **«Семен Палій та Фастівщина в історії України»** (Київ — Фастів, 1997, 80 с.), а також науково-популярна праця **«Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.)»** (Київ — Запоріжжя, 1998, 252 с.).

Незабаром побачать світ монографії відомих учених О. Гуржія **«Гетьман Іван Скоропадський»** та П. Саса **«Політична культура запорозького козацтва».** Спільно з видавничою фірмою «Емма» (президент — Володимир Недяк) колектив Інституту готує до видання кольоровий ілюстрований фотоальбом **«Україна — козацька держава»**. У планах НДІК ряд інших цікавих проектів.

Запрошуємо до співпраці всіх, кому небайдужа історія українського козацтва, яке впродовж багатьох віків захищало рідний край. Сподіваємось, що на наш заклик відгукнуться ті громадяни України (науковці та викладачі, політичні та громадські діячі, підприємці та бізнесмени), які пам'ятають, що вони «браття козацького роду».

Карта України поч. XVIII ст. (із картографічної збірки Ягеллонської бібліотеки в м. Кракові)

П51 Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.— К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1998.— Кн. 1.— 400 с. (Сер. «Козацька спадщина».)

ISBN 966–518–011–8

На основі багатого джерельного матеріалу із залученням досягнень вітчизняної та зарубіжної історичної науки й застосуванням новітніх методологічних засад сучасні історики створили яскраві, багатопланові портрети І. Богуна, М. Кричевського, М. Кривоноса, Д. Нечая, П. Шумейка, І. Сірка, П. Дорошенка та інших відомих, а також малознаних нині для широкого загалу козацьких полководців, через діяльність яких вимальовуються суворі будні військових походів, тріумф перемог і гіркота поразок, панорами грандіозних битв, складні процеси тогочасного суспільно-політичного життя козацької України.

Наступні книги серії будуть присвячені іншим видатним діячам середньовіччя та нового часу.

Видання розраховано на широке коло читачів, студентів, викладачів, науковців, військовослужбовців, усіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3(4УКР)46–8

Серія
"Козацька
спадщина"